

हा मनुष्यमात्राला आवश्यक आहे, असा दृष्टिकोन मुख्यतः गृहीत धरला आहे. त्यामुळे परंपरागत जातिभेदाची पार्श्वभूमी प्रथमराने टाकली आहे असे अनुमान करता येते. “मनुष्य जन्माचे शूद्र असतो, पण त्याला सत्काराने द्विजत्व प्राप्त होते. या दोहोंत विद्येची भर पडली तर त्याला खरा ब्राह्मण म्हणावयाचे. असा हा जन्म, सत्कार आणि विद्या यांच्या अनुषंगाने होणारा पुढील आदर्श म्हणून समाजपुढे आम्हाला ठेवावयाचा आहे.” “मत्कारांचे स्वरूप इतके व्यापक आहे की स्त्रीपुरुष, उच्चनीच, असा भेद यातून नाही. सर्वांनाच सत्काराची म्हणजे ध्येवादाच्या निष्ठेची अत्यंत आवश्यकता आहे.” असा हा व्यापक विचार या प्रयत्नालेल्या मुळाशी आहे.

धार्मिक शिक्षणाचे एक चांगले साधन म्हणून ही पुस्तकमाला उपयोगी पडणार आहे. धार्मिक शिक्षण म्हणजे आध्यात्मिक शिक्षण. माणसाच्या ठिकाणी असलेले सुप्त गुण जागृत करणे व माणसाला आत्मावादी बनवणे, असा आध्यात्मिक शिक्षणाचा अर्थ येणे पेलू आहे. त्याकरिता या पुस्तकाला प्रारंभ उपनयन संस्कारापासून पेलू आहे. उपनयन संस्कार म्हणजे धार्मिक शिक्षणाचा शुभारंभ होय, अशी समर्पक व्याख्या यात दिली आहे.

उपनयन संस्कार सांगितल्यानंतर सध्यावरून, पूजा, पंचमहायज्ञ यांचे विवरण या पठित्या पुस्तकात केले आहे. सच्चा, पूजा व पंचमहायज्ञ या तीन प्रकारच्या उपासना जो मनुष्य करतो तो धार्मिक हिंदू होय असे म्हणता येईल. मानसिक पावित्र्य आणि प्रसन्नता सध्या व पूजा यांच्यापासून प्राप्त होते. पंचमहायज्ञ हे विश्वातील मानवांचे स्थान व विश्वावद्दल माणसाचे कर्तव्य यांचे सूचक आहेत. मनुष्य हा सर्व विश्वाचा ऋणी आहे, याची जाणीव हे यज्ञ देतात. प्राणिमात्रांमदल माणसाचा काही कर्तव्य आहे, हे भूतयज्ञात सूचित होते. माणसा माणसाचे संघ सद्बुद्धीचे असावेत याची कल्पना मनुष्ययज्ञ देतो. पूर्वजांचे ऋण माणसावर मोठे आहे याचे स्मरण पितृयज्ञ देतो. परंपरेने प्राप्त झालेली विद्या राखली पाहिजे अशी आज्ञा ब्रह्मयज्ञाने मिळते, आणि विश्वातील दैवी शक्तींची आराधना करून मनुष्य पवित्र होतो अशा तऱ्हेची भावना देवयज्ञाने मिळते. आत्मोन्नति आणि पूर्णता याची सर्वांगीण साधना

पंचमहायज्ञाच्या रुपाने व्यक्त होते प्रस्तुत रूपाने पंचमहायज्ञाचे अशा प्रसारचे मर्म ओळखून त्याचे विवरण केले आहे.

मूळ संस्कृत कर्मसांड आणि वैदिक व पौराणिक मन देऊन त्याचे मराठी, सुबोध विवरणही त्याच्याच बरोबर दिले आहे. पूजाप्रकरणातील मानसपूजा हे तिसरे परिशिष्ट पूजेचा आध्यात्मिक खोल अर्थ देते श्रीधरानार्यविरचित व श्रीतुकारामविरचित मानसपूजा याच पाठावर करणाऱ्या चिंतनशील मनुष्याने ब्राह्मपूजेचे कर्मसांडाचे बगळीतरी चालेल, मूळ उपासना मात्र हृदयाने चालायची असा विचार उत्पन्न होतो.

धार्मिक साहित्यात या मालने महत्त्वाची भर घातली जाणार आहे. याप्रसंग मालाकाराचे आम्ही अभिनंदन करतो.

प्रा. पांडुराव, घाई
१ नोव्हेंबर १९६५

}

लक्ष्मणशास्त्री जोशी

प्रस्तावना

“कुमारासाठी धार्मिक संस्कार आणि नित्यकर्म” हे पुस्तक भारतीय धर्मशास्त्राच्या संस्कृत शास्त्राच्या माळेचे प्रथम पुस्तक म्हणून वाचकांना सादर करताना मला आज अत्यंत समाधान होत आहे. उपनयन होऊन घेतलेल्या कुमारासाठी प्राचीन धर्मशास्त्रात ये संस्कार आणि जी नित्यकर्म समित्या आहेत ती या प्रकाशनात, सटीक आणि या विधींची पार्श्वभूमी सांगण्याच्या विस्तृत प्रस्ताविकेसह समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

कुमारांना करावयाच्या धार्मिक विधींमध्ये ‘उपनयन’ हा एक संस्कार आणि ‘संध्या’, ‘पूजा’, ‘वैशदेव’ आणि ‘ब्रह्मयज्ञ’ ही चार नित्यकर्म यांचा समावेश होतो. ते सारे विधी याच क्रमाने ‘धार्मिक संस्कार आणि नित्यकर्म’ या पुस्तकात समाविष्ट करण्यात आले आहेत. आपल्या घमांतील आचाराची माहिती कुमार याचकाना देणे हा या पुस्तकाचा मुख्य हेतु आहे.

या प्रकाशनात एकाच प्रकाशनात आलेल्या धार्मिक विधींची स्वतः पुस्तक ४५ वर्षांपूर्वी आम्ही प्रकाशित केली, त्या काळातील आचार प्रत्यक्ष चालू होते. संस्कृत भाषेच्या लोकांचा अधिक परिचय होता वेदातील मर्महि पाठ असत पण त्याचे स्पष्टीकरण करायचे, अर्थ कळाना व होळमपणे आचार चढावा म्हणून ही पुस्तके लिहिली. जेव्हा आचार, अल्प किंमत व मराठीतून स्पष्टीकरण यामुळे पुस्तकें अत्यंत लोकप्रिय झाली. अनेक आवृत्त्या निघून राहिल्या.

आज तर धार्मिक संस्कार आणि नित्यकर्मांची सविस्तर माहिती देणाऱ्या पुस्तकांची आवश्यकता अधिक वाढली आहे. आचार, संस्कृत, आणि मंत्र यापासून लोक अधिकच दूर चालले आहेत. पण त्यांची ओढ मात्र कमी झालेली नाही. धर्म समजून घेण्याची इच्छा जागृत आहे. त्याकरिता हे विधी नव्या स्वरूपात प्रसिद्ध करण्याचा हा ठरकाम आहे.

मूठ विधी आणि त्याचे मन मस्कृतमध्ये देऊन त्याचें स्पष्टीकरण मराठीत दिलेलें आहे. यामागील रहस्य समजेल अशा भाषेन त्यांची मांडणी केली आहे. धर्माबद्दल आदर दादावा, त्यातील तत्त्वे मनानर ठमानीत व मक्षेपार्थ का होईना आचार पार पाडण्याची बुद्धि व्हावी म्हणून हा प्रयत्न आहे. त्याचें आजपर्यंत झालें तसेच स्वागत होईल अशा विश्वास आहे. 'संस्कृति शिक्षण माले'तून याच तऱ्हेचीं अन्य काही पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा मंडळाचा विचार आहे. ही सारी पुस्तके यथावकाश प्रसिद्ध होतील.

नव्या एकरित स्वरूपात हे सारे विधी प्रसिद्ध करण्याची कल्पना आमचे तरुण मित्र श्री. बा. ना. तडवळकर यांनीं सधप्रथम सुचविली. आमच्या मंडळाचे कायाध्यक्ष श्री पा. ज. चिन्मुळगुद आय. सी. एम्, तत्त्व सदस्य डॉ. ना. कृ. भिडे, एम्. डी., नवी दिल्ली आणि श्री. चि. रा. बांदे यांनीं त्याबद्दल ठरवित्त सूचना दिल्या तबत्तीर्थ लक्ष्मणशास्त्री बोर्दे, अजयश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ आणि प्रा. गोवर्धन पारस या मुद्राद्वारा सहाय्यतेने लाभ मंडळाच्या अन्य प्रकाशनाप्रमाणे या पुस्तकासहि झालेला आहे. त्याबद्दल या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ यांनी या मालेचे सांस्कृतिक महत्त्व ओळखून तिच्या पहिल्या तीन पुण्याच्या प्रकाशनाथ आर्थिक साह्य दिले आहे. त्याबद्दल या मंडळाचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

वैदिक मंत्राचा कपोल वेदविद्या मुद्रणालयाचे चालक श्री. स. रा. सरदेसाई जी, ए. एल्. एल्. बी. यांना अगत्यान करून दिला त्याबद्दल त्यांचा, आणि मुद्रक मुद्रणालय साधना प्रेसचा मी आभारी आहे

भारतीय चरित्रकोश मंडळ,
पुणे ४.
बलि प्रतिपदा,
(२५-१०-१९६५)

सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राय
अध्यक्ष

संस्कृति शिक्षण माला

— आगामी प्रकाशन —

वैदिक मूक्तपाठ

या ग्रंथात चारही वेदांतील निवडून मूक्तांचा समावेश केला आहे. नित्य उपामनेतील शिव, देवी, विष्णू, गणपती व सूर्य यांची वैदिक स्तोत्रे यात दिलेली आहेत. त्याप्रमाणे सत्त्वज्ञानपर सूत्रे, राष्ट्रीय प्रार्थना, भूमि मूवन वगैरेचाहि यात समावेश आहे.

मूळ मंत्र, त्याचा अर्थ व छोडे स्पष्टीकरण अशी प्रत्येकी रचना आहे. मूळ मंत्र वैदिक पद्धतीप्रमाणे स्वरान्वित शुद्ध छापले आहेत. अर्थ व विवरण सोप्या मराठीत दिलेले आहे. देवतांची माहिती आधुनिक विकासात्मक पद्धतीने संग्रहीत केली आहे.

वेदांचे अम्यामन व देवताने उपासक जसा दोघानाहि हा ग्रंथ उप-
युक्त वाटेल असा विश्वास आहे.

★ ★ ★

धर्म-तन्त्र-संग्रह

या ग्रंथात वैदिक धर्माप्रमाणेच जैन, बौद्ध, हिंदू, मुसलमान, पारसी, यहुदी वगैरे जगातील प्रमुख धर्मांची गत्येहि प्रश्नान्तर रूपाने संग्रहीत केली आहेत. यात वागल्याहि धर्मांचा पुष्कार केलेला नमून मज धर्मांची मूळ तन्त्रे रंगी एव आहेत, हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

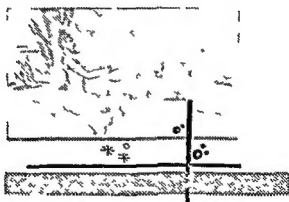

भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे ४.

मां ज्ञे प्रियं पौत्रं
चि. विश्वास चित्राय
चि महेश चित्राय
यांना आशीर्वादपूर्वक

अनुक्रमणिका

(१) धार्मिक संस्कार आणि नित्यकर्म याच महत्त्व	१- २६
(२) उपनयन संस्कार	२४- ७४
प्रास्ताविक माहिती	२७-४२
उपनयन संस्कार विधी	८३-७४
(३) मध्या	७५-११६
प्रास्ताविक माहिती	९- ००
मध्यावदन विधी	००-११६
(४) पूजा	११७-१७८
प्रास्ताविक माहिती	११७-१३२
पूजा विधी	१३३-१७७
(५) वैश्वदेव	१७९-२०२
प्रास्ताविक माहिती	१७९-१८६
वैश्वदेव विधी	१८७-२०२
(६) ब्रह्मयज्ञ	२०३-२०७
प्रास्ताविक माहिती	२०३-२१३
ब्रह्मयज्ञ विधी	२१४-२०७

धार्मिक संस्कार आणि नित्यकर्म
यांचे महत्त्व ●●●

श्रीवचस्वम् आयुष्यम् आरोग्यम् आविधाच्छोभमानं महोपते
धनं धान्यं पशुं बहुयुयन्तम् दानस्त्वत्सरं दीयेमायुः ॥ (श्रु. परिशिष्ट ११.२९)

उत्तमं यत्नेन शरीरं, आयुष्यं अग्निं आरोग्यं मला जन्मापायनं लाभार्थं.
धनं, धान्यं, पशुं, संतानं यानि समृद्धं लप्ते शम्भुं सर्वं आयुष्यं मला प्राप्तं ब्रूयते.

धर्माचे जीवनांतील स्थान

सस्कारै दिव्य उच्यते ।

प्राणी जन्माला येतो, नंतर त्यावर अनेक सस्कार होऊन त्याला नराचे नारायण होता येते. मनुष्य हा मुद्धा एक प्राणीच. मनुष्यान विचार करून ज्ञान मिळविलं. त्या ज्ञानाच्या जोरावर आपल्या उत्कर्षाचे अनेक माग शोधून काढले. त्याप्रमाणे

वागण्याचा प्रयत्न करून आपली प्रगति करून घेतली आजची मनुष्य-प्राण्याची प्रगति एका दिवसात सहज झालेली नवून ती हजारो युगाची फलश्रुति आहे. याप्रमाणे मनुष्य हा सतत उत्कर्षाकडे जाणारा अगून त्याची ही साधना अखंड चालू आहे. मनुष्यप्राणी व इतर जनावरे यांच्यातील हाच मोठा फरक होय. म्हणूनच आपल्या धर्मशास्त्रात परम वल्याण साधावयाचे असल्यास मनुष्यजन्मच प्राप्त झाला पाहिजे असा सिद्धांत आहे, विचार करण्याची विदोष शक्ति मनुष्यामध्ये आहे, म्हणूनच त्याला मनुष्य किंवा मानव ही सहा प्राप्त झाली आहे.

प्रगतिरहिता बंधन पाळा

मनुष्यप्राण्याच्या प्रगतीच्या इतिहासात विचार करण्याच्या शक्तीला पहिले स्थान आहे. विचाराने प्राप्त झालेलं निश्चयात्मक ज्ञान व्यवहारात उतरविणें याला मनुष्यप्राण्याच्या प्रगतीत अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे. विचाराने मिळवि लेलें ज्ञान सतत टिकविण हा त्यापुढील महत्त्वाचा टप्पा होय. निचार व ज्ञान टिकविण्याकरितां पार मोठी तपश्चर्या करावी लागते. मनुष्यस्वभाव विचाराळू

व स्त्रैतेकडे छुद्गारा आहे. त्यांना विखराळपणा नष्ट करण्याकरिता त्यांच्या सारखी आठवण द्यावी लागते. त्यांच्या सारखे जाणत ठेवावे लागते. जाणत ठेवून घेयावस्तून मन चक्रे नये म्हणून त्यांच्या अनेक नियमांची देवने उत्पन्न करावी लागतात. ही देवने म्हणजे भौमीतील अनेक नियम, आचार व संस्कार होत.

जेवढी मनुष्याची योग्यता जास्त तेवढी त्याच्या देवने अधिक नियमगलनांचा काटेकोरपणा त्याच्या अधिक पाळवा लागतो. उंच जागेवर चढणाराला पतनाचे भयही अधिक आणि पतनाभुजें होणारी अधोगतिही भयानक. म्हणून इतर प्राण्यापेक्षा मनुष्यप्राणी हा अधिक नियमबद्ध आहे. तसेंच मनुष्यप्राण्यांतही जे अधिक नियम पाळतात व विचाराने ज्ञान एपादन करून त्या ज्ञानाचा जग्याला उपयोग करून देतात, त्यांना अधिक शिर्तीची आवश्यकता असते.

मराठा नारायण फसा झाला

मनुष्यप्राण्याच्या इतिहासांत अगदी वन्य अवस्थेपासून आजच्या नागरिक अवस्थेपर्यंतची प्रगति आपल्याला स्पष्ट दिसत आहे. शिकार करून करून मोग खाणाऱ्या प्राण्यांच्या अवस्थेतून आजच्या प्रगत अवस्थेला मनुष्यप्राणी आला आहे. प्रथम तो इतर प्राण्यांप्रमाणे चार पायावरच चालत असे. गिरिकंदरांत निवा झाडावर राहाण्यापेक्षा अधिक सुखसोईची करुणा त्याला नव्हती. पर करून स्थायिक होणे ही करुणा त्याला क्रमाने सुचली. कच्चे अन्न खाण्यापेक्षा तो वे भाजून खाल्ले लागला. शिकार करण्यापेक्षा शेती करणे त्याला बरे वाटले. तो घर करून एका जागी राहू लागला. विवाहसंस्था त्याने निर्माण केली. ग्राम-संस्थेचा क्रमाने पाया घातला गेला. तो प्रथम दगडाची हुत्यारे करू लागला. नंतर त्याला धातूचा शोध लागला. चाकरगारच्या यंत्राचा त्याने शोध लावला आणि आणि वाफ यांना त्याने घेऊन घेतले. आगगाड्या आणि दोरी यांच्या प्रगतीतून विजेचा शोध लागला. आज बहुतेक कामे विजेवर चालली आहेत व अनुशक्तिही हलगत शास्त्रासारखी आहे.

मनावर नाथा तो धर्म

ही प्रगति वन्य संस्कृतीतून झालेली नाही. नागर संस्कृतीतून झालेली आहे. प्राण्यांना शिकारणा गेल्यावर माणसाला मनुष्यपणा प्राप्त झाला. मनुष्याने

आणि संस्कार, आज हजारे वर्षे हिंदुधर्मीयांच्या घामधून परंपरेने चालत आलेले आहेत. निवार, उच्चार आणि आचार असा मानवी मनोव्यापाराचा क्रम मानण्यात येतो. आपल्या मनात येणाऱ्या विविध विचारांपैकी पार थोडे आपणात प्रत्यक्ष उच्चार करण्यासारखे वाटतात, आणि त्यापैकी काही आपण आचारात ग्रथित करून प्रत्यक्ष व्यवहारात त्यांना कायमचे स्थान देतो. यावरून आचार हे आपल्या पण्णिक विचारांचे मूर्तस्वरूप आहे, असे ठरते. म्हणूनच समाजाचे किंवा व्यक्तीचे अंतःकरण त्याच्या आचारावरून किंवा वर्तनावरून पारग्राह्याचे असते, असे आमचे धर्मशास्त्रज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञ मानतात. धर्म हा विषय व्यासपीठावरून उपदेश करण्याचा नाही किंवा प्रथरूपाने लिहून ठेवण्याचा नाही; तर प्रत्यक्ष आचरणात आणण्याचा तो विषय आहे. म्हणून आचार हा मुख्य धर्म आहे असे आपण मानतो. त्या आचाराचा परलोकापेक्षा ऐहिक व्यवहाराशीच जास्त संबंध आहे, असे भौद्धा विचाराती आपल्या ध्यानीं घेईल. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, इन्द्रियनिग्रह व मनःशुद्धि हे आपल्या आचारधर्माचे मुख्य ध्येय आहे.

धर्म आचरणात आला पाहिजे—

आपल्या आचाराची पहाणी घेई असेता त्यात अनेक गोष्टींचा मोठ्या कुशलतेने समावेश देला आहे असे आपणास दिसून येईल. यर्थातून अनेक सण आपण साजरे करतो. तसेच रोजच्या कार्यान्मातहि अनेक नित्यकर्मांचा आपण समावेश करतो. नित्यनमातील सध्याचटन, पूजा, ब्रह्मयज्ञ, वैश्वदेव, गंगेमायवंशीर्ष, आर्द्राच्या पटनाने, तसेच 'उपनयना' (मीजीग्रहण) सारख्या प्रासंगिक संस्कारांना आपल्या दैनंदिन जीवनापैकी अगदी थोडा वेळ स्वयं करून, हजारो यर्थावृत्तींच्या वेदिक ऋषींचा आणि त्यांच्या ग्रंथांचा सन्ध आपल्या आचारविचाराशी आपण कायम ठेऊ शकतो. अगणित द्रव्य रचून उभारलेल्या ग्रंथाला, मशोवन मटले, किंवा साम्राज्यमत्तेच्या जोरावर उभारलेली स्मारके यांना जे काम होऊ शकत नाही, ते केवळ धार्मिक चोडकता आणि मावना यांच्या जोरावर प्राचीन ऋषिमुनींनी घडवून आणले आहे. हजारो यर्थांची ही आचारधर्माची परंपरा स्वयंत आणि जगून ठेवणे हे प्रत्येक मुमुक्षू आणि मुगृह्य पुरातन कर्तव्य आहे. नित्यकर्ममत्तेचे नित्यपटन आणि संस्कारविधींचे

संस्कारांचे महत्त्व

धैरिक धर्मात धामिक नियम आणि संस्कारांना अत्यंत महत्त्व दिलेले आहे. धामिक नियम आणि संस्कार घेतल्यानंतर माणसाला विशेष प्रकारची चांग्यता प्राप्त होऊन आणि तो गरापुरा मनुष्य बनतो. आपल्या मनावर, इन्द्रियावर आणि शरीरावर सदां संस्कार करून त्यांना योग्य प्रकारचे उत्कृष्ट काय करण्यास समर्थ ठेवणे हा धार्मिक नियम आणि संस्कारांचा मुख्य उद्देश आहे. हा उद्देश सिद्धीस जाण्यासाठी आपल्या घमात अनेक नियम आणि संस्कार मागितलेले आहेत. काल बघलेला असला तरी या नियमांमध्ये आणि संस्कारांमध्ये महत्त्व आपल्या मनावर गुण मिळते आहे. आजच्या प्रतिकूल परिस्थितीत त्यापैकी काही नियम आणि संस्कार माग्या असल्याने चालू असल्याने दिसते, याच कारणाने गुण गमावून गेलेल्या नव्या अशा संस्कारांची आवश्यकता आमच्या मनावर बसते आहे. हाय

संस्कारांचे सातत्य

धामिक नियम आणि संस्कारांची आवश्यकता सुरुवातीला घेतल्यानंतर पाहण्यात येईल पण त्यासारंगी आहे. उच्च धर्माचे लागून, मांड घासाचे लागून, आणि घराची शादरारवण घेऊनी नाही तर लागलीय तेथील प्रसन्नता नाहीशी हात सायामारण्या आसून आणि निमळ बसून मुद्दा दिले देऊन ते अधिक डोळ्यात भरल अशा व्यवस्था करावी लागते. धामिक नियम आणि संस्कार म्हणून तरी दुसरे काय आहे? दोष नाहीसे करून गुण वाढविणे, मदतणा घालून तत्त्वगुणा उत्पन्न करणे, स्फूर्ति देऊन ध्येयवाटाची प्रेरणा देणे हाच धामिक नियम आणि संस्कारांचा मुख्य उद्देश आहे. आरशावरचे धूम्रिण

रोज पुस्त काढावे लागतात, तेव्हा तो स्वच्छ राहतो. माणसाच्या मनाची सुद्धा अगदी अशीच स्थिती आहे. दर क्षणी त्यावर अनिष्ट परिणाम होत असतात. 'मनो दुर्निग्रह चलम्' असा त्याचा साक्ष्या आहे. त्याला नियमाच्या कचाट्यात, पकडून निग्रहाचा धाक दाखवून, चांगल्या संस्कारांना ध्येयवादाकडे प्रेरित करणे आवश्यक असते.

वैदिक नित्यकर्म व संस्कार

याकारिता वैदिक धर्मात वार्हा नित्यकर्म आणि संस्कार सांगितले आहेत सध्या, वैश्वदेव यज्ञाचे नावांनी ते आपणास परिचित आहेत. चार नित्यकर्म आणि सोळा संस्कार म्हणून ते आपण ओळखीत असला तरी ते तितक्याच आहेत असे समजण्याचे कारण नाही उपनयन, विवाह, अन्त्येष्टि यज्ञांचे संस्कार तर आपल्या नित्य व्यवहारात अपरिहार्यच मानतात. परंतु जन्मापासून अनेक संस्कार आपल्यावर होत असतात. आपली गृह व श्रौतकर्म आपल्या संस्कारातच अन्तर्भूत होतात. वैश्वदेवासारख्या पाक्यग्राथासून, यज्ञाच्या मोटमोठ्या प्रमाराचाही आमच्या धार्मिक नित्यकर्म आणि संस्कारातच समावेश आहे. त्या लहान मोठ्या संस्कारांच्या द्वारे आम्ही आमच्या मन्त्रि होणाऱ्या ध्येयवादाला उजवाळा देऊन आमची ध्येयदृष्टि जागृती ठेरीत असतो.

आमच्या सामाजिक सपन्नेला पायाभूत असणाऱ्या अहिंसा, सत्य, अस्तेयादि महान् तत्त्वांची ओगटणा करण्याचे काम आम्ही या धार्मिक नित्यकर्म आणि संस्कारांच्या द्वारेच करीत असतो. त्याचप्रमाणे सामाजिक ऋणाच्या महान् तत्त्वांचे योगरोपण आम्ही या धार्मिक नित्यकर्म आणि संस्कारांच्या द्वारेच समाजतल्या प्रत्येक माणसापर्यंत पावविण्याची व्यवस्था करतो या दृष्टीने उपनयन संस्कारानंतर अत्यावश्यक मानल्या गेल्या वैश्वदेव ब्रह्मयज्ञ आदि धार्मिक नित्यकर्मांचे अवगोचन करणे उपयुक्त होईल. व्यक्तीपुरती स्वार्थी भावना सोडून सामाजिक दृष्टी ठेवून करणे हाच आमच्या संस्कारांना उद्देश असून त्यांनी जगाव सतत ताजी ठेवण्याचा त्यांचे प्रयत्न आहे

ध्येयवादाची निष्ठा उत्पन्न करणे हे धर्माचे मुख्य कार्य

मनुष्य जन्माने दृष्ट असतो. पण त्याला संस्कारांनी दिग्भ्रम प्राप्त होतो. या तेहाने निदयी भर पडली तर त्याला मर्यादाप्राप्ती म्हणायचे. असा हा जन्म,

सस्कार आणि विद्या यांच्या समुच्चयाने हाण्यारा पुरुष आपण म्हणून समानांपुढे आगला ठेवावयाचा आहे.

सस्काराचे महत्त्व आधुनिक शिक्षणात्मकताहि माग्य नसले आहे. प्राचीन काळापासून आधुनिक शास्त्रज्ञांपर्यंत, सस्कारांनी माणसाच्या मनाला प्रत्येक प्रकारच्या अपभ्रंत आकार देता येता याबद्दल मतभेद नाही. हे सस्कार फक्त धर्मात सांगितलेले आहेत तसेच अमहि समझण्याची चूक पाणी करू नये. धार्मिक सस्कार हे फक्त प्रतीक म्हणून मागलेले असतात. आपल्या जीवनातील गहनमार्गी प्रत्येक हालचाल हा एक सस्काराचाच भाग आहे. घरातील असो किंवा समाजात असो, राजकीय असो किंवा व्यावहारिक असो, आपली वागणूक, नेलण, चालण हे आपल्या सस्कारांचे निदर्शक असतात आणि याचा पराणाम आपल्या भविष्याला लाबावर होत असतो हे जाणून आपण व्यवहार करत पाहिले सस्काराचे स्वरूप इतर व्यापक आहे की स्त्री पुरुष, उच्च नीच असा भेद यातून नाही. सवनाचे सस्काराची म्हणजे ध्येयवाचाचा निष्ठेचा अत्यंत आवश्यकता आहे.

शास्त्रेय सस्काराचे महत्त्व

शास्त्रेय साधना धर्जवून, पोषाराचा एकरुपा आभवातून पद्धति या व्यवहारातील अगती साध्या दिसणाऱ्या पद्धताना सुद्धा सस्काराचा दृष्टीन अत्यंत महत्त्व आहे. त्यातील एकरूपता आणि अगत्या याची वाग्य बोधना करून आणि योग्य मानसिक वळण देऊन ध्येयवाचा प्राप्त ठेवण्याच्या कामाने आपण फार मोठी कामगिरी करत असतो हे प्रत्येकाने ध्यानात घेतात.

पुष्पठ वळा पुन्या ठरावक साध्या या सस्कारातील प्रकृता कमी गालेली आळने तहा या सस्काराना आधुनिक रूप देऊन यात चैतन्य उपन कराय लागत आहे वळा तर नाशियाच आकर्षण लक्षात घेऊन नया नया सस्काराचाही आचार सुरू करावा लागतो. यातील उद्देश एकच असतो तो म्हणजे माणसाच्या मनात ध्येयवाचा जास्त करून याला सुमवून आणि आदेश नागरिक बनवण हा होय. पुढील प्रगतीचा माग आक्रमण करण्यास उत्तमन देणे आणि अशा तऱ्हेने मनुष्यप्राण्याला देवत्वाप्रत गण हे आपले ध्येय आहे.

नित्यकर्माचें धार्मिक शिक्षणांतलें स्थान

जन्मापासून शाळेंत जाण्यापर्यंत

एतान मुलाच्या शिक्षणाला सुरुवात अगदीं ल्हानपणापासून होते. शाळेंत जाण्यास सुरुवात करणे म्हणजे आपण शिक्षणाचा प्रारंभ मानतों. मुलाचा जन्म झाल्यानंतर आईनापाना तितका आनंद होतो, तितकाच मुलगा शाळेंत जावयास निघाल्यानंतर होतो. आयुष्याचा एक टप्पा पुरा होऊन दुसऱ्या टप्प्यास येवून सुरुवात होत. शाळेंत जाण्यास सुरुवात करणे म्हणजे अगदीं नव्या आयुष्याला सुरुवात होते.

उपनयन अथवा मुन म्हणजे शिक्षणाला प्रारंभ करण्याचा समारंभ होय. उपनयनात समारंभपूर्वक मुलाला गायत्रीमंत्र शिकविला जातो. त्याच्या शिक्षणाचा हा आरंभ होय. म्हणूनच उपनयनसमारंभ हा मुलाला व घरच्या लोकाना अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो. आपलें धर्मशास्त्रबुद्धा उपनयन म्हणजे दुसरा जन्म असे मानत.

पहिला जन्म म्हणजे आईच्या उदरातून बाहेर येणे. जन्मल्यानंतर शिक्षणाला आरंभ होईपर्यंत एक जन्म, त्यानहि पुष्कळच शिक्षणाचा भाग असतो. चालण्याला लागणें, धोलायला लागणें वर्गरेषेप्रमाणे प्रगति करीत मुलाचे व्यवहारिक ज्ञान वाढत जाते. हळू हळू त्याला अनेक धाकटें शेतकरी, शेऊ लागतात. लोकानीं विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे तो देऊ लागतो. शब्दगमन वाढत वाढत त्याचे पाठानेही मुरू हात. त्याला अधिक शिक्षण देण्याची आवश्यकता भासते. परंतु शिक्षण संपत. पोषा तरी जालाकडून अधिक शिक्षणाची आवश्यकता भासते. येव त्याचा बाहेरच्या जगाशीं मेलव मुरू होतो.

प्रगतीच्या मागास लागता अशा वळी याच्या प्रत्येक हाणान्या गुणांचे सारखे कीर्तन करायला लागत त्याच्यातील सुप्त अश्वान्या गुणांना जागृत करून त्यांचे गुण बाहेर बाहेर लागतात

आशावाद निर्माण करणे हे शिक्षण

घर हे शिक्षणाचे प्राथमिक स्थान असून तरी जग हे शिक्षणाची मरी शाला होय. शाला व लोकव्यवहार यालून अनन्य प्रकारचे शिक्षण माणसाला मिळत अन्वयेकनाने माणसातील विविध गुण जागृत होऊन व्यक्त होऊ लागतात. व्यक्त होणाऱ्या गुणांना उत्तेजनाची सतत जरूर असते. शिक्षणाचे मुख्य काम उत्तेजन देऊन मुमगुण जागृत करणे आणि माणसाचे आशावादी बनविणे हे आहे.

धार्मिक शिक्षणावर जोर

साधरता हा शिक्षणाचा एक भाग तो यथेष्टापुरता मर्यादित आहे. त्यापेक्षा माणुसकीचे आवश्यक असणाऱ्या गुणांची जोपासना करणे हा शिक्षणाचा दुसरा महत्त्वाचा भाग होय. शिक्षण म्हणजे साधरता एवढाच अर्थ आपण सध्या ध्यानात घेता. पण त्यापेक्षा मर्यादा सुसंस्कृत करून माणुसकी निर्माण करणे यासाठी आपण दुर्लक्ष होतो. धार्मिक शिक्षणात सुरवेत साधरतपेक्षा धार्मिक शिक्षणावर अधिक जोर दिलेला असतो.

आपल्या जुन्या धार्मिक आचारात त्या शिक्षणाचा सहजपणे समावेश केलेला आहे. सकाळ सूर्याफाळी प्राथना, स्नानाचा, मग्न वगैरे गोष्टींची मांडणी या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहे. या आचारातच निरन्यक्रम म्हणतात. निरन्यक्रमात सूर्या, पूजा वगैरे गाणी पाठविल्या असता याचा प्रत्येक येतो हे शिक्षण जाहेर मिळू शकत नाही. ते तापुरते नमूद कायमचे परिणामकारक असते. आपल्या मर्यादा कायमचे बघत म्हणून याचा स्वीकार करावा लागतो. ते बघणे कामभर टिकत असा प्रयत्न करावयाचा असतो. प्रयत्न व्यवहारात ते उतरावे लागते. अस मर्यादा दिलेली विविध प्रकारचे शिक्षण घ्या. 'धर्म शिक्षण' असे म्हणतात.

धर्मशिक्षणाची आवश्यकता

तें 'धर्मशिक्षण' आपल्या परंपरेंत कसें चलयिलें आहे, त्याकरितां कोणते नियम पाळावयास सांगितलेले आहेत, हे मुद्दाम पहिल्यासारखे आहे. आजच्या काळांत शालेय शिक्षणाला विषय शालेय शिक्षण, त्यांना धर्मशिक्षण देण्यास सवडच नाही. अशा परिस्थितीत हा धार्मिक शिक्षणाचा भाग हा अनाथासारखा वाजून पडलेला आहे. गृहसंस्था नष्ट झाली. म्हणून गृह-शिक्षण गपुष्ठात आले. आचारविचार पाळतां येईनासे झाले आणि समाज-संस्था ही अस्थिर झालेली आहे. जागतिक शिक्षावातांत धर्मशिक्षणासारख्या माणुसकी निर्माण करणारा महत्त्वाचा विषय अनावश्यक ठरत आहे. त्यामुळे समाजाचा पायाच नष्ट होतो आहे कीं काय अनें धाटत. या विषयाचे महत्त्व यामुळे अधिकच वाढलेलें आहे. त्याशिवाय तरणोपाय नाही याबद्दल शंका नाही, धार्मिक नित्यक्रमे आणि संस्कार यांचे या नव्या दृष्टिकोनांतून अध्ययन करण्याची वेळ आज आलेली आहे. हा नवा दृष्टिकोन 'मौजीबंधना' च्या सीमारेषेवर उभ्या असणाऱ्या कुमारांच्या मनावर टसयणें, हा प्रयत्न छोटेलानी पुस्तकाचा प्रमुख उद्देश आहे.

उपनयन झाल्यानंतर विद्याप्रदण्याचें सामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून हा 'मेधा जनन' नावाचा विधि करतात. एक पळण्याच्या पादीची घृता करून हा विधि पूर्ण होतो.

५ ५

बुद्धीची उपासना

बुद्धीला प्रेरणा देणारा मन

उपनयनात बुद्धीची आराधना प्राधुर्याने अनुसृत आहे. गायत्रीमंत्र हा बुद्धीला प्रेरणा देण्याची प्राधना करणारा मंत्र आहे. उपनयनाच्या 'गवर्णी' मधून म्हणजे पुढील निळण्याचाच प्राधना आहे.

'माझी स्मरणशक्ति खूप अजारी, मला चक्कन ज्ञान व्हाय, मी उत्तम विषयप्रतिपादन कराव, मला उत्तम बुद्धी प्राप्त व्हावी' अशी या मंत्रात प्राधना करण्यात आली आहे.

बुद्धीचे प्रकार

बुद्धीचे अनेक प्रकार आहेत. मेधा, प्रज्ञा, बुद्धि असलेल्या प्रकार बुद्धीचेच आहेत. ते असले तरच विद्या संपादन करता येईल. छोक्यांना आपल्या ज्ञानाने स्वतः करिता येईल आणि सव प्रकारचे मान सभमान व ऐश्वर्य घर चालत आपल्याबरोबर येईल हे हजारा घडत आपल्या नि यत्नाची व संस्काराची मातणी जलेली आहे असं दिसते.

बुद्धी दे रघुनाथजी

समय रामायणात बुद्धा रामाबरोबर घनवीर्य मागितली नाई, राव मागितले नाई, तिचा रवळ कुपेची औषधी मागितली नाई. या सव गोष्टी बुद्धीने सहज मिळवता येतात, असा त्याचा दृढ विश्वास होता. म्हणून समर्थानी बुद्धा रामाजवळ 'बुद्धि दे' अशी प्राधना केली आहे. समय म्हणतात —

युक्ति नाही, बुद्धि नाही, विद्या नाही विचचिता ।
 नेणता भक्त मी तुझा, बुद्धि दे रघुनायका ॥
 योलता चालता येना, कार्यभाग कळेचिना ।
 बहु मी पीढिलो लोकीं, बुद्धि दे रघुनायका ॥
 रामदास म्हणे माझा, भस्तर तुज लागला ।
 सशय घाटतो पोटी, बुद्धि दे रघुनायका ॥

॥ ॥

‘ संध्या ’ म्हणजे उपासना

आपल्या घरगुती आचारात अत्यंत महत्त्वाचा भाग उपासनेचा होय. प्रत्येकाने रोज सकाळ-संध्याकाळ देवाची उपासना केलीच पाहिजे, असा नियम आहे. मग ती उपासना देवाचे नाव घऊन केलेली असो, हरिपाठासारखे भग्न म्हणण्याची असो, निवा गायत्रीमंत्राच्या जराची असो. प्रत्येकाने अशी उपासना केलीच पाहिजे असा नियम आहे. प्रत्येक घरात याप्रमाणे उपासना चालू असते. हिलाच जुन्या मयात ‘संध्या’ असे म्हणतात. ही संध्या नावाची देवाची उपासना सकाळ संध्याकाळ करावयाची असते.

संध्या कोणी करावी

या संध्येचा प्रारंभ मुलाची मुज शाह्यावर होतो. साधारणतः मुलाच्या वयाच्या आठव्या वर्षी मुज करण्याची पद्धत आहे. मुला आठ वर्षांचा झाला की, त्याने प्रत्येक सकाळ संध्याकाळ संध्या म्हणजे उपासना केलीच पाहिजे. घरातील प्रत्येक माणसाने उपासना करावयाची असते कारण उपासनेने हाणारा पायस जो उपासना कराल त्यालाच वाढवयाचा असतो. जेवण हे जसे प्रत्येकाला आवश्यक आहे तशीच उपासनाहि प्रत्येकाने केली पाहिजे.

‘ संध्या ’ विधीचा अल्प परिचय

आपल्या संध्येस आचमनापासून आरंभ होतो. केशवादि चोवीस देवांचीं नावे प्रथम घाली जातात. नंतर प्राणायाम करून श्वासोच्छवास स्वच्छ केला जातो.

आमला निरोगीपणा व काम करण्याची शक्ति ही केवळ त्याच्या सामर्थ्यावर अवलंबून आहे. म्हणून त्याच्या स्वच्छतेची नेहमी दक्षता घेतली पाहिजे, या स्वच्छतेचे मुख्य साधन पाणी होय. म्हणूनच ते सर्वांना सुबलक व मोफत मिळावे अशी सृष्टीची रचना आहे.

जलाचे महत्त्व

हे जलाचे महत्त्व मार्जनाच्या मनात उत्तम ग्रथित केलेले आहे. पाण्याला मार्जनाच्या मनात 'शिवतमो रस' 'अत्यंत कल्याणकारक' असे म्हटलेले आहे. 'उद्यतीरिय मातरः' मानेप्रमाणे जल प्राण्यांचे मगोपन करते. हे जलयें महत्त्व उपयुक्त मनात गायलेले आहे.

याशिवाय पुढील मन पहा :—

अपो याचमि भेषजम् ।

अप्सु म सोमो अमरीद् अन्तर्विधानि भेरजा ।

आपः पृथीत भेषजम् ॥

'हे जलदेवनानो, तुम्हाला मी शरीरपोषक द्रव्ये मागतो, मला सोमाने सांगितले आहे की, तुमच्यात सर्व औषधी द्रव्ये आहेत. मला तुम्ही ती पोषक द्रव्ये सावीत.' पाण्याचे शारीरिकदृष्ट्या असलेले महत्त्व या मनात अगदी साध्या शब्दांनी सांगितले आहे.

५ ५

'उपस्थान' म्हणजे प्रार्थना

संपन्न उपस्थान म्हणजे प्रार्थनेचा एक भाग महत्त्व ना आहे. या प्रार्थनेत तीन मन दिलेले आहेत. पारस्यामध्ये नम्रीची प्रार्थना आहे. दुसऱ्यात सयांचे कन्याशाची प्रार्थना असून तिसऱ्यात सर्व देवताना नमस्कार आहे.

पहिल्या 'जतयेदते' या मनात, पाण्यातून नौकाच्याप्रमाणे पैलतीरातून सुगन्ध पोटीनसिते त्याप्रमाणे सर्व गकटांतून व आम्हाला पार कर अशी प्रार्थना आहे.

दुमन्या 'तच्छया' या मंत्राने आरोग्याची तयारी आणि सर्वांचे कल्याण असायें अशी प्रार्थना आहे.

तिमन्या 'नमो ब्रह्मण' या मंत्रात सर्व सृष्टीत व्याप्त असणाऱ्या परमेश्वराला नमस्कार देण्याचा आहे. ब्रह्मा, अग्नि, पृथ्वी, वायू, वाचस्पति या पंचभूत्यांचे सर्व व्यापक असणाऱ्या देवतांना नमस्कार करून हा उपस्थान संपूर्ण आहे.

पृथ्वी हे कार्यक्षेत्र

नंतर केवळ आकाशाच्या दिग्बद्धतात सर्व दिशा व त्याचे अधिपति यांना नमस्कार देण्याचा आहे. सर्व पृथ्वीभर व्याप्त असणाऱ्या परमेश्वराला नमस्कार पावावा, अशी प्रार्थना करून हा सध्यासनाचा विधि समाप्त होतो.

जपाने देवता शरीरात प्रवेश करतात

या सध्यासनात आचमन, प्राणायाम, मन्त्र, माङ्गल, अन्नमयण, अन्नमय, आसननाम, न्यास, ध्यान, जप, उपस्थान, दिव्य अन्न व अभिवादन असे छोट छोट सहज भाग असलेली यात आचमन, प्राणायाम, अर्घ्य व जप हे मुख्य विधि आहेत. त्याही गायत्री जप हा मुख्य अंगूत जप करण्याला मनाची तयारी करण्याकरिता याचा विधि आहे. हा सहज ध्यानात येण्यासारखा आहे.

सध्यासनाचे करण्यास पाच सात मिनिटांपेक्षा जास्त वेळ लागत नाही. या करिता लागणारी साधनही सहज उपलब्ध होण्यासारखी आहेत. स्नान करून धूत वस्त्र नेसल्यावर थोडा स्वच्छ पाणी घेऊन हा विधि करता येतो. मुख्य म्हणजे जर त्याला तर मानसिक एकाग्रतेशिवाय काहीच साधन लागत नाही. मानसिक एकाग्रता मात्र सहज प्राप्त होण्यासारखी नसते. मनाची तयारी करून एकाग्रता गोष्टी. ज्यास घेऊन मनाची एकाग्रता करावी लागते. तशी तयारी करून पुढे जागी मन एकाग्र करायें लागत नंतरच हा जप होऊ शकतो.

जर हा सध्यासनाचा मुख्य भाग होय, त्याला एकाग्रतेशिवाय दुसरे कोणतेच साधन लागत नाही. जपान सर्व देवता सामर्थ्यासह आपल्या शरीरात प्रवेश करतात.

‘ पूजा ’ म्हणजे सगुण उपासना

मध्या ही उपासना असली तरी ती निर्गुणाची उपासना होय. निर्गुणाची उपासना भ्रम प्रतीची असली तरा सर्वांना ती सहज सापते असे नाही. म्हणून सगुण उपासनेचाहि आपल्या निव्वयर्मात समावेश नेलेला आहे. सगुण उपासना म्हणजे मूर्तिपूजा. ही सर्वांना समजण्यासारखी असते. म्हणून तिचा आचार करणे सोपे जाते, पूजा म्हणजे मूर्तिपूजा होय.

मूर्ति कोणत्या देवाची प्याली ? असा नेहमी प्रश्न उत्पन्न होतो. एकाचा अभिमान भरला असता दुसऱ्या सर्वा अनाश्रुची भावना उत्पन्न होते. तशी स्थिति आपल्या मूर्तिपूजेची नाही. सर्व स्थांति परमेश्वर भरला असून तो अनेक कराने नटलेला आहे. त्यापैकी कोणतहि प्रतीक आपण पूजेकरिता स्वीकारावे. बाणभ्राहि देवाची पूजा येथी तरी तो परमेश्वराला पोहचते, असा आपला विश्वास आहे.

पूजेतील उपचार

ह्या पूजा करण्याचा प्रकार मात्र ठरलेला आहे. नमस्कार करण्यापासून अनेक उपचार समपण करण्यापर्यंत तो वाढविलेला आहे. ‘ यथा देहे तथा देचे,’ असा या संज्ञाचा सामान्य निव्वय आहे. आपल्या शरिराला जे उपचार आवश्यक पाहतात तेच देवालाहि अपण नेले तर देव प्रसन्न होतो, असा या संज्ञाचा मुख्य निचार आहे.

वेवळ नमस्कार, गणपूज, वाटण, धूपदाप समर्पण करणे, तेथेच दासविणे, विहादविणा देण, मुगधी द्रव्य समर्पण करणे, चंदरे उपचार वाढवीत, यथा कीर्तन सुदा पूजेतच समाविष्ट होत. जे विधि रोच करता येत नाहीत ते विरोध विधि सणाप्रभा किंवा उत्सवप्रसंगां वने जातात. या पद्धतीने अगदी नमस्कारा पासून अनेक उपचार, समारम्भपूर्वक, यात्री लाडून, नाचतार्णी परीत देवाला समर्पण करण्याची पद्धत आहे. हा सब उपासनेचा प्रकार पूजा या पद्धतीत मोडतो. असा पूजेने देवसम्पन्न निचार ज्युत होतात आणि देवता गरम गरम विचार करण्याची मनाची तयारी होते. हा या विधीचा मुख्य फायदा होय.

पूजेची जागा

आपल्या पूजाविधीत अतशोह्य निर्मळपणाचा मुख्य भाग आहे. यालाच शुद्धता किंवा पवित्रपणा असे म्हणतात. देवाच्या पूजेची जागा म्हणजे देवघर स्वतंत्र असावे. त्या जागी कमालीची स्वच्छता असावी तेथे चांगला उजेड असावा. जमीन असल्यास सारखेली, रांगोळी वगैरे घालून मुशोभित केलेली असावी. फरशी असल्यास ती स्वच्छ पुसलेली, डाग वगैरे नसलेली असावी तेथे पायात वगैरे घातून जाऊ नये. उष्टर, सरकण्याचा सवध तेथे असता उपयोगी नाही. जळीजळमटें होऊ देऊ नयेत. मुग्या, माशा वगैरे कीटक तेथे न होण्याची राखण घ्यावी. तेथील वस्तूंचा पाऊ, आसन, पूजेची पात्र इतर कोणत्याही कामाला वापरू नयेत. अशी एकदम पूजेच्या जागेची व्यवस्था असावी.

पूजासाहित्यहि आपल्या दृक्तीप्रमाणे घेतलेले असले तरी ते स्वच्छ, ताजे आणि मनाला प्रसन्न करणारे असावे. देवाचे वस्त्र देवाकरिताच वापरून घ्यावे. गंध, फूल, नैवेद्य, हे प्रथम देवाला समर्पण करून नंतर इतरांनी वापरावे. अशुद्ध पदार्थांचा संपर्क पूजेची कधीच येता उपयोगी नाही. देव व देवाचे साहित्य आणि जागा यांची विशेष स्वच्छता करण्याचा आठ पंधरा दिवसात एखादा दिवस ठरवावा व त्याप्रमाणे तेथील व्यवस्था, मांडणी व स्वच्छता मनाला प्रसन्न करणारी राखण्याचा प्रयत्न करावा.

देवताना प्रिय वस्तु वाढाव्यात

माणसाप्रमाणे, देवाचीही मर्जी राखावी लागते. आपल्या घरातील लोकांची मने सामाळण्याचा आपण जसा प्रयत्न करतो, तसेच देवाच्या दमतीतही आपले वागणे असले पाहिजे. सगळ्याची मर्जी राखणे हाहि देवपूजेचाच एक प्रकार आहे.

उग्रहरणार्थे गणपतीला दुर्गा, विष्णूला तुत्सीगत्र, देवीला हळदीकुट्ट, विठोबाला बुका, गंडोबाला मडार, महादेवाला विल्वगत्र प्रिय आहे, तर त्यांना अर्पण केले पाहिजे. त्यामध्ये आपली बुद्धि किंवा तर्क चालविण्यात अर्थ नाही.

तसेच पुण्याचे रंग मिळावा यासाठी, नैवेद्याचे प्रकार बगैरेच्या ज्या यंत्री आहेत, त्या तशा पाळण्याचा कृपाक्ष ठेवला पाहिजे.

उपासनेतील समानता व व्यापकता

दानधर्म करण, अन्नदत्त पालणे, पाणपोया ठपठपणे, अनाथ अपमाना साहाय्य करण, पुत्रेकरिता पुत्रनुज्यी बगैरे उपचार प्राप्त व्हावेत म्हणून उग्राने उभारण, या सर्वांचा देवाच्या पुजेतच समावेश होतो. दानधर्म नेत्या शिष्याय पूजा बभाषाग होत नाही. अन्नदान हाहि पूजेचाच एक भाग आहे. कोणतीही पूजा दानाचा बगैरे दिल्याशिवाय पुरी होत नाही. असा हा उपासनेचा मोठा व्यापक प्रकार आहे.

यात स्त्रीपुरुष, अज्ञानसज्जन, उच्चनीच या सर्वांचा समावेश करून घेता येता बगैरे उपासना व्यापकित आहेत. त्यात सर्वांचा समावेश करणे कठीण पटत. पण हा सगुण मत्तीचा प्रकार सर्वसमावेशक असेच सामुदायिक होऊ शकतो त्यामुळे सगळे लाभकारी या पुजेच्या प्रकाराचा पुरस्कार केलेला आहे.

शिष्टाचाराने अनाचार वैश्वदेव करण शक्य न झाल्यास कसल्या तादुळ्याचाहि वैश्वदेव करण्याची पद्धत आहे.

५ ५

सामुदायिक जीवन

या वैश्वदेवान एक महान् तत्त्व गांगिल्लें आहे. आपण जे अन्न शिजवितात त आरल्या एकत्र्याच नसत. त्यात देव, ऋषि, व पितर, पार पाय आरल्या माननीं असणारे पशुपती यांचाही वाटा आहे. त्या सर्वांना सन्तुष्ट करूनच आपण अन्नभक्षण करावयाच अमर्त रस्त्याने जाणाऱ्या भुक्तेल्या पाहुण्याचाही अनिवार्याच्या रूपान त्यात समावेश आहे. आपलें जीवन हें व्यक्तिनिष्ठ नसून सामुदायिक आहे, सर्वांना मनुष्य देखि तरच आपल्याला जगा येईल; अना त्यामध्यें सिद्धान्त प्रथित रल्ला आहे.

सद्धर्मशिवाय जीवन अशक्य

मगद्रीततही या सिद्धान्ताचा स्पष्ट उद्गम रलेला आहे. मगद्रीतत गृहलेले आहे की, जे शत करिताच फक्त अन्न शिजवितात, ते पापी लोक नरकाला जातात. तों श्लोक असा —

यज्ञशिष्टाक्षिन मन्तो मुख्यन्ते सर्ववित्तियै ।

भुजते ते ह्यत्र पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ (म. गी. ३.१३)

यज्ञ करून अन्नशिष्ट राखिलेल्या भागाच ग्रहण करणारे सर्व पापातून मुक्त होतात पण यज्ञ न करता फक्त आरल्यासगट्याच जे अन्न शिजवितात ते पापी होत. ते अन्नभक्षण करात नाहीत तर पापच भक्षण करतात.

वैश्वदेवाचा मकलमुद्दा या दृष्टीन पाहण्यासारखा आहे. पाच प्रफारची हिमा रेल्याशिवाय माणसाला एक धामहि रातां येत नाही. काडणें, दळणें, पागडणे, चूळ पेटवणें, अन्न शिजवणें व पाणा आणणें ही अन्न तयार करताना करारी लागणारी कृत्य करतांना इतर प्राण्यांना व जीव जवूना थोडी तरी पीडा झाल्याशिवाय राहत नाही. हा दोष नाहीसा व्हावा म्हणून अन्नग्रहणापूर्वी निच

वैश्वदेव करावयाचा असतो. 'पंचमूना टोपपरिहार्य,' असा वैश्वदेवाना सक्क्य आहे. वैश्वदेव येत्याशियाम अचारा शुद्धताच मुळी येत नाही, असे आपले धर्मशास्त्र सांगतं.

एकटे खाऊ नका

साहाय्य पाणी घाटून त्याची जोपासना करावयाची आणि मग त्यापासून सहज मिळणारे फलपुष्प घ्यावयाचे. गाईंवर देवासारखे पूज्य मानून तिची सेवा करावयाची, तिला गोमूत्र अर्पण करावयाचा; आणि नंतर तिचे सहज मिळणारे दूध बगैरेचा उपायोग करावयाचा असा हा खाद्या विचार आहे.

आपले जीवन अत्यंत अपूर्ण आहे. अनेकानी आपल्याशी सहकार्य केले तरच या जगात जीवन केंद्रां शक्य आहे. ज्याच्यावर आपले जीवन अवलंबून आहे, त्याशी अविरोधानेच नेकळ भागत नाही; तर वृत्तहतेनेच आदणास वागले पाहिजे, हा धडा वैश्वदेवाचा नित्यकर्मांत समावेश करून देण्यात आला आहे. हाच धडा वैश्वदेवाने दिल्या जातो.

शुद्ध वृत्तिकीटकापासून ते घेत बारा वाजता अन्नाची अर्पणा करणाऱ्या अतिधीर्यवत सर्वाना आपल्या धान्तिप्रमाणे अन्नदान केलेच पाहिजे कर्तव्य म्हणून केले पाहिजे. हे शिष्टण वैश्वदेवाने सहज मिळते.

॥ ॥

‘ब्रह्मयज्ञ’ म्हणजे ज्ञानाची अखंड उपासना

ज्ञानाची परंपरा व उपासना राखड चालविण्याकरिता ब्रह्मयज्ञ आहे. पंच-महायज्ञांपैकी ब्रह्मयज्ञ हा पाचव्या महायज्ञ होय. देव, भूत, पितृ आणि अतिथि हे चार यज्ञ वैश्वदेवात समाविष्ट आहेत. या पाचव्या ब्रह्मयज्ञात ज्ञानाची पूजा आहे. ब्रह्म म्हणजे वेद पितृ ज्ञान, यज्ञ म्हणजे पूजा. वेदाची पूजा गवपुल वाटून करावयाची नसते. प्रत्येक वेदाशी परिचय करून घेणे ही वेदाची पूजा होय. साक्षात् वेदाशी परिचय, वेदाचे सुप्रसिद्ध संशोधक व अभ्यासक यांचे स्मरण, आणि ही स्तुतिगण आपल्यापर्यंत आणून पोचवणारे आपले पुर्वज याना यज्ञ याचा ब्रह्मयज्ञ समावेष्ट आहे.

प्रथमत्यांचे ऋण

पहिल्या मागून आलेल्या वगैरे आरमाची वाक्य म्हटली जातात. त्यात वेगळ्या सहा अंगाच्या प्रारम्भीची वाक्येमुद्धा समाविष्ट आहेत. कारी, मृत्तिनाक्य, शास्त्र, याच्या आरमाचा ति त्यान समावेश आहे. श्रद्धा, मुनि, आचार्य, साधुसंत यांना संतुष्ट करायलाचे म्हणून त्यांची पुण्यतिथि साजरी करायलाची नाही. त्यांना संतुष्ट करायलाचे म्हणून त्यांनी विहलेले ग्रंथ स्वतः शिकून पुढल्या पिढीला त शिकवावयाचे. अशी परंपरा निमाणे करून ज्ञानात सारली वाढ करीत राहावयाचे परंपरा अखंड ठेवून शिष्यप्रशिक्षणाच्या द्वारा राहू व सत्सृष्टि अमर करण्याचा संदेश 'प्रज्ञाभिरग्रे अमृतवम् अन्ध्याम्', या श्रद्धादातील मंत्राने दिलेला आहे (ऋ. ४.४.१०) हा मंत्र प्रत्यही वैश्वदेवात अग्नीची प्रायना करण्याकरिता म्हणण्यातहि येतो.

ज्ञानदात्याचे उपकार

असा यथाशक्ति वैश्वदेवाचा भाग ज्ञानदानांतर देव, ऋष, आचार्य व पितर यांना त्याची नावे घऊन पळीमर पाणी देण्याचा तपणाचा भाग आहे. त्यात वेदमंत्राचा तत्त्वार्थने शोध लावणारागून, वेदाच्या संरक्षणाची व्यवस्था करणाऱ्या ऐतिहासिक ठळक स्त्रीपुरुष व्यक्तींचा समावेश आहे. आचार्यतर्पणात स्त्रियांनाहि समावेश आहे. महामारतादि आपल्या अत्यंत श्रेष्ठ दत्ताच्या सांस्कृतिक ग्रंथसारासारून आपल्याला आपल्या या श्रेष्ठधर्माची दीक्षा देणाऱ्या आपल्या कुळातील मातापित्यांपर्यंत सर्वांचे नामग्रहणपूर्वक तपण करण्याची प्रवृत्त्यात व्यवस्था आहे.

वैश्वदेवातील घमविधि अवघ्या प्राणिसृष्टीशी कनवाकूपणाने वागून सह कायाचा संदेश देणारा आहे. ब्रह्मज्ञानील सर्व भाग ज्ञानोपासनेला महत्त्व देणारा आहे. अगा प्रसारे पंचमहायज्ञांनी देव, ऋषि, आचार्य, संतमहंत, मनुष्य, प्राणिमात्र व ज्ञान याच्यासमवी आपल्या कर्तव्याची जाणीव आपणास दिली आहे.

आपण सव सहकार्यांतच आपले आयुष्य यशस्वी करू शकतो. लहानधोर, उच्चनीच, फार काय मनुष्यरूप हा मुद्धा भेद न ठवता अहिंसावृत्तीने,

“ एकमेवा सहाय्य करू अथवा धरू सुपथ, ” अस आपण वागल्याशिवाय तरणोपाय नाही.

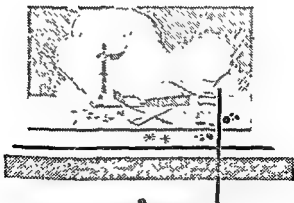
या अहिंसेच्या, सहकार्यांच्या आणि सर्वांना योग्य भाग देऊन जगण्याच्या कल्पनेला ज्ञानसंपादनाचा व ज्ञानोपासनेचा भरमकम पाया असला पाहिजे, अस ब्रह्मज्ञान आपल्या मनावर उगविण्याचा प्रयत्न आहे. ही सर्व सामाजिक जगाग्निरा पत्करण्याकारता करावयाच्या संस्कारास उपयनयन संस्कार म्हणतात. रोगात मुज या नागाने तो प्रसिद्ध आहे.

॥ ॥

सूर्य नमस्कारांचे महत्त्व

शरीराला आरोग्य लाभार्जे म्हणून सूर्याला रोज शरा तरा नमस्कार घालावेत, कारण, सूर्य हा आरोग्य देणारा देव आहे त्याला नमस्कार घातल्याने रोगराई होत नाही; शरीर कातिमान राहात म्हणून सूर्याची उपासना आपल्या रोजच्या आचारामध्य सांगितलेली आहे. तसेच बुद्धि व ऐश्वर्य प्राप्त व्हावे म्हणून आपण प्रत्येक कायाच्या आरम्भा गणपतीचे स्मरण करतो व रोज गणपतीचे स्तोत्र म्हणता.

आपल आयुष्य सुग्रासमाधानान जार्जे, आपणाय आरोग्य लाभार्जे आणि मित्रा व ऐश्वर्य मिळविण्याची महत्त्वाकाक्षा वायम टिकावी, हा जशा उपासनाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे.

उपनिषद् संस्कार...

शतं जीव शरदो वर्धमानः, शतं हेमन्ताष्टतमु वसन्तान्
शतमिन्द्राग्नी सविता वृहस्पतिः, शतायुषा हविषेभं पुनर्दुः ॥ (ऋ. १०.१६१.४)

दुशा सारखा उत्कर्ष होत रहाना आणि तू शंभर वर्षे ऐश्वर्य भोगावेस.
इंद्र, अग्नि, सविता आणि वृहस्पति या देवांची तू उपासना करावीस; त्या देवता
मुला आणि खरी शंभर वर्षे आयुष्य देवोत.

उपनयन संस्काराची पार्थभूमि

प्रचक्षयेण तपसामृतमश्नुते ।

उपनयन संस्कार हा ग्राह्यावस्था संपून त्रिचार्थिदशा सुरू करण्याचा समारंभ आहे. हा ब्रह्मचर्याश्रमाचा प्रारंभ होय. गुरूवृत्तन मंत्राचा उपदेश घेऊन या आश्रमाला सुरुवात होते. मंत्राभरोन्नर देवतेची उपासनाहि सुरू होते. आवाशातील सूर्य आणि पृथ्वीवरील अग्नि या उपासनेच्या देवता आहेत. गायत्री मंत्राने सूर्याची उपासना सुरू होते. होमहवन करून अग्नीची उपासना केली जाते. अग्निफार्य पुढे प्रसंगविशेषी होते, पण मंत्राचा जय मात्र नित्य करावा लागतो. हा वैदिक धर्माच्या दीक्षेचा समारंभ होय.

दीर्घेन मत्र असतो, त्याप्रमाणे विनोप प्रकारचा वशहि असतो ब्रह्मचान्याचा वेश प्राचीन कालपासून ठरलेला आहे. हरणाचे कातड, लगोनी घगैरे घस्त्र, लगोटी नेसण्यास कमरेला दोरी, गळ्यात जानई व हातात दड, असा हा ब्रह्मचान्याचा प्राचीन गणवेश उपनयनात समारंभाने देण्यात येतो. पाण्याकरिता ताऱ्यामाडे देण्यात येते.

उपनयन संस्काराचे धार्मिक महत्त्व

प्राचीन हिंदु धर्मात एकदर सोळा संस्कार मानण्यात आले आहेत. यापैकी उपनयन, विवाह आणि अत्येष्टी हे तीन संस्कार सर्वात प्रमुख आणि अपरिहार्य मानण्यात आले आहेत. उपनयनाआधी करावयाचे गर्माधानापासून चोळ म्हणजे दाडी ठेवण्यापर्यंतचे आठ संस्कार महत्त्वाचे राहते, परंतु ते सर्वच लोक

३० धार्मिक संस्कार व नियम

करतात असे नाही. ही अडचण लक्षात घेऊन हे एक संस्कार न करण्याबद्दलच प्रायश्चित्त प्राचीन धर्मशास्त्रात सांगण्यात आले आहे, आणि तसे प्रायश्चित्त उपनयनादधीच्या अगोदर उरकण्याची सोयहि धर्मशास्त्रात करून ठेवण्यात आली आहे.

चौल संस्काराचा लोप

चौल म्हणजे गळी ठेवण्याचा संस्कार सध्या उपनयनातच अंतर्भूत करण्यात आला आहे, आणि सामान्यतः तो उपनयनागोदरच करण्यात येतो अनेक प्रसंगां सोलानेवाहि मरुण न करता प्रायश्चित्ताच्या चार आहुति देऊन तो उरकण्यात येतो आणि एकत्र उपनयन करण्यात येत.

उपनयनाचे वद हात शल्यास चौलसंस्काराचा महत्त्वहि रहात नाही तो एक देहसंस्कार असल्याने बहुधा तो व्याभावक रीत्याच हात असतो. तरी देखील उपनयन समारंभाच्या पळी एक लौकिक विधि म्हणून तो करण्याची पद्धत आजहि विद्यत येत.

उपनयनापासून अश्वेधीपर्यंतचे आठ संस्कार धर्मशास्त्राने भरविहाय मानले आहेत त्यातल्या त्यात उपनयन संस्काराचे महत्त्व बघल्या समाजस्थितीतहि दिसून आहे.

उपनयनोत्तर अन्य संस्कार

उपनयन संस्कारानंतर करावयाचे अष्ट महानामनी, महाभक्त, उपनिषद्भक्त व गौडान्वत असे चार प्रत्येक संस्कार धर्मशास्त्रात सांगण्यात आले आहेत उपनयनानंतर करावयाचे वेदाध्ययनच आज रूढ झाले आहे. त्यामुळे वेदाध्ययनाचे चार प्रमुख गण म्हणून सांगण्यात आलेले हे उपनयनोत्तर चार संस्कार आज संपुष्टात येत पडत आहेत.

हे चारहि संस्कार प्रायश्चित्तस्थान समावर्तन संस्काराचे (सोटमुनीचे) घेऊन करण्याची पद्धत काही वर्षांपूर्वी रूढ होती परंतु समावर्तन म्हणजे विद्या प्ययन संपन्न पण परंतु येण्याचा संस्कारहि आज मरुष्टात उरत झाला आहे या संस्काराचे महत्त्व आज नाहीस झाले असून, तो विद्यापूर्वी कदाचित उरकण्याची प्रथा आज रूढ झाली आहे.

अशा तऱ्हेने प्राचीन सोळा संस्कारांपैकीं उपनयन, विवाह आणि अं येदी हे तीनच संस्कार समाजांत सध्या जीव धरून आहेत. यांपैकीं विवाह आणि अंत्येष्टी हे देहविवि या दृष्टीने अपरिहार्य आहेत. त्यामुळे संस्कार या दृष्टीने केवळ उपनयन संस्कारच आज जीवनावस्यंत आहे असे म्हणावे लागते.

उपनयन संस्काराचे स्वरूप मर्म

उपनयन संस्काराने आपण ब्रह्मचर्याश्रमाचा स्वीकार करीत असतो. ब्रह्मचर्य म्हणजे काय, त्याचे महत्त्व काय, ब्रह्मचर्यावरून आपल्या मावी आयुष्याची यशस्विता कशी अवलंबून असते, ह्या गोष्टी ह्या संस्काराने मुलाच्या मनावर चित्रित पाहिजेत. सध्यां चाळू असलेल्या संस्काराचे स्वरूप ह्या हेतूच्या अंगी निवृद्ध आहे. नसे त्या गोष्टींना मूल्येच महत्त्व देण्यात येत आहे. अक्षत, मिश्रावळ, बोहळे, मडप, घरी, घाणा वगैरे दिव्याळ भागाना महत्त्व देऊन बटूच्या मनावर आपण मूलानेच परिणाम सध्या घडवून असतो. त्यापेक्षाहि वाईट गोष्ट म्हणजे अशी धी, मुंजीच्या मंडपातून त्या मुलाच्या लग्नाच्या गोष्टी बायका बोल्दू लागतात; आणि मुलाच्या मनावर संस्कार करतात की, उपनयन म्हणजे लग्नाची पूर्वतयारी आहे.

ब्रह्मचर्याचे पालन

सर्व उत्तम गोष्टीपासून विद्यार्थ्याला अलिप्त ठेवून त्याचे शरीर व इद्रियें सुदृढ करणे व त्याला कोणतेहि महत्त्वाचे कार्य करण्यास धैर्य व उत्साह घाटेले अशी वाट करणे हा सर्व आयुष्याचा पाया आहे. आणि हा पाया घ्याच्या पंचवीस वर्षांपर्यंत मर्यादित असतो. त्या वेळीं ज्यांनी आपल्या शरीराची जोपासना केली नाही, त्यांनी सुंदर आयुष्याचा नाश करून घेतला असे निश्चित समजावे.

नाटक, सिनेमा, वादबऱ्या, चहा, कॉफी, धूम्रपान ह्या गोष्टी ब्रह्मचर्याच्या मुळावर घाला घालणाऱ्या आहेत. ह्या गोष्टी मुलाच्या दृष्टीसहि पडता उपयोगी नाहीत. पालक आणि शिक्षकांनी या गोष्टीकडे अत्यंत लक्ष दिले पाहिजे.

व्यायाम सत्तीचा करून घमांचे व नीतीचे शिक्षण शक्य त्या प्रमाणे दिले पाहिजे, आणि मुलाच्या मनावर ब्रह्मचर्याचे महत्त्व विवतून ब्रह्मचर्याच्या

संरक्षणाकरता चाटेल त बराबदास तयार अगण्याची महत्वाकांक्षा ठसविली पाहिजे.

उपनयन संस्कारातील डामडौल

याकरिता या संस्कारातील अशास्त्रीय व डामडौलाचा सर्व भाग एकत्र माहीत नसा पाहिजे. ग्रहचर्याचे नियम, विद्या व शरारसंपत्ति इकडे मुलाचे स्वतः वेधले पाहिजे. पूर्वाच्या काळी ग्रहचर्याचे नियम पाळण्यास सध्यासारखी अडवणीची स्थिति नव्हती. शहरापासून, तसेच सर्व तऱ्हेच्या उच्चैः प्रभारा पासून अतिशय अशा ठिकाणी अत्यंत साध्या राहणीत दहामारा वी राहण्याची व्यवस्था असल्यान सहजच ग्रहचर्याचे नियम पाळले जात. परंतु सध्या त्याच्या अगदी उलट स्थिति आहे. त्यामुळे राहणी, खाणं, पिणं, पोषाज, वगैरे चांगलीत कडक निषेध असणे अत्यंत जरूर आहे. पूर्वी शुक्रकुसाराच्या व्यवस्था अगदीही पोषाज वगैरेच्या बाबतीत कडक निषेध होते, मग सध्या त्याची विती जरूर आहे हे सांगणे नसे.

समारंभाचे गामोच

जवणावळी, बाजरी, पोषाज, देवधेव वगैरे मोठ्या लोकांच्या हौसेच्या गोष्टामुळे उटण्या मनावर योग्य परिणामाऐवजी अमिष्ट परिणामच घडून येतो. एतेत हा मुलाचा संस्कार आहे पण त्याच विस्मरण झाल्यासतर लोकां सामतात व स्वतःच ऐश्वर्य प्रगट करून वृत्तवृत्तता दाखविण्याकडे त्याचा उपयोग नसा जातो.

बालविक्रम उपासना म्हणा, वेदाध्ययन म्हणा, त्रिधा आरोग्य म्हणा या दृष्टीने फार मोठी न्यायद्वारा सध्या आपल्यावर येऊन पडली आहे. ती निभावण्याच सामर्थ्य उत्पन्न व्हावे व नवा आयुष्यक्रम सुरू व्हावा, असा या संस्काराचा परिणाम झाला पाहिजे.

आदर्श उपनयन समारंभ

साधा, शुद्धिस्त, शुद्धीत असा हा समारंभ असावा. नव्या आयुष्याच्या स्वीकाराची आणीत त्यात स्पष्ट असावी. स्वतः आयुष्याला नियमनरुता उत्पन्न झाली आहे हे या समारंभाने लक्षात यावे. हा पुनरुज्ज्वल यशस्वी व्हावयाचा

अमन्याम राडतर अभ्यामनम आणि कमालीचे कष्ट करण्याची मनाची तयारी
सांगी पाहिजे. हा या संस्काराचा परिणाम अपणित आहे

॥ ॥

उपनयन संस्कार व त्याचा निस्तार

सध्या आपल्या समाजात न धार्मिक संस्कार भिभुकाकडून करण्यात येतात
त आपणाम अवजड घास्तात त्यात निरयक भाग काणता आणि प्रधान भाग
काणता याची ओळख संस्कार करणाऱ्यांना नसते त्यामुळे करावयाचा तर साम्र,
नाहीतर अजिज्ञात नाही अशी स्थिति होते ही स्थिति शाल्म व भावना ह्या
द्वानाह दृष्टांनी अयोग्य होय

उपनयन संस्कारातील फापटपसारा

साधारणत जुना प्रयाग चालविण्यातून विचार करू लागल्याम, अस दिसून
येते की, आवश्यक कृत्य आणि अनावश्यक कृत्य, गाण व मुरय कृत्य,
प्रधान व अग यातील भेद संस्कार करणाऱ्याला समजत नाही यामुळे धम
कृत्यांच्या मुळावरच घाला पडून साधक या सर्वच कृत्यापासून परावृत्त
होण्याचा प्रयत्न होऊ लागतो वास्तविक कमप्रवृत्त व्हावे हा ह्या सर्व धम
कनाचा उद्देश व परिणाम असावयास पाहिजे याच्या उलट स्थिति उत्पन्न
होऊ लागल्यास आख्या प्रमादस्थलाची पाहणी आपण करू पाहिजे.
कनास माघरास मनास अनुकूल परिणाम होऊन यासून ध्येय म्णून
उरारलेल्या गाष्टी साय शाल्या पाहिजेत ती कम करण्याविषयी याची मनोवृत्ति
अनुकूल हानी पाणि कम करून टाकण, उरकून गकण, ओरवडून टाकणे,
ही वृत्ति उपयोगी नाही ती वृत्ति उपन्न होत असल्यास कुठे फरफार करावयास
पाहिजे, असे का हाट इकडे लल दिड पाहिजे, आणि तो भाग मुधारला
पाहिजे त्यात वेसय उरत न होईल अशी व्यवस्था कलन शास्त्रीय प्रधान कम
मनावधक होईल अस वेळ पाहिजे

उपनयन संस्कारांतील तीन महत्त्वाचे निधि

उपनयन संस्कार केल्यान वट्टस वेदाध्ययनाचा अधिकार प्राप्त होतो. तसेच वैदिक धर्मात सांगितलेला धर्मकृत्ये करण्याचाहि अधिकार प्राप्त होतो. या कारणातून त्यांना साळा संस्कारात उपनयन संस्कार सवात श्रेष्ठ समजला जातो.

या संस्कारात मुख्यत तीन धार्मिक विधि समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत. या तिघींच स्वल्प थोडक्यात खालीलप्रमाणे आहे --

१. गायत्रीमंत्राचा उपदेश

अत्यंत अल्पावधीपरंतु बहुगुणी अशा या मंत्राचा आचार्यद्वारे मुजामुलात करण्यात आलेला उपदेश, हा उपनयन संस्कारातील सर्वात महत्त्वाचा धार्मिक निधि होय. हा मंत्र आणि त्याचा अर्थ खाली दिल्याप्रमाणे आहे --

ॐ भूर्भुव स्व । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो न प्रचोदयात् ।

[जो सत्य आमच्या बुद्धीला प्रेरणा देतो, त्याच्या श्रेष्ठ व पापनाशक तेजाचे आम्ही ध्यान करतो]

प्रणव आणि त्याद्विती अगोबर सागून झाल्यानंतर, गायत्रीमंत्राचा प्रथम चरण, मंत्र अशा मंत्र आणि सेवा सव मंत्र आचार्य वट्टस सांगतात या पद्धतीत मंत्र म्हणण्यास मनु असमय असला तर त्याच जसा म्हणता येईल तसा तो त्याचमूढन म्हणून घेतात

२. अजलिहाराण

उपायनामधील प्रधान हांम नंतर 'अजलिहाराण' नावाचा धार्मिक विधि कुमाराच्या परिजनांसाठी आणि समिष्टदेवतेच्या वृत्तीसाठी करण्यात येतो. आचार्यन आपल्या आज्ञेतील पाणी शिंप्याच्या आज्ञेतील टाकावयाच आणि नंतर त पाणी शिंप्याच्या आज्ञेतील पाणी जमिनीवर पडू पावयाच या विधीन अवधारण कर म्हणतात.

अभिक्षारण विधीमध्ये बटूच अग्नि व सूर्य याच्या शिष्यत्वाची दीक्षा देण्यासाठी आचार्य त्याचा अगुद्यासहित हात आपल्या हाती घतो आणि खालीलप्रमाणे मंत्र म्हणतो,—

ॐ सविता ते हस्तमग्रहीत ।

[सविता (रुप मी) तुझे हात ग्रहण करितो.]

ॐ अग्निराचार्यस्तव ।

[अग्नि रुप मी तुझा हात ग्रहण करितो]

ॐ देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी त गोपाय समामृत ।

[हे प्राणिमात्राला उत्पन्न करणाऱ्या तेजस्वी सूर्यदेवा, हा ब्रह्मचारी तुला रक्षण करण्यास योग्य आहे. म्हणून त्याचे रक्षण कर त्याला मरण प्राप्त न होवो]

३ आचार्यद्वारा बटूचे मुखावलीकरण

या विधीची मुद्दयात मंगलाष्टक सपल्यावर आणि अंतराष्ट दूर झाल्या नंतर उपदेश देण्यासाठी आचार्य प्रथम बटूच मुखावलीकरण करतात, तेव्हा होते यानंतर बटू आचार्यास नमस्कार करतो आणि मग आचार्य त्यास प्रथम आपल्या माडीवर बसवून, नंतर त्यास स्वतःचे उजव्या बाजूस बसवतो

आपणात काळजी घेतली पाहिजे. 'सर्वेनाशे समुत्पत्ते अर्थे त्यजति पण्डितः'। या न्यायाने अगोपागाकरिता प्रधानकर्म टाकण्याची वेळ येत असेल तर अगोपागें टाका, प्रधान कर्म सोडू नना, असेच धोरण जुन्या शास्त्रकाराचेही आहे, आणि ते पुढे चालविण आपले कर्तव्य आहे. लोकाना कर्मांला प्रवृत्त केले पाहिजे, ते रम्याखून निवृत्त होतील असे धोरण पत्करून आपण कर्ममार्गाच्या नाशाला कारण होता उपयोगी नाही.

उपनयनसंस्कार सुटसुटीत कसा होईल ?

सध्या सध्या जाणाऱ्या उपनयनप्रयोगाचा विचार पूर्वे व उत्तरार्ग वाढ गेल्यामुळे झालेला आहे. उपनयनाला अगभूत असणारे हे आधीचे व मागाहूनचे विधि बरेच लागूचक व अवजड झालेले आहेत. पण ते सर्व गौण व अनावश्यक आहेत. त्यामुळे मुख्य विधि कोणता आणि गौण कोणता या संदर्भी भ्रम उपन होतो. मुख्य विधीकडे दुर्लक्ष होऊन गौण विधीकडे अधिक लक्ष वेधल जाते ही गोष्ट अत्यंत अनिष्ट आहे. म्हणून मुख्य विधीकडे लक्ष वेधण्याकरिता गौण विधि दूर सारण्यास हरकत नाही. तरच मुख्य विधीच महत्त्व मनास ठसणार आहे.

‘आधारव तन’ अस म्हणतात याचे उल्लू पूर्वीग उत्तराग अशा पद्धतीन ज होमहवन अत्यंत थोड्या चळात उरकता येते त्यास ‘आपूर्विम’ अथवा ‘वैश्व देवादिकतन’ असे म्हणतात यापैकी ‘आधारवतन्ना’मध्ये पात्रासाठान वगैरेचा सराच मोठा पसारा घालवा लागतो त्यामध्ये चळ आणि पैसाहि पुष्कळ रच होतो. अशा स्थितीत वैश्वदेवादिक तनचा अवलन करून आणि वैश्वदेवातल्या प्रमाणें अग्नीची प्राथना करून होमहवन करणें बरी रचचाच आणि बरी श्रमसाच द्रव्यासारखे आहे.

५ ५

कांहीं गौण विधी

घाणा भरणें

मध्याच्या उपनयन प्रयोगात घाणा भरणें वगैरे काही लैरिप विधींना महत्वाच स्थान प्राप्त झाल आहे वास्तविक घाणा भरण म्हणजे सयकायची तयारा हास्यावर उरळ, मुसळ, वगैरे व्यवस्थित बाधून बाजूस ठेवण आज घरातील उरळ, मुसळ व जात बाजारात जाऊन असले आहे पूर्वी ही सर्व तयारा घरी केली जात अस आज्ञानूच्या मायरा व नातेवाईक मित्रा त्या करिता झुत असत म्हणून त्या समारंभाला महत्व होत आता ते पुण नष्ट झाल आहे म्हणून या लैरिप, आचारीक विधीची विस्तृत गरज नाही

मंडपप्रतिष्ठा

मंडपप्रतिष्ठा नावाचा एक धार्मिक विधि याज्ञिक्यां माफन, एका सुरात सुगन्धा वगैरे माडून बऱ्याच विस्तारातें कर जतों पण तो विधीहि अगनी निर्णय झाला आहे मांडप न घालता मंडपाच्या वगवगळ्या मंगावर स्थापन करावयाच्या देवता सुरात माडून ठेवावयाच्या ही गोष्ट अगनी यद्वास्तव आहे तमच पूर्वोक्तात व उत्तरागात अनेक लहान मोठ विधी शिरलेले आहेत. ते परिस्थितीनें निरययोगी होऊन आनोआनच व्यवहारानून गळत आहेत आग्नी पन ते सय प्रकार गाळावत आणि मुख्य उपनयन संस्काराकड लक्ष वधापे अग उपड म्हणतो इतकेंच

उपनयनाविषयक कांही मुद्द्यांचें शंकासमाधान

उपनयनाचा काल

प्रत्येक वर्णाच्या लोकांना उपनयनाचा काल वेगळा सांगितला आहे. आठ, अकरा व चार अशा क्रमाने ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांना काल सांगितलेला आहे. अनुक्रमे सोळा, चावीस व सोवीस वयाच्या पुढें तरी उपनयन संस्कार राहतां उपयोगी नाहीं (आश्व. श्रुतमूत्र. १.१९). मुलाच्या वयाच्या आठव्या वर्षापासून सोळाव्या वर्षापर्यंतचा काल हा उपनयनाचा काल असें ठरते,

यापुढें जर उपनयन न होता राहण्याच्या प्रसंग आला तर ही गोष्ट शास्त्रानें अत्यंत नियमान्वीत आहे. तथापि त्यालाही प्रायश्चित्त सांगितलेले आहे. तें प्रायश्चित्त करून उपनयन बेरव्यास दोष नाहीं.

ज्ञानवृद्धि व बुद्धीची जोपासना करून व्यासंग वाढवावयाचा असल्यास वयाच्या पांचव्या वर्षीमुद्दां उपनयन करण्यास शास्त्राची आज्ञा आहे. तात्पर्य पुढील आयुष्यातील प्रगतीच्या दृष्टीनें शक्य तितक्या लवकर उपनयन संस्कार करून मुखाला नियमित वर्तन करण्याचें बळण लावणें हाच उपनयनाचा मुख्य उद्देश आहे.

उपनयनाचा मुहूर्त

उपनयनाकरितां योग्य मुहूर्त पाहण्याची आपल्याकडे पद्धत आहे. माघ, फाल्गुन, वैशाख, ज्येष्ठ हे महिने उपनयनास योग्य होत. वद्य पंचमीपर्यंतच पूर्ण चंद्र घराण्याची पद्धत असल्यानें महिन्याच्या वद्य पंचमीपर्यंतच उपनयनाचे मुहूर्त असतात. अपराह्णपूर्वार्द्धां मुंज करावयाची नसते म्हणून दुपारच्या चारानंतर मुंजीचे मुहूर्त नमतात.

कालाच्या दृष्टीनें अनध्याय, -कुयोग, जन्मनशून, जन्ममास, जन्मव्रत व जन्मस्य चंद्र वर्ज्य करितात. गुरु-शुक्रांचा अस्त व राशीच्या अधिपतीची प्रवि-
ष्टि ही उपनयनमागल्या वर्ज्य आहेत. विनियतः गुरु, चंद्र अनुकूल पाहून उपनयनाचा काल ठरवितात.

उपनयनाचा मुहूर्त गायत्रीमंत्राच्या उपदेशाच्या वेळेकरिता पाहावयाचा असतो. उपनयन हा दुसरा जन्म असल्यामुळे शक्य तितकी चांगली वेळ पाहून हा समारंभ घडविण्यात येतो. पुढले आयुष्य सुगमसमाधानाचें आणि ज्ञान प्राप्तीच्या दृष्टीन प्रगतीच जाणें, म्हणून चांगला मुहूर्त पाहण्याची काळजी विशेषतः घेतली जाते. पण उपनयनाच वय निघून गेल्यावर मुहूर्ताची विशेष चिन्तित्वा करण्याचें कारण नाही. उपनयन झाले पाहिजे ही मुख्य गोष्ट. मुहूर्त चांगला साधल्यास ठीकच. गौण मुहूर्तावरमुद्रा उपनयन घडवून आणणें हा महत्त्वाचा भाग आहे.

अधिकारी

उपनयनात गायत्रीमंत्राचा उपदेश हा मुख्य भाग होय. गायत्रीमंत्राचा उपदेश करण्याचा मुख्य अधिकार पित्याचा. पित्याच्या अभावी, आजोबा वगैरे नात्याने घडाल असणाऱ्याचा हा अधिकार आहे. तेही अशक्य असल्यास कोणाही भ्रष्ट माणसाकडून किंवा आरत्या पुरोहिताकडून हा उपदेश घेता येतो.

उपनयनानंतरचे कर्तव्य

उपनयन झाल्यानंतर काही प्रजे पाळावा लागतात त्याचा उपदेश उपनयन संस्कारात गायत्री उपदेशानंतर १ प्रथम अधिप्राय झाल्यानंतर करण्यात येतो. ते नियम असे -- आपण ब्रह्मचर्याश्रम घेतलेला आहे हें सतत ध्यानात धरून अथवा स्वच्छ राहावयाच, स्नान, भोजन वगैरेचे नियम पाळावयाचे, मूत्र मिर्जानंतर स्वच्छता ठेवावयाची. उपासना वगैरे कर्मे दक्षतेने घेव्यावेळीं करावयाची. दिसता शोध घ्यावयाची नाहीं गुरूकडे जाऊन ज्ञानमशान्न करावयाचे हें व्रत चारा वर्षे किंवा शिक्षण संपेपर्यंत पाळावयाचें व स मानानें जगावयाच असे हे साधारण स्वच्छता, शिक्षण व मानसमानानें जगण्याचें नियम आहेत.

उपनयनासारखे इतर धर्मांतील संस्कार

वैदिक धर्मातील प्रनय्या

वैदिक धर्मात प्रनय्या व उपसपदा असे दोन संस्कार अनुक्रम आठ व वीस या वर्षी करण्यास सांगितले आहेत. ते गुरुगृही जाणें आणि उपसपदा म्हणजे अध्ययन पुरे करूनच्या डोक्याची मूर्ध्नि स्मृत् करितात आणि दशदीक्षापद्दती म्हणजे दहा मनाचा उपदेश करितात.

पारशी धर्मातील नवजोत

पारशी लोकांचा नवजोत संस्कार हुवेहून उपनयनासारखा आहे. हस्तुशच्या घमाची दीक्षा देण्याकरिताच हा संस्कार करितात त्यावेळीं एक सदरा, एक कटिबंध, व एक कस्ती अशा तीन वस्तू दहून विधिपूर्वक धारण करावयाच्या असतात हा संस्कार ययाच्या सातव्या वर्षी करावा असें त्याच्या धर्मात सांगितले आहे. सदरा हा शब्दच पारशीच आहे.

इतर धर्मांतील संस्कार

सुसलमान वगैरे सेमेटिक राष्ट्रांत उपनयनाच्या तोडीचा संस्कार नाही. परंतु त्याची मुता करण्याची चालही बहुतेक उपायनयनासारखी आहे.

ख्रिस्ती लोकांत बाप्तिस्मा, बन्कमेंशन आदि देवंपर्यंत मुलास ख्रिस्ती धर्माची दिक्षा प्राप्त झाली असे समजत नाही.

प्राचीन ग्रीक लोकांत ययात येण्याचा संस्कार करीत. त्याचा हेतु ययाच अशा नांवल्या उपनयनासारखा होता.

प्राचीन रामन लोकां व्यक्तीगत संस्कार बहुधा नव्हते. सर्व धर्माधिसार राज्यपर्यायेंडे नया तच नाना प्रकारचे राष्ट्रीय संस्कार करतात.

यावरून नीद, पारशी या धर्मांत यया आल्यानंतर धर्माची दीक्षा देण्याचा विधि असण्यास राठ दिसते. ख्रिस्ती लोकांतच धर्मदीक्षेचा विधि आहे. पारशीच्या धर्मात धर्मदीक्षेच स्वरूप स्पष्ट आढळत नाही.

स्त्रिया आणि उपनयन

पूर्वीच्या काळीं स्त्रियांचें उपनयन होत असे, कन्युगांत स्त्रियांचें उपनयन बंद करण्यांत आले. उपनयनाच्या स्थानीं विवाह मानण्यांत येऊ लागला. यावरून तात्पर्य हे निघते की, जोपर्यंत प्रौढ विवाह चालू होता तोपर्यंत स्त्रियांना आवश्यक संस्कार म्हणून उपनयन करण्यांत येत असावें. पण कालविवाहाची चाल उमजरी समाजांत रुढ होत चालली तसा स्त्रियांच्या उपनयन संस्काराचे जागीं विवाह मानण्यांत येऊ लागला.

स्त्रियांच्या उपनयनाची आवश्यकता

आधुनिक काळांत प्रौढ विवाह सुरू झाला आहे. अशा स्थितीत सशान झालेल्या स्त्रियांना धार्मिक जबाबदारीची जाणीव म्हणून उपनयन करणें अत्यंत जरूर आहे. कोणताही धर्मविधि न झाल्यामुळे स्त्रियांची मनोवृत्ती स्वाभाविकरीत्या मोळाट असते. तिला ह्या संस्कारानेंच फक्त बघन घालणे शक्य आहे. फारतालीय न्यायाने त्या धार्मिक होण्याची वाट पहात बसण्यापेक्षा सामाजिक नियमानें उपनयन रुढ करून यांना वैदिकधर्माचे मार्गदर्शक करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

म्हणून हिंदु पुरुषांप्रमाणे हिंदु-स्त्रियांचेही उपनयन करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. याकरिता सांप्रदायाश्रयाय स्त्रियांना कोटें धार्मिकदृष्ट्या स्थान नाही. त्या सांप्रदायांत त्यांना माळ घातून आपली धार्मिक भावना दृप्त करतां येते, यापेक्षां विस्तृत क्षेत्राची जरूरी आहे. म्हणून स्त्रियांचेही उपनयन व्हावें, असे मानणाऱ्या धर्मशास्त्रज्ञांचा एक मोठा वर्ग सध्या उत्पन्न होत आहे.

उपनयन संस्कार बंद झाल्यास

पुष्कळ ठिकाणीं ह्या संस्कार बंद पडला आहे. शुत्रिय-वैद्यांत तर तो पुष्कळच बंद पडला असून तो पुन्हां सुरू करण्याचे प्रयत्न पारने यशस्वी झालेले नाहीत. ब्राह्मण लोकांतहि ह्या संस्कार नाममात्र शिष्टक आहे. कांहीं ठिकाणीं विवाहापूर्वीं जाणवें घातून कसातरी पार पाडण्यांत येतो. परंतु आचार

व वेदाध्ययन या दृष्टीने त्याचें मूळ बळमळीत झालेलें आहे. तथापि जुन्या परंपरेतील लोकांत तो अगत्याने पाळण्याची प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे जुन्या परंपरेचा धागा थोडा तरी पुढें सरकतो.

उपनयन संस्कार बंद पडल्यास प्रायश्चित्त

उपनयन संस्कार तीन पिढ्या बंद पडल्यास चौथ्या पिढीत प्रायश्चित्त देऊन तो पुन्हां सुरू करता येतो. याविषयी जुन्या सर्व ग्रंथांचें एकमत आहे. काहीं ग्रंथकारांच्या मतें बारा पिढ्यापर्यंतही हा संस्कार बंद पडल्या असल्यास तो पुन्हां सुरू करता येतो, आणि काहींच्या मतें केव्हांही प्रायश्चित्तपूर्वक हा संस्कार पुन्हां सुरू करता येतो. वैदिक धर्मस्वीकाराचा हा विधि आहे असें एकदा ठरल्यास केव्हांही कोणत्याहि जातीच्या व धर्माच्या माणसास हा संस्कार करून घेऊन वैदिक धर्म स्वीकारतां येईल. यासंबंधीचा अधिक विचार मूळ त्या त्या ग्रंथांत पहाणेंच सोईचें होईल.

ही सर्व विचारसरणी लक्षांत घेऊनच यागामहं यांनी श्रीशिवाजी महाराजांचें उपनयन त्यांना मुलेवाळे झाल्यावर महाराजांच्या चव्हेचाळीसाव्या वर्षी केलें.

उपनयन प्रयोग

अनुक्रम

५

(१) उपनयनपूर्वांग कृत्य

१. लुप्तमस्कार प्रायश्चित्त,
२. कालातिपात प्रायश्चित्त,
३. लोप प्रायश्चित्त,
५. यपन, स्नान, तिलक,
५. ज्योतिषीपूजन,
६. मंगलाष्टक,
७. कुमार मुखाग्लोहन

(२) प्रधान होम

१. द्विजवसिद्धि— यद्मत्रप्रदग्नाधिकार,
२. अग्निर्कार्य,
३. वासस्, अग्नि, यन्त्रोपयुक्त धारण

(३) अंजलिश्चारण

१. अंजलिश्चारण,
२. अग्नि, आचार्य, मन्त्रितृमन्त्रण,
३. सवित्रदेवतापूजन,
४. प्रजापति देवतापूजन

४४ धार्मिक संस्कार व नित्यकर्म

(४) हृदयालंभन

(५) प्रथमाग्निकार्य

१. समिधासमर्पण,
२. अग्न्युपस्थान,
३. विभूतिग्रहण, विभूतिपूजन,
४. विभूतिधारण,
५. प्रार्थना

(६) गायत्री उपदेश

(७) दीक्षाप्रदान

१. मोगलावधन,
२. वडप्रदान,
३. उपदेश
४. अग्निपूजन

(८) अनुप्रवचनीय होम

१. प्रधान होम

(९) मेधाजनन

१. सप्तप,
२. मेधा-सावित्री पूजन,
३. प्रदक्षिणा
४. मेधासूदन जप

उपनयन प्रयोगः ।

(१) उपनयनपूर्वांग कृत्य

१. लुप्तसंस्कार प्रायश्चित्त सफल्य

उपनयनकर्ता—(सर्लाकं वृत्तनियमिष्य वृत्तमाङ्गलिक-
स्नानं स्वच्छृतो वद्वशिष्य द्विराचमेत् । पवित्रपाणि प्राणानायम्य,
इष्टदेवतां गुर्वादीन् नमस्कृत्य । देशमालौ सतीत्य् ।)

(१) उपनयनपूर्वांग कृत्य

१. लुप्तसंस्कार प्रायश्चित्त सफल्य

उपनयन संस्कार करणान्याने नियम आगेरल्यानतर तेल लावून ऊन पाण्याने स्नान करार्य व कपाळीं केशरांन छिवा बुकनाच गंध लावार्च. शडीला गाठ घात्री व दोनगीं आचमन करावें. पवित्रक घालवीत. प्राणायाम करावा. इष्टदेवता, गुरु, आइराप व ब्राह्मण याक नमस्कार केल्यावर देशकालाचा उच्चार करावा. —

प्रायश्चित्त संकल्पकर्ता—मम उपनेतृत्वाविकारसिद्धये कृच्छ्रवय-
प्रायश्चित्त द्वादशसहस्रगायत्रीजप च करिष्ये ।

कुमार—(आचम्य) मम कामचार-कामवाद-कामभक्षणादि
दोषापनोदार्थं कृच्छ्रवय प्रायश्चित्त प्रतिहृच्छ्र तत्प्रत्याम्नायगोनिष्प्रयी-
भूतनिष्प्रयादार्थपरिभितरजतद्रव्यदानेन (अपम) प्रतिहृच्छ्र तत्प्रत्या-
म्नायगोनिष्प्रयीभूत क्षार्पापणपरिमितामृतस्यव्यापहारिन्द्रव्यदानेन अहमा
चरिष्ये ।

१. कालातिपात-प्रायश्चित्त-संकल्प

कर्ता—अस्य कुमारस्य १ गर्भोधान २ पुंसवन ३ सीमन्तोन्न-
यन ४ अन्नलोभन ५ जातकर्म ६ नामकरण ७ निष्क्रमण ८ अन्नप्राशन
९ चौलान्तराना नरसंस्काराणा कालातिपत्तिप्रत्ययपरिहारद्वारा

प्रायश्चित्त संकल्पकर्ता—मम उपनयन संस्कार कर्ण्याचा अपिभार
मात्र होण्यासाठी मी तीन कृच्छ्र प्रायश्चित्त व चार हजार गायत्री जप करीन.

कुमार—(कवल आचमन करून) मला इच्छेस बाटेळ तसे बागणें, इच्छेस
पाटेळ तसे घोळण व इच्छेस बाटेळ तसे रानें वगैरे आचरण करण्यापासून
उपलब्ध झालेल्या दोषांचा दूरीकरण होण्यासाठी मी तीन कृच्छ्र प्रायश्चित्त, किंवा
त्याच्या प्रतिनिधीभूत कर्ण्याच नाणें (तीन रुपये) किंवा तान्याचें नाणें देऊन
आचरण करीन.

२. कालातिपात-प्रायश्चित्त-संकल्प

कर्ता—हा कुमारान (१) गर्भोधान (२) पुंसवन (३) सीमन्तोन्नयन
(४) अन्नलोभन (५) जातकर्म (६) नामकरण (७) निष्क्रमण (८) अन्नप्राशन
व (९) चौल हा नऊ संस्कारांचा कालातिपत्ति झाल्यामुळे त्या दोष दूर होऊन
भोगमभराची कृपा होण्यासाठी प्रत्येक संस्काराला 'ॐ भूभुव स्वहा'
अथ म्हणून एक एक दुपारची आहुति व संस्काराचा होव झाल्यामुळे संस्काराला

श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिमस्कार, ॐ मूर्ध्नि स्व स्वाहेत्येवैवापाहुनिं करिष्ये ।

तथा—उक्तमस्काराणां लोपजनितप्रत्ययापरिहारद्वारा

श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिमस्कार पादकृच्छ्रं चौलम्य चार्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्प्रयीभूतद्रव्यप्रदानं करिष्ये ।

तथा च—अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाधिकारसिद्धयर्थं उपनयनं करिष्ये ।

कर्ता—(कृतमगलस्नानमलकृत कुमारं मात्रा सह भोजयित्वा)

३ वपन, स्नान, तिलक

संस्कारप—अस्य कुमारस्य उपनयनं कर्तुं तत्प्राच्यागभूत वाग्नादिं करिष्ये । (वपनं कारयित्वा, स्नापितं, बद्धशिखं कुमारं भगलं तिलकं कुर्यात् । अत्र मौहूर्तिकं सत्कृत्य तदुक्ते शुभे मुहूर्ते आचार्यो वेश्यां प्राङ्मुखं उपविश्य बटुं प्रत्यङ्मुखं स्थापयेत् । अन्तरा पत्रं धृत्वा

पादकृच्छ्रं च चौलमलकृतं अधकृच्छ्रं यात्रमाणे, प्रयत्नं किंच प्रतिनिधिद्वारा (द्रव्यं वगैरे देऊन) प्रायश्चित्तं करीन

कर्ता—ह्याप्तं द्विजत्वं प्राप्तं होऊन वदध्ययनाचा अधिकार उत्पन्न होण्यासाठीं आज उपनयन संस्कार करीन.

३ वपन, स्नान, तिलक

(क्यानें अभ्यगमनां वेलेल्या आणि अलकृत वेलेल्या अशा कुमारास आईचे सागत जेऊ घातून आपणाजवळ बसवावें)

संस्कारप—ह्या कुमाराचं उपनयन करण्याकरिता त्याच पूर्वागभूत वद वपन कर्ता (वपन करतून, स्नान घातून, शडीला गाठ बांधी, कपाळीं कुटुमतिलक लावावा याचळीं ज्योतिषाची गद्यापता, दक्षिणा, विडा देऊन पूजा करावी. आणि त्यानें सांगितलेल्या शुभमुहूर्तावर आचार्यानें बोहल्या वर पृथक्कडे तांड करून वसार्चें आणि पश्चिमकडे तांड करून बटला उभं करावें

सुवासिन्यो मंगलाष्टकपद्यान् ब्राह्मणा मन्त्रांश्च पठेयुः । ततः आचार्यः
कुमारं समीपमानीय तन्मुखं सम्प्रीक्षेत । कृतनमस्कारं च तं स्वांके
कुर्वीत । ततो बटुमाचार्यः स्वदक्षिणत उपवेशयेत् ।)

॥ ॥

(२) प्रधान होम

१. द्विजत्वसिद्धि

कर्ता—आचमनं प्राणायामः ।

संकल्प—अमुकशर्मणः कुमारस्य द्विजत्वसिद्धया वेदाध्ययनावि-
कारार्थं उपनयनहोमं करिष्ये ।

२. अग्निकार्यं

ततः समुद्रयनामानमग्निं गृहीत्वा स्थालीपाकतंत्रेण वैश्वदेवतंत्रेण

मध्ये अन्तरपट धरन् सुवासिनीनीं मंगलाष्टके' य ब्राह्मणीनीं मंत्रं गृह्णावेत् ।
नंतर आचार्यानि त्या बटुस जखळ घेऊन त्याचें तोंड व्हांगल्या तन्हेने निरीक्षार्थे,
आणि स्वतःला नमस्कार करवून त्याला स्वतःच्या मोडीवर बसवार्थे, य नंतर
स्थाल आपल्या उजव्या बाजूस बसवार्थे,)
आचमन, प्राणायाम करावा.

॥ ॥

(२) प्रधान होम

१. द्विजत्वसिद्धि

अमुक नांवाच्या कुमाराला द्विजत्व प्राप्त होऊन वेदाध्ययनाचा अधिकार
प्राप्त व्हावा. म्हणून उपनयन होम करतो.

२. अग्निकार्यं

स्थालीपाकतंत्राने किंवा वैश्वदेवतंत्राने पूर्वाग्न अग्निकार्यं करून—

टीप—१ मंगलाष्टके शेवटी दिली आहे. हा प्रकार ऐकिक आहे.

वाग्निकार्यं कृत्वा)

३. वासोधारणम्

(कौपीनार्थं त्रिवृत कार्पाससूत्रं कटाप्राग्रध्य कौपीनं परिधाप्य) युग्मं वस्त्राणीयस्य औचप्यो दीर्घतमा, मित्रावरुणौ, त्रिष्टुभ् । वासोधारणे विनियोगः ।

ॐ युग्मं वस्त्राणि पीवृता वसाथे युयोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।
अनातिस्तमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

(इति मन्त्रेण अहत शुक्ल वासं परिधाप्य अन्येन कापयनाससा सैनैः मन्त्रेण तथैव प्राररेत्)

३ वासोधारण

लगोटीकरता तिहेरी वळलेला कापसाच दोरा करेला बांधून लगोटी घालावी. 'युग्म वस्त्राणि' ह्या मंत्राचा औचप्य दीर्घतमा हा ऋषि, मित्रावरुण ही देवता, व त्रिष्टुभ हा छंद होय. वस्त्रधारणाकरिता उपयोग

'ॐ युग्म वस्त्राणि' (१) हा मंत्र म्हणून पादरें वस्त्र नेसवून आणि त्याच मंत्राने नवें पिंयळें अगावर घालावें

१ हे मित्रावरुणहो, तुम्ही वळवट वस्त्रें नेसता तुम्ही निर्माण केलेली सृष्टि मननीय व निर्दोष आहे तुम्ही सृष्टीला घातक असणाऱ्या गोष्टीचा नाश करा व सृष्टीच्या वाढीस कारण व्हा. (ऋ १.५२.१)

४. अजिन-धारणम्

मित्रस्य चक्षुरित्यस्य वामदेवोऽजिनं त्रिष्टुप् । अजिधारणे विनियोगः ।

ॐ मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वी स्थविर समिद्धम् ।

अनाह्नतस्य वस्तुने जरिष्णु परीदं वाग्यजिनं दधेऽहम् ॥ २ ॥

(इत्यजिनं धारयेत्)

५. यज्ञोपवीत-धारणम्

(ततो गायत्र्या दशह्रस्वो मन्त्रिताभि-रङ्गिरपवीतं प्रोक्ष्य धारयेत्) यज्ञोपवीतमित्यस्य परब्रह्म ऋषिः, परमात्मा देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः ।

४. अजिनधारण

‘मित्रस्य चक्षुः’ इत्या मन्त्राचा वामदेव हा यज्ञि, अजिन ही देवता आणि त्रिष्टुप् हा छन्द होय. अजिन म्हणजे कातडे धारण करण्याकरता उपयोग.

‘ॐ मित्रस्य’ (२) इत्या मन्त्राने अजिन म्हणजे कातडे धारण परवाये.

५. यज्ञोपवीतधारण

(गायत्रीमन्त्र दहा वेळा म्हणून अभिमन्त्रित केलेल्या पाण्याने प्रोक्षण करून यज्ञोपवीत धारण करण्याकरिता बटूच्या हातत घ्यावे.) ‘यज्ञोपवीत’ चा मन्त्राचा परब्रह्म हा ऋषि, परमात्मा ही देवता आणि त्रिष्टुप् हा छन्द होय. यज्ञोपवीतधारणाकडे उपयोग.

२. निर्मळ दृष्टि, विरता, बल, तेज, यश, प्रौढता, उत्कृष्ट, निर्भर, आनन्दान्न, पातकनाश, व अन्न हे गुण या (दृष्टि) चमोमप्ये आदित. म्हणजे हे पांशरणाच्या देवने मिळतात. म्हणून मी अजिनधारण करतो (आ. २. ५. परिशिष्ट).

टीप-१ यज्ञ किंवा अजिन यापैकी एक घेतले तरी चालते. मन्त्रा दोन्ही पाठव्याधी पाळ आदे.

ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज ॥ ३ ॥

(इति मंत्रं वाचयित्वा दक्षिणग्राहुमुद्धार्य उपवीतं धारयित्वा

कुमारमात्मना दग्नेश्च मध्येन अग्रेऽत्तरभागं गमयेत्)

कुमार — आचमनम् — केशग्रासनम् आदि ।

(पुनस्तथैवार्णाय स्वदक्षिणत उपवेद्य भूर्भुव स्व स्याहेति प्रायश्चित्तस्य मन्त्राहुतीर्दिष्टात् ।)

६. प्रधान-होम

अग्न आरूपाति तिसृणां शतं वैखानसा ऋषयः, अग्निं पवमानो देवता, गायत्री छन्दः । उपनयनप्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।

ॐ यज्ञोपवीतं (३) हा मन्त्रं कुमारकङ्कनं गृह्णन् त्याज्या हातं वरं कर्तुं त्याज्यं यज्ञोपवीतं धारणं करवावे.

मग्न आपल्या व अग्नीच्या मधून घट्टला अग्नीच्या उत्तरेकडे आणून तेथें आचमन करवून पुन्हा तसें परत आणून आपल्या उजवीकडे घसविल्यावर ' भूर्भुव स्व ' असं म्हणून प्रायश्चित्ताच्या नऊ आहुति द्याव्यात.

६. प्रधानहोम—

' अग्न आरूपा ' पारल क्रमाने तीन मन्त्रांचें शतवैखानस हे ऋषि, पवमान अग्नि ही देवता, गायत्री छन्दः, उपनयनक्रमातील प्रधान घृतहोमाकडे उपयोग

३. अत्यन्त पवित्र, प्रजापतीच्या सहवर्तमान उत्पन्न झालेले, आयुष्य वाढविणारे आणि (सामर्थ्यामुळे) भेट असें यज्ञोपवीत आमच्या भक्षणाचा नाश करो यज्ञोपवीत आमचें सामर्थ्य वाढविणारे आणि तेज वाढविणारे होवो.

(ब्रह्मविदूपनिषद्)

ॐ अग्न आयुषि पवसु आसुबोर्जमिषं च नः ।

आरे वाधसु दुच्छुनां स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्नये परमानायेद न मम ॥

ॐ अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः ।

तमीमहे महागुयं स्वाहा ॥ ५ ॥

अग्नये परमानायेद न मम ॥

ॐ अग्ने परस्वस्वपा अस्मे वर्चैः सूर्ययिम् ।

दधद्रयि मयि पोषं स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्नये पवमानायेद न मम ॥

‘ ॐ अग्न आयुषि ’ (४) ‘ ॐ अग्निर्ऋषिः ’ (५) ‘ ॐ अग्ने पवस्वस्वपा ’ (६) हे तीन मंत्र गृह्यून तुपाची आहुति छत्तीस डाया हात लावून प्रत्येक मंत्रानंतर समर्पण करारी व तीनही वेळा ‘ अग्नये पवमानायेद न मम ’ गृह्यार्थे, गृह्यजे पवमान अग्नीला ही आहुति समर्पण केली आहे. माझा माग यान नाही.

४. हे अग्ने, तू आमच्या आयुष्याचे रक्षण करायेश. घळ व शरीर पांना पुष्ट करणारे अन्न उत्पन्न करायेश आणि दुर्भिक्षादिकांना आम्हांपासून दूर करायेश.

(ऋ. १. ६६. १९)

५. अर्चा मागणी आम्ही सर्वचक्षु, निषादादिक पच-घर्षांना दित्तकारक असणारा आणि आग्नापुष्टे सधे प्रकारची घनेकर्म करण्याकरता त्यापन केलेला अशा त्या महायन अग्नीला करता.

(ऋ. १. ६६. २०)

६. हे मुख्य कर्म करणाऱ्या अग्ने, तू मला सामर्थ्यदायक करणारे वन दे

(ऋ. १. ६६. २१)

प्रजापत इत्यस्य हिरण्यगर्भं प्रजापतिल्लिष्टुम् उपनयनप्रस-
नायहोमे विनियोग ।

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि पतिता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां
स्वाहा ॥ ७ ॥

प्रजापतये इदं नमः ।

(अयाचार्य उत्तरतोऽग्रे प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् । कुमारोऽप्यान्या
चार्ययोर्मध्येन गत्वाचार्याभिमुखस्तिष्ठेत् ।

॥ ॥

‘ प्रजापते ’ ह्या मन्त्राच्चा हिरण्यगर्भ ऋषि, प्रजापति देवता, त्रिष्टुप् छन्दः,
उपनयनार्थील प्रधान घृतहोमाकडे उपयोग.

ॐ प्रजापते० (७) ‘ प्रजापतीस हं हवि दिलें माझे नव्हे अस
म्हणून घृताची आहुति द्यावी.

नंतर अग्नीच्या उत्तरेस पूर्वेकडे तोंड करून आचार्याने उभे रहावे आणि
कुमाराने अग्नि व आचार्य यांच्या मधून जाऊन आचार्याकडे तोंड करून
उभे रहावे

॥ ॥

। ७ हे प्रजापते, उत्पन्न झालेल्या ह्या जगास तुझ्याशिवाय धारण करण्यास
कोणीहि समर्थ नाही म्हणून ज्या इच्छेनें आम्ही तुला उद्देशून हवन
करू त्या आमच्या इच्छा पूर्ण होवोत. तुझ्या कृपेनें आम्हाला घनवान
होऊ दे (ऋ. १०.१०१ १०)

(३) अंजलि-क्षारण

१. अंजलि-क्षारण

आचार्य—कुमारस्य शुचिस्वसिद्धये सन्निवृत्ततावृत्तये चाञ्जलि-क्षारण करिष्ये । (शुद्धोदकेन शिष्याञ्जलिभाष्यं स्वस्याञ्जलिमन्येन पूरयित्वा तत्सवितुरित्यस्य श्यामाद्य सन्नितानुष्टुभ् अक्षारणे विनियोग ।

२ सवितु-समर्पण

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ८ ॥

(अनेन त्वान्जल्युदकं शिष्याञ्जलान्नक्षार्यं तन्जलं कुमार-ञ्जलिनेत्रानक्षारयेत् । ततः शिष्यस्वसिद्धयर्थं कुमारस्य दक्षिणे हस्ते

(३) अंजलि-क्षारण

१. अंजलि क्षारण

आचार्य—कुमाराच्या सवितुवराठी आणि सवितुदेवतेच्या वृत्तीसाठी अञ्जलिभारण करता असा संस्कार करावा
आचार्या गुद पाण्याने शिष्याची ओळख भरणे आरती ओळख दुसऱ्या कडून भरणे.

२ सवितुसमर्पण

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि, सवता देवता, अनुष्टुप् छंद,
अन्वर्णकमांस उचयाय.

' तत्सवितुर्वरेण्यं ' (८) या मंत्रां आपल्या ओळखीत पाणी शिष्याच्या

८ (स्तुति करणारे) आरती उचयाय असा गूढनारायणास सव भद्र, सदाय उचयाय, व शिष्यांना नाश करणार असो हेमव पिळ्याय अशी मायना करत
(म. ५ ८२. १.)

साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ।) तत्र मन्त्रः —

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रमृतेऽश्विनोर्बाहुभ्यां ।

पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णामि ॥ ९ ॥ अमुकशर्मन्

३. सवितृ-पूजन

(पुन पूर्वमदुदकपूरणादि कृत्वानक्षार्य । द्वितीये मन्त्रविशेष)

ॐ सविता ते हस्तमप्रमीत ॥ १० ॥

(हस्तं गृह्णामि) अमुकशर्मन् । (पुनरपि पूर्वमदुदकपूरयित्वानक्षार्य)

ॐ अग्निराचार्यस्तव ॥ ११ ॥

(हस्तं गृह्णामि अमुकशर्मन् (इति तृतीये अक्षारयेत्)

ओङ्कीत टाकारेण य तं पाणी शिष्याच्या ओङ्कीत्तून तालीं बोटाच्या फीतून साड्यार्ये. याम ' अवधारण ' म्हणतात.

३. सवितृपूजन

नंतर शिष्यपण सिद्ध होण्याकरिता बटूचा अंगुष्ठासहित हात ' देवस्य-
त्वा० ' (९) या मंत्रांनी धरावा. ' अमुक शर्मन् ' अशा प्रकारे बटूचे
संशोधन निमर्त्तित नाव घ्यावे आणि पुन आपल्या हातातून त्याचे हातात व
त्यातून तालीं अस जलधारण करावे.

ॐ सविता ते० (१०) हा मन्त्र म्हणून पहिल्याप्रमाणे हात धरावा व
पूर्वीप्रमाणे अवधारण करावे.

' ॐ अग्निराचार्यस्तव, अमुकशर्मन् ' हा मन्त्र म्हणून तिसऱ्या वेळीं
हात धरावा व अवधारण करावे.

१. सूर्याच्या आठेरून अश्विदेवतारूप माझ्या बाहूने व पूषन् देवता
रूप माझ्या हातांनी (तुझा) हात ग्रहण करतो (आश्व. य. सू. १. २०. ४

१०. सविता (रूप मी) तुझे हात ग्रहण करितो. (आश्व. य. सू. १. २०. ५)

६.)

११. अग्निरुप आचार्य तुझा हात ग्रहण करितो. (आश्व. य. सू. १. २०. ५

४. प्रजापति-देवता-पूजन

(अथाचार्यो ब्रह्मचारिणा सह निष्क्रान्त्य)

ॐ देवसवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय समाभृत ॥ १२ ॥

(इत्युक्त्वा संरक्षणार्थं व्रतपतये आदित्याय वटुं ददामीति मनसा स्मरन् ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेत् । ततोऽन्यान्यामिमुखौ त्रिष्टेनाम्)

आचार्यः—ऋस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि ।

ऋत्तवा कमुपनपते काय त्वा परिददामि ॥ १३ ॥

(इति मन्त्रं जपन् कुमारः प्रजापतये मनसा समर्प्य)

ॐ ॐ

४. प्रजापति-देवतापूजन

बाहेर सूर्य दिसेल अशा ठिकाणी येऊन 'ॐ देवसवितरेष०' (१२) या मंत्राने मन्नाचा रक्षण करणारा जो आदित्य त्याला हा वटु संरक्षणार्थ मी समर्पण करतो, असे मनात म्हणून मन्नाच्यास सूर्य दाखवावा. ब्रह्मचारी आणि आचार्य यांनी सप्तासप्तमेरेर ठमरे रक्षाचें व आचार्यांनी 'ऋस्य ब्रह्मचार्यसि०' (१३) ह्या मन्नाचा व्रत करीत कुमारास ब्रह्मचरि देवदेव मंत्राने समर्पण करावें.

ॐ ॐ

१२. हे प्राणिमाथाला उत्तम करणाऱ्या सैवम्बी सूर्यदेवा, हा ब्रह्मचारी तुला रक्षण करण्यास योग्य आहे. म्हणून त्याचें रक्षण कर त्याला अमर कर.
(भा.श्र. घ. सू. १.२०.३)

१३. प्रजापति देवनेचा व ब्रह्मचारी आहेच. बागुदेवतेचा नू ब्रह्मचारी आहेच. प्रजापति तुला आनणाग्न्येष्ट आहे आणि मी तुला ब्रह्मचारीला देत आहे.
(भा.श्र. घ. सू. १.२०.७)

(४) हृदयालंभन

युवा सुवासा इत्यस्य ऋशिको विश्वामित्रो यूपलिङ्गस्य । पूर्वार्धर्चस्य प्रदक्षिणार्तने, उत्तरार्धर्चस्य पाणिभ्या वटुहृदयालम्भने विनियोगः ।

ॐ युवा मुनामाः परिधीत आगात् स उ श्रेयान्
ममति जायमानः ॥ १४ ॥

(इति वटु प्रदक्षिणमार्तनेन प्राङ्मुखमनस्थाप्य तदसयोरपरि स्वपाणी गमयित्वा)

ॐ तं धीरांसः कुर्य उन्नयति स्वाध्यो ३ मनसा
देवयन्ते ॥ १५ ॥

(इति पाणिभ्या वटुहृदय स्पृशेत् । तत्र आरमानमग्निं चान्तरा वटु

(४) हृदयालंभन

‘ युवा सुवासा ० ’ हा मन्त्राचा ऋशिकुलोत्पन्न विश्वामित्र ऋषि, यूप देवता आणि त्रिगुम् छन्द होय

पहिल्या अर्ध्या ऋचेचा वटूस प्रदक्षिणा फिरविण्याकडे व दुसऱ्या अर्ध्या ऋचेचा दोन हातांनी वटुच्या हृदयाला स्पृश करण्याकडे उपयोग

‘ युवा मुनामा ० ’ (१४) या मन्त्राने वटूस उजवीकडे फिरवून, पूर्वेकडे तांड करून उभे करावे नंतर त्याच्या रायावरून स्वतःचे दोन्ही हात लाव पोचवून त्या दोन्ही हातांनी ‘ त धीरांस ० ’ (१५) हा मन्त्राचा भाग तोंडाने

१४ मुर वस्त्र धारण केलेला, कृष्णाजिन पाघरलेला, हा तरुण ब्रह्मचर्य आश्रमांत गेला

१५ तो वटुच्या जमांत जाणारा, विद्या धगेरे शिकून घागला होवो अशा कुमाराला, तपस्वी व योगी लोक उत्सवाला नेवोत (ऋ १ ८ ४)

नीत्या प्रत्यगग्ने स्वयमुपविश्य स्वस्थ दक्षिणत प्राङ्मुख तमुपवेशयेत्)

ॐ ॐ

(५) प्रथम अग्निकार्य

१. समिधा-समर्पण

बट्ट — (परिसमूहनम्, पर्युक्षणम् कृत्वा) अग्नये समिधमित्यस्य हिरण्यगर्भोऽग्निर्गृह्णीत समिधाधाने विनियोग ।

ॐ अग्नये समिधमाह्वयं गृह्णीते जातवेदसे ।

तथा त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वय स्वाहा ॥ १६ ॥

अग्नय इदं न मम । (दक्षिण पाणिं प्रक्षाल्याग्नौ प्रताप्य)

ॐ तेजस्ता मा समनमि ॥ १७ ॥

गृह्णून बट्टाच्या हृदयास हात करून बट्टास आपल्या व अग्नीच्या मधून नेऊन आपण पश्चिमकडे तोंड करून बसल्यावर बट्टास पूर्वेकडे तोंड करून बसवावे.

ॐ ॐ

(५) प्रथम अग्निकार्य

१. समिधासमर्पण

परिसमूहन, पर्युक्षण करावे. ' अग्नये समिध० ' (१६) ह्या मंत्राचा हिरण्यगर्भ ऋषि, अग्नि देवता, गृह्णीत, समिधासमर्पणाकडे उपयोग. हा मंत्र गृह्णून समिधा अग्रात देऊन ' अग्नय इदं न मम ' मंत्र गृह्णावे या नंतर उजवा

१६ मीं धेत आणि बुडिमान अशा अग्नीकरिता समिधा आणतो हे अग्नि नारायणा, तू त्या समिधांना प्रनष्ट हो. आणि आमचा उत्कर्ष कर.

(भाष्य गृ. सू. १.०११.)

१७. तुझ्या तेजान मी संतुष्ट होवो. (भाष्य. गृ. सू. १.२१४)

(इति मुखमगाद् निमृश पाणिं प्रक्षाल्यैव पुनर्दि । तत तिष्ठन्
प्रणनिमुद्रां कृत्वा)

२. अग्न्युप-स्थानम्

मयि मेमामिति यणां हिरण्यगर्भे ऋषि । पूर्वेषां त्रयाणामग्नीदसूर्या
देवता, उत्तरत्रयाणामग्निर्देवता । गायत्री छन्द । अग्न्युपस्थाने विनियोग ।

ॐ मयि मेमं मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ।

मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रिय दधातु ।

मयि मेमा मयि प्रजा मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥

यते अग्ने तेजस्तेनाह तेजस्वी भूयासम् ।

यते अग्ने वर्चस्तेनाह वर्चस्वी भूयासम् ॥ १८ ॥

हात धुवून व अग्नीवर तापडून ' ॐ तेजसा० ' (१७) हा मन म्हणून दो
हात बरून पालं असा ताबावरून फिरवून तोंड धुवायें व पुन हात धुवावा,
असें पुन दोन घेळ करावें.

२. अग्न्युपस्थान—अग्नीची प्रार्थना

नंतर हात जोडून ठभे रहावें व ' ॐ मयि मेधा ' (१८) मन्त्रांनी प्रार्थना
करावी

' मयि मेधा ' इत्यादि सहा मन्त्रांचा हिरण्यगर्भ हा ऋषि, पत्नित्या तीन
मन्त्रांच्या अनुक्रमे अग्नि, इन्द्र व सूर्य ह्या देवता व पुढील तीन मन्त्रांची अग्नि
देवता, गायत्री छन्द, प्रार्थनेरुढे उपयोग. व्याप्रमाणें सहाहि मन्त्र म्हणून प्रार्थना
करावी

१८. स्तुति चेल जाणारा अभि मला बुद्धि, प्रजा आणि तेज देवो इन्द्र
(बुध्यादिकर्ता समये अग्नी) इन्द्रिय देवो सूर्य मला बुद्ध्यादिक इन्द्रिय आणि
तेज देवो हे अग्ने, तुझ्या तेजने मी तेजस्वी होईन. हे अग्ने तुझ्या वचने
मी वचवी होईन, हे अग्ने तुझ्या कातीने मी कातिमान होईन.

(आश्व य. घृ १.२१.४)

६० धार्मिक संस्कार व नित्यकर्म

३. विभूति-ग्रहणम्

मानस्तोक इति कुत्सो रुद्रो जगती । विभूतिग्रहणे विनियोगः ।

ॐ मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोपु मा
नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तुः स द्रमित्रा
हनामहे ॥ १९ ॥

४. विभूति-धारण

(भस्म आदाय)

त्र्यायुष जमदग्नेरिति ललाटे ।

कश्यपस्य त्र्यायुषमिति कण्ठे ।

अगस्त्यस्य त्र्यायुषमिति नाभौ ।

३. विभूतिग्रहण—भस्म ग्रहण

‘मानस्तोत्रे०’ (१९) ह्या मन्त्राचा युत्स श्रुति, रुद्र देवता व जगती छंद होय. भस्मग्रहणाकडे उच्ययोग. ‘ॐ मानस्तोत्रे०’ (१९) ह्या मन्त्रानें भस्म पळीला घ्यावे.

४. विभूति धारण—

‘त्र्यायुष’ ह्या मन्त्रानें कण्ठार्थ, ‘कश्यपस्य०’ ह्या मन्त्रान गळ्यास, ‘अगस्त्य०’

‘१. हे रुद्रा, आमची मुळे, नाव, आमचे संवधी लोक, गाई आदि पशु व पांडे यांना मारू नकोस आणि हे रुद्रा, आमच्या घर लोकांना रागाडून वधू नकोस. आम्ही हविर्भग देऊन तुला नेहमी बोलावीत जाऊ.

(अ. १.११४.८.)

यदेनानां त्रायुपमिति दक्षिणस्कधे ।
तन्मे अस्तु त्रायुपमिति वामस्कधे ।
सर्वमस्तु शतायुपमिति शिरसि ॥ २० ॥

परिसमूहनम् । पर्युक्षणम् ।

५. प्रार्थना

ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च ।
यत्ते न्यून तस्मै त उपयत्तेऽतिरिक्त तस्मै ते नम ॥ २१ ॥

ह्या मनाने नामीस, 'यदेनाना०' ह्या मनाने उज्व्या एतास, 'तमेअस्तु०' ह्या मनाने डाव्या एतास आणि 'सर्वमस्तु०' (२०) ह्या मनाने मस्तकास विसृति लागून पुन परिसमूहन, पर्युक्षण कस्यावर हात जोडून उभे राहावे, व पुढील मंत्र म्हणावेत.

५ प्रार्थना

'ॐ च मे' (२१) इत्यादि मनाने स्तुति केल्यावर अग्नीच्या उत्तरेकडे

२०. तीनवेळा जमःग्नीचे अफमृत्यु टाळणारे हे मम मी कपाळावर धारण करितां. हे मम जमःग्नीप्रमाणे माझेहि अफमृत्यु टाळो.
कस्यपाच तीनग अफमृत्यु टाळणारे मम मी गळ्याच ठिकाणी धारण करतो
अगस्तीच तीनदा अफमृत्यु टाळणारे मम मी नामीचे ठिकाणी धारण करितां.

ज्याने देवांना तीनग अफमृत्युन तारिले ते मम माझ्या उजव्या एताचे ठिकाणी असो

(मला अफमृत्यु न येना) पूर्ण शरीर बघे आयुष्य असो, म्हणून हे मम मी मस्तकावर धारण करितां (शु. य अ ३)

२१. सर्व वेदातील मुरय ॐ, व सर्व वर्णांतील स्वर नृच आहेस यश पूर्ण करणाऱ्या तुला नमस्कार असो कमी जास्त असेल त्याकरतां शमा प्राप्त व्हावी म्हणून हे अने, तुला नमस्कार करतो.

(आ. श्रौ सू १११)

अग्रे नमः । ॐ स्वस्ति ।

श्रद्धा मेरा यशः प्रज्ञा विद्या बुद्धि शिवं बलम् ।

आयुष्यं तेज आरोग्य देहि मे हव्यग्राहन् ॥ २२ ॥

ॐ ॐ

(६) गायत्री-उपदेश

अभिवादनम्—(अग्नेरुत्तरतो गत्वा प्रत्यङ्मुखीभूय आचार्याभिमुखो भूत्वा, दक्षिण जानु भूतले निधाय, पाणिभ्यां सग्यदक्षिणे श्रोत्रे सस्पृश्य, व्यस्तपाणिताचार्यस्य दक्षिणपादं स्वदक्षिण हस्तेन, सग्य च सग्यहस्तेन जानुप्रभृति पादपर्वन्तं स्पृश्या)

कुमारः—अमुक गोत्रोऽमुकर्माह भो अभिनादये (गुरुं नमस्तुत्यात् ।)

आहुत पश्चिमेकडे लाड करून आचार्यांसमोर व्हावे.

ॐ ॐ

(६) गायत्री-उपदेश

मया गालीं धसून उजवा गुढना अभिनीपर टेवून, उजव्या च दाव्या हातांनी दोन्ही कानास रसळ करून, आचार्यांच्या उजव्या पायास आपल्या उजव्या हाताने रसळ करता येईल असे हात करून गुठव्यापासून पावलापर्यंत रसळ करावा.

घट्ट—अमुक गोत्राना च अमुक नावाचा मी, हे गुरो प्रणाम करतो असे म्हणून नमस्कार करावा.

२२. दे हव्यग्राहन् अग्रे, नृ पण भद्रा, मेवा, यश, प्रज्ञा, विद्या, बुद्धि, शरति, स, आयुष्य, तेज व आरोग्य दे.

आचार्य — आयुष्यमान् भव सौम्य देवदत्ता ३। (इत्या-
शीर्वादः) ।

कुमार — (सावित्र्युपदेश वाच्यः) अवीहि भो सारित्री, भो
अनुवृहि ।

(इत्याचार्यमुक्त्वा स्वयामपाणिमुत्तानीकृत्य दक्षिण पाणिं
न्यङ्मुनीकृत्य सधाय पाणिगृह्णगुलीधांगुशौ च दृढीकृत्य कृत्वा तद्भाजलिं
दक्षिणाङ्के निधाय आचार्योन्तिष्ठन् आसीत्)

आचार्य — तदञ्जलिं तत्परिधानीयमाससाच्छाय स्वपाणिभ्यां
तदञ्जलिं परिगृह्य)

प्रणयत्य परब्रह्म ऋषि । परमात्मा देवता । दैवी गायत्री छन्द ।
व्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापति प्रजापतिर्वृहती । गायत्र्या विश्वामित्र सविता
गायत्री । उपनयनोपदेशे विनियोगः ।

आचार्य — हे देवदत्ता, दीयायुषी हो.

बट्ट — (मनात गायत्री उपदेशाची इच्छा करून) हे गुरो, प्रथम आपण
गायत्रीमंत्र म्हणून मला म्हणावास सांगा

मग आपला डावा हात उठायला करून व उजवा पालत्या करून त्याच्याशी
जोडावा, आणि दोनही हातांचे अग्रभाग छोट्यानी घट्ट दाबावे व दोनही भागटे
परस्पर दृढ करावे यासच 'ब्रह्माञ्जलि' म्हणतात हा ब्रह्माञ्जलि उजव्या माडीवर
ठेवून आचायाजवळ बसावे मग आचायाने ती ओंजळ त्याच्याच पांथरलेल्या
बखानें शाकून, आपल्या दोनही हातांना धरून उपदेशास आरंभ करावा.

मन्त्रोपदेश — प्रणवाचा परब्रह्म ऋषि, परमात्मा देवता, दैवी गायत्री
छन्द, व्याहृतीचा परमेष्ठी प्रजापति ऋषि, प्रजापति देवता, वृहती छन्द गायत्री
मन्त्राचा विश्वामित्र ऋषि, सविता देवता व गायत्री छन्द, उपनयनसंस्कारातील
उपदेशाकडे विनियोग

२. दण्ड-प्रदानम्

आचार्यः—स्वारितं न इत्यस्य स्वस्त्यात्रेयो विश्वेदेवात्रिष्टुप् । दण्डदाने निनियोगः ।

ॐ स्वस्ति नो मिमीतामृश्विन्ना भर्गः स्वस्ति देव्यदितिरनृवर्णः ।
स्वस्ति पूषा अमुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना
॥ २७ ॥

(इति मन्त्रेण दण्डं दधातु ।)

घट्ट — (दण्डग्रहणमत्र)

अदान्तं दमयित्वा मा मार्गे सत्यापयन् स्वयम् ।

दण्डः करे स्थितो यस्मात्तस्माद्रक्ष यतो भयम् ॥

२. दण्डप्रदान

आचार्यः—‘ स्वस्ति नो ’ ह्या मनाच्चा अत्रिगोत्रोत्पन्न स्वस्ति हा ऋषि, विश्वेदेव देवता, त्रिष्टुप् छन्द, बटूळ दंड देव्याकडे उपयोग. स्वस्ति नो० (२७) हा मन्त्र म्हणून बटूळा दंड द्यावा.

घट्ट—उद्धत अशलेल्या मला दमन करून सन्मार्गांला लावणारा हा दण्ड मी हातात घेऊन आहे. हे दण्डा, जिकडून मला मय प्राप्त असेल तिकडून माझे रक्षण कर. हा दण्डग्रहणाचा मन्त्र बटूळकडून म्हणवावा.

२६. सव्य व तप यांचे संरक्षण करणारी, राक्षसाना मारणारी व शत्रूंना पराभूत करणारी नू आम्हांमन प्राप्त हो. हे नेत्रले, मंगलकारक व रक्षक अशा तुला, धारण करणाऱ्या आम्हांला कधीहि (तुझ्या सामर्थ्याने) पीडा होऊ नये.
(आश्व. गृ. सू. २९ परिशिष्ट)

२७. अश्विदेव आम्हांचे वक्तृत्व करीत. तसेच मग, देवी अदिति, दल देणारा पूरंदेव आम्हांचे कल्याण करी. तसेच द्यावापृथ्वीहि आम्हांचे वक्तृत्व करीत.
(श्रु. ८. ५१. ११)

३ उपदेश :

ब्रह्मचार्यसि । (१) अग्नेशान (आचमन कुरु । मूत्रपुरीषादौ शुद्धयधमित्यर्थ) (२) कर्म कुरु । (मध्योपासनादीत्यर्थ) (३) दिना मा स्वाप्सी । (४) आचार्यावीनो वेदमवीक्ष्य । (५) सायंप्रातः शिक्षेया । (६) सायंप्रातः समिधमावहि (७) द्वादशवर्षाणि वेदप्रहणात् वा द्रव्यार्थं चर । (८) अप्रत्याख्यायिनमग्रे शिक्षेया । अप्रत्याख्यायिनी वा ।

४ अग्निपूजनम्

(तत् स्थालीपाकतन्त्रेण रिगृह्यतादि वा वैश्वदेवतन्त्रेण अग्निपूजनादि वा कुर्यात्)

५ ५

३ उपदेश

(कुमाराला) तू ब्रह्मचारी आदेश लेव्हा (१) मूत्र, शौच, भोजन वगैरे नंतर हातपाय धूत जा (२) संध्या, उपासना वगैरे कर्म करीत जा (३) दिवसा झोप घेत जाऊ नकोस (४) आचार्याच्या स्वाधीन राहून वेद व शान संपादन कर (५) संध्याकाळी व सकाळी मित्रा मागत जा (६) सायंकाळी व सकाळी अग्नीवर समिध देत जा. (७) बारा वर्षे किंवा शिक्षण संपनया ब्रह्मचर्य पाळ (८) जा पुण्य अथवा जी स्त्री तुला काही तरी मित्रा दिव्याखेरीज परत जाऊ देणार नाही, त्याजकडे मित्रा मागण्यास जात जा

४ अग्निपूजन

यानंतर स्थालीपाक पद्धतीने किंवा वैश्वदेवपद्धतीने अग्निकार्य करावें

५ ५

(८) अनुप्रवचनीय होम :

(सायमध्योत्तर वृत्तोपनयनहोमाने पश्चिमतो ब्रह्मचारिणा महो
पनिश्य, आचम्य, प्राणानायम्य, दशकालौ सकीर्त्य)

सकल्प

उपनयनाङ्गभूत अनुप्रवचनीयहोम करिष्ये ।
(स्थालापाकत्रेण वैश्वदेवतन्त्रेण वाग्निकार्थं कृत्वा)

प्रधान होम

(अग्रदानधर्मेण चरमप्रदाय) सदसस्पतिमित्यस्य काण्यो मेधातिथि
सदसस्पतिर्गायत्री । अनुप्रवचनीयप्रधानहोमे विनियोग ।

ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सुनि मेधामयासिपुं स्वाहा ॥ २८ ॥

सदसस्पतय इदं न मम ।

(८) अनुप्रवचनीय होम

१ प्रधान होम

आचार्याने सायमयादि अग्नेयून, उपनयनाग्नीच्या पश्चिमेस कपून वटूवृद्ध
आचमन, पात्रप्रधारण, प्राणायाम न्यायर—

सकल्प - उपनयनाङ्गभूत अनुप्रवचनीयहोम करता, असा संकल्प सोडावा
नंतर स्थालापाकत्रेण किंवा वैश्वदेविकत्रेण यागैसी ज्या त्तानें कम करावयाचें
अनेक त्याप्रमाणें करून, नंतर अग्रदानधर्मानें चरम प्रदान करीलप्रमाणें आहुति
साध्यात

२८ यज्ञाचा पनि, प्रमादरागी, व इद्राण आवहणान्या अशा अग्नीला
धन आणि शुभ बुद्धि आम्ही मागता

[अ १.५ १८]

तत्सामितुरित्यस्य गाथिनो मिश्रामित्र सप्रिता गाथत्री । अनुप्रव-
चनीयहोमे विनियोग ।

ॐ तन्मामितुर्गण्य भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् स्वाहा ॥ २९ ॥

सप्रित्र इदं न मम ।

ॐ ऋषिभ्य स्वाहा । ऋषिभ्य इदं न मम ॥

(स्थालीपाक-तत्रेण सिद्धयुतादि वैश्वदेवनम्रग वाग्नियूजनादि कुर्यात्)

५ ५

(९) मेधाजनन

आचार्य — (आचम्य पवित्रपाणि प्राणानायम्य देशकालौ
सकीर्त्य)

१ सङ्कल्प

ममास्य कुमारस्य उपनयनमनसमाप्तिवेदप्रहणमामर्ष्यलक्षण मेघ-
सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मेघाजननारय वरं करिष्ये ।

तत्रादौ मेघपरनाममन्त्रवृक्षपूजनं करिष्ये ।

(वेद्यां पलाशशारदा प्रतिष्ठाप्य तत्र तां पूजयेत्)

आहुतिं दिल्यानंतरं होमकृत्य सखायं हवि रेष ब्राह्मणासं यावा

५ ५

(९) मेधाजननप्रयोग

आचायान (आचमन, पवित्रपादन, प्राणायाम व देशकालाच्चा उच्चार
कर्म)

२९ जो सूय आमच्या हुद्दीला प्रणा देतो त्याच्या अष्ट व पापाशक
तेजाच आम्ही ध्यान करिता

२. मेधापूजनम्

मेधायै नमः । आवाहन, आसन, पाद, अर्घ्य, आचमनीय, स्नान, वस्त्र, अलङ्कारान्, चन्दन, हरिद्रासुखुम्भ, परिमलद्रव्य, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, मन्त्रपुष्प, प्रार्थनापूर्वक नमस्कार च समर्पयामि । (नैवेद्यसमये यानकस्तम्भमिश्रमन्त्र मोदकाश्च निवेद्य पुनः पूर्वपूजयेत्) । मेधा ब्रह्म-
चारिणा प्रणम्य शुद्धजलानामोदकेन सेचनं कुरीता ब्रह्मना त्रिः प्रदक्षिण
कारयन् मन्त्रं वाचयेत्)

३. प्रदक्षिणा

यदु — ॐ सुश्रम सुश्रमा अस्ति यया त्वम् ।

सुश्रम सुश्रमा अस्तेन मा सुश्रम सौश्रमस्त दुर ।

यया त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येयमह ।

मनुष्याणां वैदस्य निधिपो मूयस्तम् ॥ ३० ॥

१. संकल्प—

ह्या माह्या कुमाराच्या उन्नयनताची संपूर्णता आणि वेद धारण करण्याची सामर्थ्यरूप बुद्धि उन्नत होऊन धीररमे गताच्या तुष्टीसाठी मेधाजनन नामक कर्म करता अशा संकल्प करावा

२. मेधापूजन—

मेधा हे त्रिपटुसरे नाव आहे, अशा ब्रह्मवृक्षाचे पूजन करतो, अशा पुनः संकल्प सोढावा, व एक मातीचा आंग बळून त्यात पळसाची फांदी रोवावी मग त्या फांदीवर 'मेधायै नमः' या नाममन्त्राने आवाहनादि उपचारांनी पूजा करावी भाताच्या व मोऱ्यांच्या नैवेद्य समर्पण करावा. पुनः पूर्वप्रमाणे पूजन करून ब्रह्मचान्याकडून नमस्कार करावा.

३. प्रदक्षिणा

नंतर माह्याने पाण्याची पार घरीत त्या श्यामा बटुकडून ' ॐ सुश्रम -

(प्रतिप्रदक्षिण मन्त्रावृत्तिं प्रणाम च कारयेत् । ततो ब्रह्मचारी स्नान्या नयान् यज्ञोपवीताजिनमेवमदण्डान् उपनयननत् समग्रक धृत्या पुराणानि पलाशमन्त्रिणौ विमृश्य पूर्ववृत्ताससी गुरवे दत्त्वा मेधां मयमिति सूक्त विप्रे पाठयित्वा अस्व कर्मण पुण्याह भवन्तो ब्रुवन्ति इति स्वस्ति-वाचन कुर्यात्)

४. मेधासूक्तम्

ॐ मेधां मह्यमंगिरसो मेधां मत्सर्पयो ददुः ।
मेधामिन्द्रेधाग्निश्च, मेधां घ्राता ददातु मे ॥

मुश्रवा ' (२९) हा मन्त्र म्हणवीत तीन वेळां प्रक्षिणा करवावी दर प्रक्षिणेश सन्ध मन्त्र म्हणून दोव्यां नमस्कार करवावा नंतर ब्रह्मचान्याने स्नान करून नवीन जानवे, अजिन, मंगला व दण्ड उपनयन-प्रयोगात मागितल्याप्रमाणे त्या त्या मनानों धारण केल्यावर जुनी यज्ञोपवीतादि पळसावळ दाकावी

४. मेधासूक्त

पूर्वीची धारण केलेली वस्त्र गुरूला देऊन, ब्राह्मणाकडून ' मेधा मह्य (३०) हे गुन म्हणवार्जे मग ह्या कर्मास हा पुण्य दिवस आहे अस तुम्ही म्हणवार्जे, अस स्वस्तिवाचन करावें.

३० हे पयसदण्डा, तू विनारपूर्वक चाखलेल्या ब्रह्मविषयक गोष्टींचा श्रोता आहेस. तू जसा ब्रह्मविषयक गोष्टींचा श्रोता आहेस तसा मला कर ज्याप्रमाणें देवाच्या यज्ञाचा संरक्षण करणारा आहेस त्याप्रमाणें मला वेदाचा संरक्षण करणारा कर [भा. श्र. गृ. सू. अ. १ सं २२ सू. १९].

३१ अगिरस ऋषि, सप्तऋषि, इन्द्र, अग्नि आणि ब्रह्मदेव हे सर्व कधी त्रिमुक्ति न होइल अशी मेधा मला देवोत.

मेधां मे वरुणो राजा, मेधां देवा सरस्वती ।
 मेधां मे अश्विनो देवायार्धत्तां पुष्करसजा ॥
 या मेधा अप्सरस्तु, गंधर्वेषु च यन्मनः ।
 दैत्री या मानुषी मेधा, सा मामानिशतादिमाम् ।
 यन्मे नोक्तं तद्रमतां शक्यं यदनुबुवं ॥
 निशामु तन्निशामहे मयि व्रतं मुह व्रतेषु ।
 भूयासं ब्रह्मणा सर्गमेमहि ॥
 शरीरं मे निचक्षणं वाय मे मधुमद्बुधः ।

अमृतमहमसौ सूर्यो ब्रह्मणानीत्यः श्रुतं मे मा प्रहासीः ।
 मेधां देवीं मनसा रेजमानां गंधर्वजुष्टं प्रति नो जुपस्य ॥
 मह मेधां वद महं त्रियं वद, मेधाया भूयासमजराजरिण्णु ॥

वरुण राजा, सरस्वती देवी व कमलाच्या माला धारण करणारे अश्विनी
 मन्त्र मेधा देवोत

जी अप्सरोगणामध्ये व गंधर्वलोकांमध्ये मनोरूपान मेधा राहाते तशीच
 जी देवामध्ये व मनुष्यात असते ती माझ्या बुद्धिप्रत प्रविष्ट होवो.

मी जरी पठण केल नसेल अथवा चारवार करीत नसून, तरा हा वेद माझ्या
 अंत करणात स्थिर राहो, आणि प्रसंगात नि उंदेह म्हणून असा मला आठवो.
 जे मी कानांनी ऐकून ते माझ लक्षात राहो माझ वेदाचे मत कोणाहि चेष्टाशी
 बरोपरी करणार असो

माझ शरीर तरवरीत असो, मनाला मोह पाडणाऱ्या गोष्टींचा द्रोह करणारी
 माझी धाणी, सदादित उत्साही असणारा मी, हा सूर्य, ह ज्ञानावर माझी
 आराति जडवून एकदा कानावर पहिलेच कधीहि न विसरेल अस परोत

सदमस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं ।

सुनि मेधामयासिपं ॥

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।

तया मामद्य मेधयाऽग्रे मेधाग्निं कुरु ॥

मेधाव्य १ हं सुमनाः मुप्रतीरुः, अद्भामना. मृत्यमंतिः सुशेनः ।

महायज्ञा धारायिष्णु. भूयासमुखे स्वधया प्रयोगे ॥ ३१ ॥

॥ इति उपनयनप्रयोगः ॥

५ ५

मनाला क्षोभा देणारी, विशेष सामर्थ्यसंग्रह लोकांशयठ असणारी मेधा मला दे. मला बुद्धि व कांति असो, असे तू म्हण दियमदिघट क्षीण होणारे हे शरीर जरेने युक्त न होता मला बुद्धिमान कर

ज्या मेधादेवीची देवगण व पितर उपासना करतात त्या मेधादेवीच्या योगाने मला दे ब्रह्मगृहा, तू मेधावी कर

अन्त करणात चांगले विचार बाळगणारा, मुदद हस्तशायदि अवयव असलेला, आस्तिक्यबुद्धि मनात धरणारा, एकनिष्ठ, सुस्वरूप, मोठा कीर्तिमान, धैर्यसंरक्षक व प्रवचन करणारा असा मेधावी मी होईन आणि योग-याहि विद्येच्या चर्चेच्या वेळी मी आपल्या बुद्धीचा प्रभाव दाखवीन

(हे सर्व मन ऋक्संहितेच्या परिशिष्टानीत आहेत)

५ ५ ५

मुंजीत म्हणण्याची मंगलाष्टके.

(१)

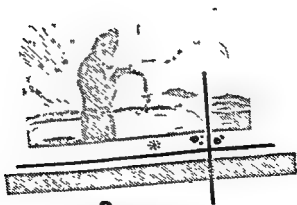
लक्ष्मीं' कौस्तुभपारिजातरुसुरा धन्यंतरिश्चंद्रमाः ।
गायः कामदुघाः सुरेश्वरगजो रंभादिदेवागताः ॥
अश्वः सप्तमुरो यिषं हरिधनुः शंतोऽमृतं चांबुधे' ।
रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्यात्सदा मंगलम् ॥

(२)

यं ब्रह्मा वरुणेंद्रवरुद्रमरुतः स्तुवन्ति दिव्यैः स्तवैः ॥
येदैः सागपदकमोपनिषदैर्गायंति यं सामगा ॥
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो ।
यम्यान्तं न विदुः सुराः सुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

(३)

गंगा सिंधु सरस्वती च यमुना गोदावरी नर्मदा ।
कावेरी शरयू महेंद्रतनया चर्मण्वती चेदिता ॥
क्षिप्रा चेत्रवती महासुरजदी ख्याता च या गंडकी ।
पूर्णा पूर्णजलैः समुद्रसहिताः कुर्वन्तु यो मंगलम् ॥

મંદિયા...

समानी य आवृत्ति । समाना हृदयानि य० ॥

समानमस्तु यो मनो, यथा य सुमहासति ॥ (ऋ. १.१९१.४)

मुलांनी, तुमचे विचार एकरूप आणि अन्त करणे एक विचारानी मारलेली
असावीत

ज्यायोगे आपल्या राडाची सवशक्ति अभेद्य राहून ते उत्कर्षशाली वनेल,
अशा प्येयाने तुमची मने मारलेली असावीत.

संध्येविपरीं आख्यायिका

तैत्तिरीय आरण्यकात

तैत्तिरीय आरण्यकात (तै आ २।२) संध्येविपरीं अशी
आख्यायिका आहे की, "राक्षसांनी पूर्वे कल्यात उग्र तप करून
प्रजापतीस प्रसन्न वेल व त्यावरून आदित्य आम्हांस येव्हा
असो असा वर मागितला त्यास प्रजापतीन अनुमोदन दिलें

म्हणून सूर्यापासून पुनः सूर्योदय होईपर्यंत ते राक्षस सूर्याची युद्ध करतात त्याच
क्षमन गायत्रीने अभिमंत्रित जळणें होत म्हणून लोक पृथ्वीमुग्र होऊन
प्रातः संध्येचे वेळीं अभिमात्रत जळ उडवितात त जळ वग्नसारखे होऊन या
राक्षसांना मदेहावृणदीपांत नेऊन टाकतें जगप्रभु केल्याने जी राक्षसांची हत्या
घडते, ती 'अवाचादित्यो ब्रह्म' म्हणून पृथ्वीप्रभिणा केल्याने नाहीरी होते
उभय व अस्त पावलेवेळी असें करणाऱ्या ब्राह्मणांचे कल्याण होइल "

पद्मविंश ब्राह्मणांत

दुसरी एक आख्यायिक पद्मविंश ब्राह्मणात (प ब्रा ४,४) अशी आहे
की, देवांची व अमुरांची रसवा मुरू शाली अनुपेयीं आल्यावर हल्ला कला

तेव्हा आदित्य भ्याला व त्याच हृदय कूर्मरूप धारण करून प्रजापतीकडे गेलें. तेव्हा प्रजापतीनें त्यावर उपाय शोधिले. 'ऋत च सत्य', 'गोकार ब्रह्म, 'त्रिपादा गायत्री' हे जे वेदाचे मुठा, हे उपाय आहेत असें त्याच्या ध्यानात आलें, म्हणून द्विज अहोरात्रीच्या संवीस याच्या साहाय्यानें सध्येची उपासना करतात.

एका ज्योतीच दर्शन ३६ झाल्यापासून दुसऱ्या ज्योतीचे दर्शन होईपर्यंत जो काल ती संध्या. दोन ज्योती म्हणजे नवरात्रापासून सूर्य आणि सूर्यापासून रात्रचे हे सध्येच स्वरूप व काल. जे सायंकाळीं बसून संध्योपासना करतात ते वीरस्थान जिंकतात सध्येत जें जल अर्घ्य म्हणून दिलें जातें तें यज्ञ मग्न अमुराचे हनन करतें. या उपायाने देवार्ता अमुराना जिंकले. हे जाणणाराहि शत्रुवर जय मिळवितो. जो असें जाणून साय व प्रात संध्या करतो तो त्या योगे संतत व अविच्छिन्न वीरस्थान मिळवितो.

अर्घ्यप्रदानाचें माहात्म्य

या आख्यायिकावरून अर्घ्यप्रदानाचें प्रामुख्य प्रशसात्मक पद्धतीनें वर्णन केलेलें दिसते. या दोन्ही आख्यायिकावरून अर्घ्यप्रदानाचें श्लोकातील महत्त्व कसे प्रार्चान आहे हेही समजून येत. तथापि काहीं अर्थ्याला, काहीं जपाला तर काहीं उपस्थानाला प्रमुखत्व देणारे सांप्रदाय आहेत. अर्घ्य हे अवैदिक आहेत असेही काहींना म्हटलेले आढळत. ऋग्वेदी फक्त जप, यजुर्वेदी फक्त अर्घ्यप्रदान, आणि सामवेदी फक्त उपस्थान प्रमुख आहे असें मानितात. यावरून सांप्रदायानुसार भिन्न मत असलीं, तरी योग्य व व्यवहार्य अशा मार्गांचा संग्रह करून प्रसार करणें हा मार्ग अनेक दृष्टींनीं अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सध्येच्या त्रमासवर्षीमुढा भिन्नभिन्न अशा अनेक तऱ्हा दृष्टीस पडतात.

‘संध्यावंदना’त अंतर्भूत धार्मिक कृत्ये

संध्येतील मुख्य कर्म कोणते ?

सध्या हा शब्द संधिकार्य नेल्या जाणाऱ्या उपासनेन लावण्यात येतो. वास्तविक सध्या म्हणजे उपासना होय. संध्येत अर्घ्यप्रदान, गायत्रीजप आणि उपस्थान म्हणजे प्रार्थना ही तीन कृत्ये मुख्य आहेत मात्र, आचमन वगैरे कृत्ये गौण अगभूत अशी आहेत. या तिर्हामध्ये अर्घ्यप्रदान मुख्य आहे. कारण वेदात ‘गायत्र्यमिमज्जिता अप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति’ (तै. आ) अशा प्रकारे फक्त अर्घ्यप्रदानच मुख्यत सांगितले आहे. अशौचात गायत्रीजप व उपस्थान न करता फक्त अर्घ्यदानच करावे ही गोष्टही अर्घ्यप्रदानाच प्रामुख्याने सिद्ध करित आहे असे काही लोकांचे म्हणणे आहे पण याच्या उलट काही लोकांचे म्हणणे असे आहे की—

उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन्कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान्सकलं
भद्रमश्नुते असायादित्यो ब्रह्मैव सन्ब्रह्मास्येति य एवं वेद ।’
या तैत्तिरीय ब्राह्म्यात फक्त ध्यानाचेच विधान केले आहे.

गायत्री मंत्राचा जप

भारतीय युद्धात राग संध्यावदनानुष्ठानाला असमर्थ असणाऱ्या अर्जुना-
दिकानां सूर्यध्यान म्हणजे गायत्रीमंत्राचाच जप नेल्याचा उल्लेख आहे—

ते तथैव महाराज दर्शिता रणमूर्धनि ।
संध्यागतं सहस्राशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥

यावरून गायत्री जपाला प्राधान्य आहे असे दिसते आश्वलायन सूत्रांत
‘सावित्री जपेत्’ असे जपाच प्रामुख्याने विधान केले असल्यामुळे आश्वलायनाना
संध्या म्हणजे प्रामुख्याने जपच होय, याचाच सर्व अगभूत प्रकार आहे.

महाभारतातील बरील यचनावरूनही सूत्रसुतीला विशेष प्राधान्य दिसते.
गायत्रीमंत्र हा सूर्यस्तुतीचा सुप्रसिद्ध मंत्र आहे, हे सर्व प्रफारच्या वेगनुयायांत
सारखेच प्रसिद्ध आहे. यावरून संध्या म्हणजे प्रार्थना, देवान्या स्तुतिपर असे

मंत्र म्हणणे हे स्पष्ट होते अर्घ्यप्रदानाचे तैत्तिरीय आरण्यकात बरी प्रत्यक्ष वर्णन असले तरी सहिता ग्रंथात प्रार्थनाचेही पुष्कळ वर्णन आहे. यावरून स्पष्ट गोष्ट जर कोणती नजरेस येत असेल, तर ती सध्या म्हणजे देवाच्या शुद्ध प्रार्थनेचा असा एक विधि आहे आणि तो श्रग्मेदादि ग्रंथापासून चालू आहे ही होय.

आचमन

आता गौण अशाही ज्या गोष्टी सध्यात आल्या आहेत, त्यांचे थोडक्यात समालोचन करणे आवश्यक आहे. आचमन हा सर्वप्रसिद्ध विधि आपण सध्यात प्रथम करतो. आचमनाचे प्रकार अनेक आहेत सध्या सर्वत्र प्रचलित असणारा 'केशवाय नमः' वगैरे प्रकार अग्निपुराणातील आहे. तैत्तिरीय आरण्यकात (१-११) सांगितलेला आचमनाचा प्रकार सूत्रे व याज्ञवल्क्यस्मृति वगैरे ग्रंथात आढळतो.

आचमनाचे वेळा थड असे पाणी शात रीतीने आपण प्राशन करीत असतो आपण अतिरिक्तच कधी समाधान पावतात व उत्साह फळा उत्पन्न होतो हे सर्वत्र अनुभवसिद्ध आहे. कोणत्याही प्रकारचे आचमन घेतले तरी त्यात सर्व घरीराळा उत्तेजक अवस्थेच्या पाण्याचा उपयोग या दर्शनच करावयास सांगितला आहे.

प्राणायाम

प्राणायाम करण्याविषयी कोटही मतभेद नाही. केवळ उपयुक्ततेच्या तत्वावर प्राणायाम प्रचलित झालेला आहे. प्राणायाम सर्वांना लाभपूर्वक करावा. त्या योग हृदय, फुफुंस यांच्या कार्ये अत्यंत सुरळीतपणे चालतात. पृथक्, धुमक व रेचक यांच्या पदती पुढे दिल्या आहेत. तिकडे लक्ष दिल्यानेहि पुष्कळ वाय होईल.

अत्यंत आवश्यक आहे. यासाठीच 'संस्कार' हा आपल्या प्रत्येक धार्मिक वृत्त्याचा एक आवश्यक भाग मानण्यात आला आहे

सफल करण्याचे उरेच प्रसार रूढ आहेत त्यांत 'ममोपात्तदुरितक्षय-द्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ' हा प्रसार सर्वमात्र व रूढ आहे तोच आम्ही स्वीकारला आहे याचीचे प्रसार थोडक्यात असे आहेत —

उपात्तदुरितक्षयार्थं (कुमारमत)	}	प्रातः संध्यामुपासित्वे
विभित्तिद्वयार्थं (गुप्तमत)		
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं (शारंगरामाचार्य)		
प्रयत्नायपरिहारार्थं (भट्टश्रीपरमेश्वरमत)		

यामध्ये ममोपात्तची सूत्र अशा कारणे आहेत. परंतु आपणास इतक्या खोल विचारात शिरण्याची जरूरी नाही

मार्जन

याशब्दक्य व छाशेय परिशिष्ट 'आपो हि द्या' बगैरे तीन ऋचांनी मार्जन सांगतात आश्वलायन परिशिष्ट संपूर्ण सूक्ताने सांगत व बौधायन 'आपो हि द्या, हिरण्यवणा, पावमानी' बगैरे सूक्ताना करावे म्हणतात परंतु 'आपो हि द्या' या तीन ऋचांनी मार्जन करण्याला हरकत नाही.

मार्जन करण्याचा उद्देश आरोग्य आणि स्वच्छता ह्याची प्राप्ति हा आहे उद्देश मात्र शक्ति आहेत हे मार्जनमार्ग सांगितले आहे उद्देशाने शरीर निमत आणि शांत होत, ह्याचा सर्वांना अनुभव आहेच, पण कामनोधासारखे प्रचलित मनोविकारही शांतोदकस्नानाने कमी होतात किंहुना शांत होतात. काम, क्रोध आणि मत्तिरादि मादक द्रव्यांचे सेवन ह्याची उमत्त किंवा मूर्च्छित शांतत्या मस्तकावर दोन चार घागीरी थड पाणी ओतून तर तो तात्काळ पुन्हावर येतो प्रचलित छालेकें काम, क्रोध व मत्तिरादिक मादक द्रव्यांचा मद, यांची विविक्ता शांतोत्कर्शनाने करावी अस बौध्दात्मिकी सांगते उदकात सर्व औषधी आहेत अस औषधींचा राजा जो सोम त्याने स्वतः करवाने 'अप्सु

मे सोमो अग्रनीत्' (५) ह्या मंत्रात ऋषीला सांगितले आहे, आणि याच अनुरोधान, 'अपो याचामि भेषज,' 'आप. गृणीत भेषज, (५) ह्या मंत्रांनी आरोग्यकारक औषधे था, अशी ऋषीने मागणी केली आहे

ह्यावरून प्रसंगविशेषी योग्य रीतीने आचमन, माज्जन, स्नान, पान इ यादि प्रभारानीं उदकाचा उपयोग केला, तर सर्व रोगांचें निवारण होऊन शरीर धष्टपुष्ट होईल आणि कामक्रोधादि मनोमलाचही नि सारण होऊन मनही निर्मळ आणि उत्साहसंपन्न होईल हे निर्विवाद आहे. नित्य नियमानें प्रत काळीं शीतोदकस्नान करणाऱ्याच दौर्गन्ध्य, ग्लानि, औदासिन्य, शारीरिक दोष नाहीसे होऊन शरीर व मन तरतरीत व उत्साहसंपन्न होत ह्याचा सर्वांना प्रत्यही अनुभव येत असतो

मन्त्राचमन

मन्त्राचमनाचे मंत्रात मन, घाणी, हात, पाय, पोटा आणि जननद्रिये ह्यांच्या-कडून राज पाप होण्याचा समज आहे, त्या पापाचा, रात्राची देवता जो अग्नि म्हणून सूर्य (अग्नि हें सूर्याचेच रूपतर आहे) त्यानें नाश करावा अशी प्रार्थना केली आहे म्हणजे आपण पाहिले तें पातक करावें आणि त्याचा नाश करण्या विषयी अग्नीची प्रार्थना करावी म्हणजे सर्व पापाचा नाश होतो, असा त्याचा अर्थ नाही, तर सूर्य हा सर्ववासी आहे, आपण कितीही गुनगुने पातक केले तरी त्यात त्याला समजल्याशिवाय राहणार नाही. करिता, त्याचे भय मानून तरी आपल्या इद्रियांकडून पाप न होऊ देण्याची सावधगिरी ठेवावी, म्हणजे दुराचरणाची प्रवृत्ती उत्तरोत्तर कमी होत जाईल असा त्या मंत्राचा उद्देश आहे.

अघमर्पण

अघमर्पण म्हणजे पापांचे नि सारण, ज्याच्यापासून पृथिव्यादि पंचमहाभूतादि हे सव विश्व आणि काल हे उत्पन्न झाले, जो गर्भाचा नियंता असून सर्वांतयामी वास करितो, अशा ह्या सत्यसकल्य विश्वनाथालाच्या सात्त्विक्यानें मादया क्रियमाण पापाचा नाश होवो, अशा रीतीने मन्त्राचमनान पुढे पाप न होऊ न देण्याची स्मरणगती घटली आणि अघमर्पणान संचित पापाचा नाश करून टाकून म्हणजे आपण निष्पाप झाल्यामुळे परमभराचे आराधन करण्यास योग्य शाला.

अर्घ्यप्रदान

सध्या तीन अर्घ्य देण्याचा प्रयात आहे. तीन जिग एक अर्घ्य सावा अशीं मते आहेत. 'उद्यु' (बृहश्र- १०-१८) या मंत्राने, जिवा 'चित्र देवानां' वर्गरे मंत्रानींही अर्घ्य देण्याचे विधि आहेत. पण गायत्रीमंत्राला निरोध नाही आता ज्याचें आराधन करावयाचें त्याची प्रथम पूजा करून मग ध्यान करावयाचें हें सरें, पण आपण अल्पज आणि अल्पशक्तिमान् जीव त्या सर्वेश्वराची पूजा ती फाय करणार! क्वठ त्याच्या मोठेपणाचे चिंतन करून ओडळ-भर पाणी त्याला अर्पण करणे इतकेंच त्याची पूजा आपल्याकडून होण शक्य आहे. हाच अर्घ्यप्रदान करण्याचा उद्देश आहे. म्हणूनच अर्घ्यप्रदान हें सर्वेत्तील प्रधानकर्म नव्हे, असेच बहुतेकांचे मत आहे.

'अमात्राद्विभो ब्रह्म' हें सर्वेत्तील महावाक्य आहे अध्यात्मशास्त्रात 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांना सव शास्त्राच प्रमेय सांगून बाकीच्या मंत्रांनीं विसृष्ट उडापोड केलेला असतो. तग 'असौ आद्विभो ब्रह्म-' (हा प्रत्यक्ष दिवंगारा सूर्य हेंच ब्रह्म) अस संयोगानें सांगून गायत्रीमंत्रात त्याचच स्पष्टीकरण केले आहे.

आसनविधि

ध्यान, ध्यान, मुद्रा, शापविमोचन हे विधि तनानीं सांगितले आहेत ते वैदिक नाहीत. म्हणून रूढीत त्याचा उल्लेखही नाही ध्यानाच गौडबगाल त चमत्कारिकच आहे. ध्यान म्हणजे ज्या देवनेच चिंतन करावयाच असेल तिच्या स्वरूपाची करपना करिता यावी म्हणून जे वर्णन केलेल असतें त, पण त्रिफाल संधेचीं जीं निरनिराळीं ध्यान सांगितलीं आहेत (नागयणापनिषद् जिग मुक्ताविद्म ६०), त्या ध्यानांत निरनिराळ्या प्रसारांनीं स्त्रीस्वरूप देवनेचें वर्णन केलेल आहे.

आता, सात्पर्यत हें सूर्याचेंच ध्यान आहे हें सरें, पण अशा द्राविडी प्राणायामाच्या ध्यानामुळे मुरय उपास्य देवतेकडे लक्ष न जातो दुसऱ्याच देवतेची कल्पना उत्पन्न होऊन उपासकाच मन घोटाळ्यात पडण्याचा मान समव आहे. करिता ध्यान करणच असेल तर अगल भ्रामक ध्यान न करता, 'यो देव मंत्रितास्माक' हें जिवा अशाच प्रसाराचें साक्षात् गायत्रीमंत्राचाच प्रतिपादन करणारें ध्यान करावें.

शापविमोचन म्हणजे कोणा शत्रूचा गायत्रीला शाप झाला, त्यामुळे त्या मंत्राची शक्ति नष्ट झाली, तो हे तांत्रिक ठावू करून पुन आणणार, ही कल्पनाच हास्यास्पद नव्हे काय ? असा. ह्यावरून ही गोष्ट लक्षात ठेवावी की, इतर क्रियांक अवैदिक मतानुयायी लोकांचे प्रयत्न जसे आम्हाला तात्त्विक धर्ममार्गापासून परावृत्त करण्याला कारण झाले आहेत, तसेच मित्रांना त्याहूनही अधिक वैदिक म्हणविणाऱ्या तांत्रिकांचे प्रयत्न आम्हांला वैदिक मार्गापासून परावृत्त करण्याला कारणे झाले आहेत व होत आहेत. वरिष्ठां तांत्रिकांप्रियी फार सावधपणाने वागावे.

५ ५

गायत्री मंत्र

गायत्री जप

गायत्रीजप हेच सध्येतील प्रधान कर्म, गायत्रीजप म्हणजेच संध्या, इतर सर्व कर्म संध्येचीं अग आहेत. गायत्रीमंत्राचा अर्थ पुढे प्रयोगात दिला आहे. त्याच तात्पर्य असे आहे —

हा स्थावरजगमात्मक संपूर्ण जगाचे उत्पत्ति-स्थिति-लय सूर्यापासूनच होतात. हा स्वयंप्रकाश आहे. म्हणून हाच्यापासून प्रकाश आणि उष्णता हीं मर्वांना मिळतात त्याच्या इच्छेशिवाय झाडांचे पानही हालत नाही. त्याच्या प्रेरणेने आम्हाला कोणतही कर्म करण्याची प्रवृत्ति होणे सूर्य आहे म्हणून जगाचे सर्व व्यवहार यथारिथत चालत आहेत तो नाहीसा होईल तर सत्त्वाल सय जगाचा प्रलय होईल. म्हणून अनन्यभावाने मी सूर्याला शरण जातां.

गायत्री मंत्राचा तात्त्विक अर्थ

हा भौतिक दृष्टीने विचार झाला, आणि तो केवळ भौतिकशास्त्राभिमान्या नाही संमत होईल. आता तात्त्विक दृष्टीने विचार केला तरी हेच सिद्ध होतें. अभ्यात्मशास्त्रात आत्म्याला सूर्य म्हणतात. हा आत्मरूप सूर्य चतन्यरूपाने प्राणिमात्राच्या शरीरांत राहून सर्व शरीरांला म्हणजे कर्मेद्रिये, ज्ञानेन्द्रिये, प्राण,

मन, बुद्धि ह्या सर्वोना प्रसाधित करतो. म्हणजे आपापल्या कार्याविषयी समर्थ करतो.

आत्म्याचे स्वरूप

आत्मा सर्वदा जागाच असतो. मन बुद्धि व इन्द्रिये ही निजतात त्यांना तो जागृत करून व्यापारप्रवृत्त करतो. कूटस्थ आत्म्याचे जे प्रतिबिंब आहे त्याला 'जीवात्मा' म्हणतात. निद्राकाळी बुद्धि नीन शाली म्हणजे तोही निजल्यासारखा होतो. बुद्धि जागृत झाली म्हणजे तोही जागृत होऊन व्यवहारप्रवृत्त होतो. जागविलेला हा कूटस्थ आत्मा व जागा होणारा हा जीवात्मा, हे थोडे कपात तात्पर्य आहे. ह्या कूटस्थ आत्म्याच्या प्रेरणेशिवाय कोणी काही करू शकत नाही.

भौतिक दृष्टीने आकाशाने दिसणारा सूर्य, आणि अध्यात्मदृष्टीने शरीरातील चैतन्यरूप आत्मा हा सर्वेश्वर, सर्वसाक्षी आणि सयचालक आहे म्हणून अनेक यमाधान त्याच्याशी तादात्म्य पावणे म्हणजे मी आत्मरूप आहे अशी भावना दृढ करणे हेच जीवाचे खरे कर्तव्य आहे.

कितीही गुप्तपणे आपण काही कामे घेतली तरी ते त्याच्या समक्षस्थानाशिवाय राहणार नाही कारण तो सर्वोच्या अंतर्गामी राहणारा—म्हणून सर्वे साक्षी—आहे, हे जाणून निरंतर सदाचरणाने वागावे पारकमाविषयी प्रवृत्त होऊ नये.

आपले श्वासोच्छ्वासही त्याच्या प्रेरणेशिवाय चालण्याचे नाहीत कारण सर्वोचा प्रेरक तोच आहे. हे जाणून भीष्म सोडावा, आणि सदाशी प्रेमाने वागावे, परमेश्वराने मनुष्याला ज्ञान ही अमूल्य देणगी दिली आहे. म्हणूनच सर्व प्राण्यात मनुष्य हा उच्च प्रतीचा समजला जातो.

ज्ञान देण्याचा उद्देश उपासना

ज्ञान देण्याचा उद्देश हा की, मनुष्याने ह्या जगातील सब ररी तत्वे जाणून व शोधून त्याप्रमाणे आपले घटन ठेवावे व त्याकडून समजवार बुद्धि ही मनुष्याची भौतिक शक्ति आहे तिच्या जोरावर मनुष्य काय पाहिजे ते करू शकतो मात्र तो योग्य मार्गानेच गेल्यास जगाचे कल्याण होईल.

क्षासार्ठा आमच्या पूर्वजानीं मनुष्य साधारण सजान दशेत येताच म्हणजे आठ बहा वर्षांचा होताच प्रथम त्याला सध्याचा उपदेश केला. ह्या सव्येत वरील प्रश्नाची उत्तरे सक्षेपाने पण सुशोध रीतीने दिलेली आहेत. हा उपदेश चांगला ठसावा आणि त्याप्रमाणें त्याचे वर्तन सतत रहावे म्हणून सफाळ मध्याफाळ अशी दिवसानून दोन वेळ ह्याप्रमाणें—‘अहरहः सव्यामुपासीत’ म्हणजे प्रतिदिवशीं यावज्जीन सव्या करावी असे शास्त्राने सांगितलें आहे.

ह्या दृष्टीने पाहिले म्हणजे केवळ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, ह्या त्रैवर्णिकांनीच नव्हे तर प्रत्येक मनुष्यमानाने देखील सध्या नेली पाहिजे असे ठरतें आणि त्या प्रमाणें सर्व लोक करतातही. बाल व विधि हे प्रत्येकाचे भिन्न, पण सर्वांचे तात्पर्य एकच आहे.

परमेश्वर हा सर्वश सर्वसाक्षी सर्वप्रेमक आणि सर्वेश्वर आहे. जीव अहमत्त्व व अस्पृशचिन्मान् अतएव परतन, म्हणून जीवाने निरंतर परमेश्वरोपासनेंतच वृत्तवृत्त्यता मानावी. हेंच त्याचे खरे कर्तव्य होय.

उपस्थान

‘जातनेम्मे मुनवाम’ (०) ह्या मयात, अग्नि हा मोग पराकमी आहे, म्हणून आम्ही त्याच मजन करता, तो आम्हाग सब सग्नानून मुक्त करो, अशी अग्नीचा प्राथना केलेली आहे अग्नि हं स्याचच रूपातर आहे म्हणून अग्नीची प्राथना ही पयापाने स्याची प्राथना आहे पुढील दोन मयात यज्ञयागादि धार्मिक कर्मे करण्यासाठी आम्हाला सर्व प्रकार स्वस्थता मिळावी म्हणून सब देवतास वंदन करू आहे

दिव्यन्म आणि अभिवान्म हा केवळ आचारप्राप्त आहेत म्हणून दश दिशाना व दिक्पालाना वंदन केल्याने जगद्रूप परमेश्वरालाच वन्दन करून होइल, हा दिव्यदनाचा हेतु आहे. परमेश्वर जगत् उ पन्न करून त्याच पालन पोषण करितो हे एतर, पण तो प्रत्यक्ष शिस्त नाही आणि मातापितर हे आत्म्याला जन्म देऊन पालन-पोषण करितात आणि स मागाम लावितात. अतएव मातापितर ह्याच प्रत्यक्ष दिशणाच्या ईश्वराच्या मूर्ति आहेत अत्यंत नम्रनेन त्यांना वंदन करावे

दिव्यन्म आणि अभिवान्म ही आचारप्राप्तच राही पण ह्यापासून धडा उत्तम मिळो म्हणून ता अदरय करावा अशी संध्येत ज्या ज्या गोष्टी कराव्या लागतात त्याचे सभपाने विनचन करू ह्यावरून सध्यात मुख्य कर्मे कोणतीं, अग कोणती, आचार म्हणून करावयाचीं कर्मे कोणती, करावयास नको कोणती, हे सहज लक्षात येइल

५५ ५६

सूत्रोक्त सध्या

सूत्रान पिशेलेला संध्यावन्दन विधिही पुढ दिला आहे त्यात यज्ञोपवीत धारण केले व अमावे, मौन घरावे, सायकळी पश्चिम आणि वायव्य ह्यांच्या मधील कोन्याकडे ताड करून घरावे, आणि प्रात काला पूर्वेकडे ताड करून उभ रहावे सायकळी सूर्याचा अर्धांश ह्याल्यापासून नक्षत्र दिन् लोमरयत

आणि प्रातःनाळी नक्षत्र दिसेनाशा झाल्यापासून सूर्यमंडळ दिसू लागेपर्यंत संध्येचे उपासन करावे, इतकी इतिवृत्तव्यता सांगून 'नित्योदक सावित्री जपेत्' असे संध्येचे विधान केले आहे. हात 'सावित्रा जपेत्' म्हणजे गायत्री जपली ही मुख्य सध्या आणि 'नित्योदक' हे संध्येचे अग मानावे लागेल. नित्योदक, हा शब्दाने मानून, मंत्राचमन आणि अघमर्षण ही समजली असे वृत्तिभार म्हणतात आणि तसे खरे आहे. कारण, हाच तीन क्रम सध्येत उदकसाध्य अशा आहेत, आचमन हे उदकसाध्य आहे आणि त सध्येत चार वेळा करावे लागत, पण इतर कर्मांत जे करावे लागत तेथेच सध्येत, सध्येकरिता म्हणून त्याच विशेष विधान नको. सर्वसाधारण नियमानेच त प्राप्त होत.

अर्घ्यप्रदानाचे महत्त्व

आता उदकसाध्यकर्माने शेष राहिलेले अर्घ्यप्रदान, आणि पुष्कळ लोकांच्या मताने सध्येतील मुख्य कर्म तेच आहे, किंमुना अर्घ्यप्रदान म्हणजेच सध्या, असाच सर्वांचा ग्रह झालेला आहे. वेळच्यावेळा सध्या करणाऱ्या भाविकाची तर त्या अर्घ्यप्रदानावर विशेष श्रद्धा आहे. कारणपरत्वे सायमध्या करण्याला वेळ न मिळेल, तर निगन अन्य तरा वेळेवर दिले पाहिजेत, असा त्याचा भाव असतो आणि त्याप्रमाणे ते करितातही.

अर्घ्य देतेवेळीं अजलींतील उदक एकटम त्याग न सोडता घर पसरून फेकतात असे केल्याने त्या उदकाचे सिंदू पुष्कळ होतात आणि त्या प्रत्येक सिंदूच शक्य होऊन ते सूर्याच्या रथाला प्रतिगंध करणाऱ्या मंदेष्ट नावाच्या

अग्नेह नावाचे हजारो दैत्य आहेत, ते सूर्याच्या रथाला घर येऊ देत नाहीत, म्हणून सूर्याच्या पूर्वी सूर्याला अर्घ्य द्यावे, म्हणजे त्या अर्घ्योदकाच्या प्रत्येक सिंदूच एक एक यज्ञ होऊन ते त्या दैत्यांना मारिते. अर्थात् सूर्याचा रथ संकटमुक्त होऊन घर येतो.

अशा रीतीने सूर्याचा रथ संकटमुक्त झाला खरा, पण त्यासाठी हजारो हत्या केल्याचे पाप आपणास लागेल, त्याच्या गिरसनास पृथ्वीप्रदक्षिणा करानी, पण ती रोज सकाळ संध्याकाळ अशी दिवसातून दोन वेळा होणे अगदीच

हजारों दैत्याना मारितें, अशी त्याची भावना असते आणि ह्याच कारणाने अभ्यप्रदानाला प्राधान्य आलेले आहे.

पण सूत्रात अभ्यप्रदानाचा उल्लेख नाही. ह्यावरून सूत्रकाराच्या मतान अभ्यप्रदान करण्याचे कारण नाही असे दिसते. वृत्तिमाराचे मतही असेच दिसते. जर त्याला ते अवश्य वाटते तर 'नित्योदय ह्या सूत्राच्या व्याख्येत 'आचमनमार्जनादि' म्हटले आहे, त्याच ठिकाणी अभ्यप्रदानाचाहि अवश्य उल्लेख आला असता.

॥ ॥

माध्यान्ह संध्या

सूत्रात सायसंध्या प्रथम सायन नंतर 'एव प्रातः' असे म्हणून प्रातः संध्या सांगितली आहे, ह्यावरून अग्निहोताप्रमाणे मध्येचाही सायनालापासून आरंभ सनसाराना इष्ट आहे असे दिसते आणि हे योग्यही आहे. कारण उपनयन

अशक्य असल्यामुळे हा सूर्य परब्रह्मरूप आहे म्हणून त्याला प्रदक्षिणा केल्याने पृथ्वीप्रदक्षिणा केल्यासारखे होईल. पण हेही अशक्यच, म्हणून सूर्य हा जमा आकाशात आहे, तथा तो आपल्या दृढयातही आहे, अथवा आपल्याला प्रदक्षिणा केली म्हणजे सूर्याला प्रदक्षिणा केली असे होईल. म्हणून 'सूर्य हा ब्रह्मरूप आहे' ह्या अर्थाचा 'अमात्रादित्यो ब्रह्म' हा मंत्र म्हणून आपल्याभावती प्रदक्षिणा करावी.

आता, पृथ्वीप्रदक्षिणा करतेवेळी समुद्राच्या काठाने फिरावे, ही न्यूनता दूर करण्यासाठी प्रदक्षिणा करतेवेळी आपल्याभावती पाण्याची धार धरावी म्हणजे समुद्रकाठाने फिरलेसे होईल अशी कथा पुराणात व काही स्मृतींतही आहे ह्या इतिहासाचे तात्पर्य सूर्योदयापूर्वी संध्या करावी इतकेच आहे. प्रयकाराचेही याविषयी एकमत नाही. कोणी म्हणतात की, अभ्यप्रदान हे मुख्य आहे. तर कोणी म्हणतात की, ते एक अंग आहे. ह्या सव मतांचा विचार केला म्हणजे अभ्यप्रदान मुख्य नाही असेच म्हणणे मग पडते.

शास्त्रापासून संध्या वेळी पाहिजे. उपनयन पूर्वाह्नात शास्त्रावर पहिला संध्येचा काल येतो तो सायनालक्ष, म्हणून सायनालक्षासून संध्येचा आरंभ सांगितला हे अगदी योग्य आहे.

माध्याह्न संध्येची अनावश्यकता

आता माध्याह्नकार्या माध्याह्न संध्या म्हणून एक तिसरी संध्या करारी असे कितीएक ग्रंथकार म्हणतात, पण ते सयुक्तिक दिसत नाही. कारण सायनाळ आणि प्रातःकाळ ह्या जशा अहोरात्रीच्या संध्या आहेत, तशी माध्याह्न ही संध्या नाही आणि मारुन मुम्बून मध्यान्हाला जर संध्या म्हणावयाचे असेल तर मध्यरात्रीलाही संध्या म्हणणे भाग पडेल आणि त्या वेळीही संध्या करणे अवश्य होईल. तात्पर्य, सरासरींनी जर माध्याह्न संध्येचा नामनिर्देशही केला नाही तर आश्वलायनांनी तरी ती करण्याचे मुळीच कारण नाही

॥ ॥

संध्यापंदनाचे सधःस्वरूप

संध्येतील आचमन व सक्ल व हे पारिभाषिक, प्राणायाम हा उपयुक्त, मार्जन, मंत्राचमन, अयमर्पण आणि अर्घ्यदान ही 'नियोजक.' ह्या सूत्रांनी प्रिण्ट, गायत्री जप हे प्रधानकर्म, उपस्थान, दिशा व दिक्काल ह्यांचे वदन आणि अभिवादन ही शिष्टाचारप्राप्त, म्हणजे आचमन, प्राणायाम, सक्ल, मार्जन, मंत्राचमन, अयमर्पण, अर्घ्यदान, गायत्रीजप, उपस्थान, दिशा व दिक्काल यांचे वदन आणि गुर्गेभिवादन इतरही कर्मे केली म्हणजे संध्या सांगू पण झाली.

गायत्री जपाची संख्या

गायत्री जपाच्या संध्येचा उद्देश्य नाही. तरी संध्येच्या आरंभाची आणि समाप्तीची जे मर्यादा सांगितली आहे तो काल मुमारे दोन अटीच घटका इतका आहे. इतक्या वेळात सद्धम गायत्री जपही होतो. ज्याला इतका वेळ संध्येमध्ये सर्व करण्याची सवड नसेल त्याने थोड्या वेळातच पण त्यावेळी संध्या अवश्य करारी. गायत्री जपाने इतर कर्मांचे फार तर अर्धे पक्का लागेल. तेवढ्या थोड्या वेळात संध्या करायची असेल तर उगाडिवाय सर्व

क्रमे करून गायत्री जप 'अष्टोत्तरशत', 'अष्टविंशति' निदान दहा करावा म्हणजे भगदी थोड्या यळात पाच सात मिनिटात सध्या होतं

प्रतिकूल परिस्थितीत करावयाचे सध्यावदन

मात्र सध्यापासना कल्याणासाठी केव्हाही आणि कसाही प्रसंग आला तरी राहूनये ज्यायळी उरू न मिटेल किंवा आचमनादि विधि करण शक्य नसत, सध्या करण्याला अयोग्य असा स्थान म्हणजे भाग्योर्णित, भाग्यार्जित किंवा कारागृहात असू, अथवा देवगाईन रोगी होऊन मिठा पावर पडलेले असू तरी यथासमय सध्या वलीच पाहिजे मात्र स्वतःच्या स्थितीचा आणि परिस्थितीचा विचार करून व शक्य राह्य तितकच विधि करावे कोणतेचे विधि करण शक्य व योग्य नसल तर गायत्री ०५ तरा करावा आणि ते ही करण्यापुरती स्पष्टता व योग्यता नसेल तर कबळ मंत्रापाच अनुसधान ठेवून परमेश्वराचे ध्यान करावे पण ती वेळ व्यर्थ जाऊ देऊ नये

मात्र अनुकूलता असेल तर सच, निगन साधतील तितके आचमनप्राणा यामादि विधि करण्यात आळस करू नये हे म्हणजे ज्याला आधुनिक सुधार येच्या शोकाच बाटेल त्यांना आपल्या भारतादि इतिहासाकडे पाहिले भारतीय युद्धात नयद्रव्यधाराच्या दिवशी सायकली युद्ध न थांबता तसच रात्रीही चालले होते या दिवशाची सध्या आपआपल्या ठिकाणी म्हणजे हत्ती घोडे, रथ इत्यादि त्या त्या वाहनावर व वसले होते त्याच ठिकाणी त्यांनी केली असे भारतात म्हिले आहे तसच प्रगुम्नाच असुपर्शी युद्ध चालले असता सध्या समय प्राप्त झाला म्हणून त्याच ठिकाणी तशा स्थितीतच स्थाने सध्या केली (ह व निष्पुणव अ० ९६), चाणखीही अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत विस्तार करण्याच हे रथळ नहे

सातत्य सध्याच्या कामाच जम महत्त्व आहे तसेच क्रिब्रुना याहूनही अधिक त्या कालाचे महत्त्व आहे हे विसरतो कामा ये कोणत्याही अपरिहाय कारणाने ती वेळ पुन्ही तरी मग ती करण्याच कारण राहिले असा मात्र याचा अर्थ नाही वळ पुन्ही तरी दुसऱ्या सध्याच्या कागपयंत ती वलीच पाहिजे आणि तशीही १ घडेल तर प्रायश्चित्त नेल पाहिजे

धर्मशिक्षणाचा ओनामा

वरील विवेचनावरून सध्या ही धर्मशिक्षणाचा ओनामा आहे हे लक्षांत येईल. सध्यात धर्माचा उग्रात तत्त्व संक्षेपाने पण सुशोध आणि स्पष्ट रातीत दाखविले आहे जो नियमाने सध्या करीत त्याला धर्माविषयी आस्था उत्पन्न होईल. धर्माची खरी तत्वे कळावी अस त्याला चाटू लागेल, आणि मग तो त्या दिशेने प्रयत्न करील. पण सध्या करील तर हे संभवले नाही.

सध्यापासनेतील आधुनिकतातील अवडंबर

कोणत्याही धर्मग्रंथाचे यथाथ स्वभाव अवडंबराने नाहीसे होते, तीच स्थिति सध्याची झाली आहे. भस्म, पात्र, तांब्या, पळी, पंचमात्र, स्नान, सौम्य, फालाचा नियम या सव गोष्टींनी लोभना अगदी मागवून सोडले आहे. मुख्य आणि गौण शिस्तीकरिता आणि शोभेकरिता काय आहे याची माहिती नसल्यामुळे सध्यापासने नक्कीपणाकडे मनाचा ओढा बळतो आणि नक्कीत हातीं काही न लागल्यामुळे नास्तिकपणाकडे प्रवृत्त होत.

तरी मुख्य कृत्य जो गायत्रीज्ञ म्हणजे उपासना, प्राथना, निरुद्धे लक्ष वेधून इतर उपकरणांचा फालगना सर्वोप्या लक्षात भरला पाहिजे. शुचिभूतपणा हा सर्वच धर्मग्रंथात आवश्यक आहे, आणि तो शक्य त्या तरेने पाळला तर धर्मग्रंथापासून उपन्न होणाऱ्या गानतिर समाधानात भर पडणारी आहे त्यापासून काय फायदा आहे हे सांगण्याची वेध जरूरी नाही. थोडक्यात सांगायचे इतकच की प्रत्येकाने साधनाच्या पसऱ्यात धोटाळून न जाता उपासनेच्या कार्यात समीपणा उत्पन्न करता उपयोगी नाही.

सध्यावंदन विधि

अनुक्रम

- १ आचमन
- २ प्राणायाम
- ३ स्वरूप
- ४ मार्जन
- ५ मन्त्राचमन
- ६ द्वितीय मार्जन
- ७ अघमर्पण
- ८ अर्घ्यप्रदान
- ९ आसनविधि
- १० न्यास
- ११ ध्यान
- १२ गायत्री जप
- १३ उपस्थान
- १४ गोप्रसवर उच्चारण आणि अभिवादन

सूर्यनमस्कार

संग्रहः— आचम्य । धौ मन्त्रिना सूर्यनारायणदेवताप्रीत्यर्थं एकादश्या
सूर्यनमस्कारान् करिष्ये ॥

ध्यानम्— त्वयः सदा मयि नृमंडलमध्यवर्ति,
नारायणः सरस्तिज्ञमनमस्त्रिविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुंडलवान् विरिटी,
हारी हिरण्यवत्पुष्पंश्लोकचक्रः ॥

- १ ॐ मित्राय नमः ॥
- २ ॐ खयै नमः ॥
- ३ ॐ सूर्याय नमः ॥
- ४ ॐ भानवे नमः ॥
- ५ ॐ खगाय नमः ॥
- ६ ॐ पूष्णे नमः ॥
- ७ ॐ हिरण्यगर्भाय नमः ॥
- ८ ॐ मरीचये नमः ॥
- ९ ॐ धादित्याय नमः ॥
- १० ॐ सवित्रे नमः ॥
- ११ ॐ तर्काय नमः ॥
- १२ ॐ भास्कराय नमः ॥

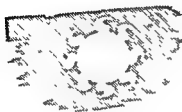
ॐ धौ सविष्टसूर्यनारायणाय नमः ॥

प्रार्थनाः— आर्द्रित्वस्य नमस्कारम् घे कुर्यात् दिने दिने ।
उन्मत्तारम्यदंष्ट्रु दामिन्मं मोरजापने ॥

मीर्षमहदम्—अवन्तुहृदयं मर्दयाधिनिनाशनम् ॥
सूर्यपादोदकं मीर्थं जहरे धारयावपहम् ॥

अनेन सूर्यनमस्कारादेन रश्मिना भगवान् सूर्यनारायणः शोचताम् ॥

संध्यावदन विधि.

१. आचमनम्

ॐ केशवाय नम ।

ॐ नारायणाय नम ।

ॐ माधवाय नम ।

ॐ गोविन्दाय नम ।

ॐ विष्णवे नम ।

ॐ मधुसूदनाय नम ।

ॐ त्रिशिरमाय नम ।

ॐ वामनाय नम ।

ॐ श्रीधराय नम ।

ॐ हृषीकेशाय नम ।

ॐ पद्मनाभाय नम ।

ॐ दामोदराय नम ।

ॐ सरपण्याय नम ।

ॐ वासुदेवाय नम ।

ॐ प्रद्युम्नाय नम ।

ॐ अनिरुद्धाय नम ।

ॐ पुरुषोत्तमाय नम ।

ॐ अधोक्षजाय नम ।

ॐ नारासिंहाय नम ।

ॐ अच्युताय नम ।

ॐ जनार्दनाय नम ।

ॐ उपेन्द्राय नम ।

ॐ हरये नम ।

ॐ श्रीगुणाय नम ।

२. प्राणायामः

प्रणवस्य परब्रह्म ऋषि । परमात्मा देवता । दैवी गायत्री छन्द ।
सप्तानां व्याहृतीनां त्रिंशन्मित्रजमदग्नि-भरद्वाज-गौतमात्रि-वसिष्ठ-

१. आचमन

परित्या तीन नावानां एक एक पळी पाणी उज्या तळहातावर घेऊन
प्राशन करावें, चउप्या नारानें हात धुवावेत

आचमन म्हणजे उदक प्राशन करणें. आचमन अनेक प्रकारचें आहे आणि
आचमनाच्या पद्धतीही अनेक आहेत. सर्वप्रसिद्ध पद्धति चर दिली आहे.

आचमन करतेवेळीं गोकर्णादृति हातान उदक घेऊन ब्रह्मतीथानें आचमन
करावें (आंगठा आणि आंगठ्याजवळील बोटांच्या सयोग करून बायींती तीन
बोटें लाव केली असता गोकर्णादृति होते. तसेच आंगठ्याच्या आरंभ अथवा
तळहाताच्या आरंभाच्या मध्य याला ब्रह्मतीर्थ म्हणतात.)

मध्यावदनादि सव धार्मिक कृत्याला ताव्याच भाडें, निशान पळी ताव्याची
असानी. आचमन थड पाण्यानें करावें. जून पाण्यानें करू नये. वेंस, धर,
माती, धुडधुडं वगैरेनी युक्त असलेले व दाव्या हातान आणलेले पाणी
अपुढे समकारें प्रत्येक आचमनाला वेगळी पळी भरून पाणा व्हावें.

२. प्राणायाम

प्राण म्हणून भासणायु व आयाम म्हणजे निरोध. त्यासवायुच्या निरोधाला
प्राणायाम म्हणतात. प्रणव म्हणजे आकार, त्याचा परब्रह्म हा ऋषि, परमात्मा
ही देवता आणि गायत्री हा छन्द होय. नू, शुभ, स्व मह, जन, वर, मत्य
ह्या सात व्याहृती होत

याचे अनुक्रम त्रिंशन्मित्र, जमदग्नि, भरद्वाज, गौतम, मात्रि, वसिष्ठ, आणि
कश्यप हे ऋषि, अग्नि, वायु, आदित्य, वृद्धस्वनि, वरुण, इन्द्र आणि त्रिश्वदेव

ॐ तत्सर्वितुर्वरेण्यं, भर्गो देवस्य धीमहि ।

वियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥

ॐ आपो ज्योतिरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् ॥ २ ॥

३. सकल्पः

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सध्वोपास्ति करिष्ये ।

४ मार्जनम्

आपोहिमेति तृचस्यामरीष सिंधुद्वीप ऋषि । आपो देवता ।
गायत्री छन्द । मार्जने विनियोग ।

३. संकल्प

संकल्प म्हणजे ते पाप करावयाचे व ज्याकरिता करावयाचे, त्याचा उच्चार करून उत्कृष्ट छोट्या म्हणजे एक प्रसन्न करणे मागच्या संप्रदायात या वेळेपर्यंत माझ्याकडून घडलेल्या पातकांचा नाश होऊन परमेश्वराची प्राप्ति व्हावी म्हणून मी उपासना करता

४ मार्जन

माजन म्हणजे शुद्ध करणे येथे मस्तकावर पाण्या शिंपडून आपणास शुद्ध करावयाचे आहे. माजन मनाच्या शेवटी करावे 'आपोहिष्टा' हे तीन मंत्र आहेत परंतु येथे त्याचे 'पच्छ' म्हणजे नऊ भाग करून प्रत्येक पादाचे शेवटी माजन करावे

(१) या सव आमच्या बुद्धीला प्रेरणा देता, त्याच्या सवश्रद्धे तेन ची मी उपासना करतो (श्रु ३६२ १०)

(२) जल, तेज, मणिरादि रस आणि अमृत हे ब्रह्मच आहे भू, भुव रव हे त्याकडी ब्रह्मच आहे (नारायणोपनिषद् ३७ अनुवाक)

ॐ आपो हि ष्ठा मयोर्युगः ।
 ता न ऊर्जे दधातन ।
 महे रणाय चक्षसे ॥
 यो वः शिरतमो रमः ।
 तस्य भाजयतेह नः ।
 उग्रतीरिव मातरः ॥
 तस्मा अरं गमाम वः ।
 यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
 आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

ॐ ॐ

‘ आपोहिष्ठा ’ या मन्त्राचा धावरापमुल्लेखन विधुदीप हा ऋषि, आप ही देवता व गायत्री हा छंद होय. यांनी मार्गेन करावे

(३) हे उदकानो, ज्या अर्थी तुम्ही (स्नानपानादिकानी) सुखदायक आहात, त्या अर्थी अन्न आणि पवित्र व रमणीय अशा आत्मज्ञानाकरिता आमचें रक्षण करा. आपल्या बालकाच कल्याण इच्छिणाऱ्या माता ज्याप्रमाणें बालकास स्नानपान करवितात, त्याप्रमाणें तुम्ही आसला कल्याणकारक रस आम्हाला द्या. हे उदकानो, ज्यांचा (रोगाचा) नाश झाला असेतो आम्हाला आनंद होईल, त्याच्या नाशाकरिता आम्ही तुमचा स्वीकार करितों आम्हाला समर्थ करा (ऋ. १०.९).

५. मंत्राचमनम्

सूर्यश्चेति मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषि । सूर्यमन्युमन्युपतिरात्रयो देवता ।
प्रवृत्तिश्छन्दः । मन्त्राचमने त्रिनियोगः ।

ॐ सूर्यश्च(अग्निश्च) मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ।

पापेभ्यो रक्षन्ताम् ।

यद्रात्र्या (यदह्ना) पापमकार्षम् ।

मनसा वाचा हस्ताभ्याम् ।

पद्भ्यामुदरेण शिश्ना ।

रात्रिस्तद्वलुम्पतु (अहस्तद्वलुम्पतु) यत्किञ्च दुरितं मयि ।

इदमहं माममृतयोनौ ।

सूर्ये (सत्ये) ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ४ ॥

५. मंत्राचमन

‘सूर्यश्च’ या मन्त्राचा सूर्य, मन्यु, मन्युपति व रात्रि या देवता, प्रवृत्ति हा छन्द,
मन्त्राचमनाकडे उपयोग

‘मन्त्राचमन’ म्हणजे तळहातावर पाणी घेऊन ‘सूर्यश्च’ या भगवाने ते
प्राशन करणे. पार नाहमि करण हा या मन्त्राचमनाचा मुख्य उद्देश आहे.

‘सूर्यश्च’ हा मन्त्र म्हणून मन्त्राचमन करावे व नंतर आचमन करावे.

(४) गृह आणि ओघ नारीसा करणारा प्रत्येक यानीं मी ओघार्धान होऊन
चेष्टेत्या पातनापासून माझ संरक्षण करावे. मन, वाणी हात, पाय, पोटा आणि
जनेन्द्रिय ह्यांना रात्री जे मी पातक केले असेल, त्याचा रात्रीने म्हणजे
रात्रीची देवता जी क्षमि (म्हणजे परोधान सूर्य) त्यांना नाश करावा. इतकडे
बसून जे पातक माझ ठिकाणी शिळवू लागले असेल त्याचा नाश करण्याकरिता
मी सूर्याची उपासना करतो (नारायणोपनिषद् १२ अनु.)

५. द्वितीयमार्जनम्

(केशवाय नमः श्रीगृष्णाय नमः) प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः ।
परमात्मा देवता । दैवी गायत्री छन्दः ।

व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । बृहती छन्दः ।

गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः ।
गायत्रीशिरसः प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्माग्निनाश्ववादित्या देवता । यजुश्छन्दः ।
प्राणायामे विनियोगः ।

तत्समिदुर्गैष्यं, भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ।

ॐ आपो ज्योति रमोमृतं, ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ ५ ॥

६. द्वितीयमार्जनम्

प्रणवः म्हणजे ॐकार. त्याचा परब्रह्म हा ऋषि, परमात्मा ही देवता, गायत्री हा छन्द होय. भू भुव स्व या तीन व्याहृतींचा प्रजापति हा ऋषि, प्रजापति देवता, बृहती छन्द होय. गायत्रीचा विश्वामित्र ऋषि, सवि देवता, गायत्री छन्द होय. गायत्रीशिरसाचा प्रजापति ऋषि, ब्रह्मा, अग्नि, वायु आणि आदित्य हा देवता आणि यजु हा छन्द होय. नऊ ऋचा असण्या या 'आपोह्यो' या मनाच अभ्यर्चणफुलोवत सिधुद्वीप हा ऋषि, उक्क देवता, गायत्री हा छन्द होय. पण पाचवी ऋचा वर्धमाना गायत्री, सातवी प्रणिष्ठा गायत्री, आणि आठ व नऊ ह्या ऋचा अनुशुभ्र छान्या आहेत या मंत्रांनी मार्जन करावे

(५) व्याहृती दोन प्रकारच्या आहेत, एक 'भू भुव स्व मह' इत्यादि सात आणि 'भू भुव स्व' या तीन पहिल्यांना सम-व्याहृती व दुसऱ्यांना मल-व्याहृती असे म्हणतात. प्रजापति ऋषि, प्रजापति देवता व बृहती छन्द ही समस्त व्याहृतींची ऋषिदेवता होत

आपोहिष्टेति नमर्चस्य सूक्तस्यामरीष सिंधुद्वीप ऋषि । आपो
देवता । गायत्री छन्द । पचमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा । अन्त्ये द्वे
अनुष्टुभौ । मार्जने विनियोग ।

ॐ आपो हि घा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चक्षुसे ॥

यो नः शिरतमोरमुस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिर्मातरः ॥

तस्मा अरं गमाम वो, यस्य क्षयाय जिन्नथ ।

आपो जनयथा च नः ॥

शं नो देवीरभिष्टय,

आपो भवन्तु पीतये ।

शं योरभि स्रवन्तु नः ॥

ईशानां नार्याणां क्षयन्तीश्वर्षणीनां ।

अपो यांचामि भेषजम् ॥

(६) उष्कदेवता आग्हास सुग देवोत् आग्हास आरोग्यकारक उदक
पिण्यास मित्रो आणि रोग व चक्षुषेण याची मीति नाहीशी करणारे उदकाचे
प्रवाह आग्हाला पवित्र करोत

रोग निवारण करणाऱ्या, आरोग्यादि देण्यास समर्थ असणाऱ्या आणि
भूतमात्रास आधारभूत अशा उदकाच्याजवळ मी औषधीची याचना करतो
उदकात सव औषध आणि सव जगताला सुग देणारा अमि आहे अस सोमनें
मग सांगितलं हे उदकाने, मी दावायुपी होऊन चिरकाउ मूयास पाहाण्याला
समर्थ होण्याकरिता माझ्या शरीरात औषधाचा पुरवठा करा, हे उदकाने

अप्सु मे सोमो अत्रवीदंतर्विश्वा॑नि भेष॒जा ।

आग्नि॑च विश्वशै॒भुमं ॥

आपोः पृ॒णीत भेष॒जं । वरूथं त॒न्ने ३ ममे ।

ज्योक्च॒ सूर्यं दृ॒ष्टे ॥

इदमा॑पः प्रवे॒हत ।

यत्किंच॑ दुरि॒तं मयि॑ ।

यद्वाह॑मभिदु॒द्रोह ।

यद्वा श्रे॒ष उ॒तानृ॑तम् ॥

आपो अ॒द्यान्व॑चारि॒षम् ।

रसे॑न॒ सम॑ग॒स्महि ॥

पय॑स्त्वान॒ग्र आग॑हि ।

तं मा॒ संसृ॑ज॒ वर्च॑सा ॥ ६ ॥

५ ५

माझ्या ठिसाणीं जे काहीं पाप असेल, मी बुद्धिपूर्णक सोणाचा द्रोह केला असेल अथवा जे काहीं व्यर्थ शिष्या-भ्रात्र दिले असतील ते सर्व वाहून-धुवून गाफा हे उदरानो, आज मी तुमची उपासना केली आहे आणि तुमच्या सारभूत अशा तत्वाशीं संयुक्त झालो आहे ! हे अग्ने, जन्मदेवतेबरोबर असणारी तू ये आणि मला तेज संपन्न कर (ऋ. १० ९).

५ ५

७. अधमर्पणम्

ऋत चेति तृचस्य अधमर्पेण ऋषिः । भासवृत्त देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अधमर्पेण त्रिनियोगः ।

ॐ ऋतं च सत्यं चाभीष्टात्, तप्तसोऽध्यजायत ।
ततो राध्यजायत, ततः समुद्रो अर्णवः ।
समुद्रादर्णवादर्धे, संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि त्रिदधद्, विश्वस्य मिपुतो वृक्षी ॥
सुर्याचन्द्रमसां घाता, यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं च, अन्तरिक्षं मथो स्रः ॥ ७ ॥

ॐ ॐ

७. अवमर्पण

अथ गृह्यजे पाप (क्षतीराय पापपुरुष) याच गर्पेण गृह्यजे नि सारण परजे, याला अवमर्पेण असे गृह्यतात.

‘ऋत’ च ह्य तीन ऋचाचा अवमर्पेण हा ऋषि, अग्ने ही देवता व अनुष्टुप् हा छन्द. अवमर्पणाकरिता उपयोग

अपनामन्तु भूतानि पिशाचा सर्नो दिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मसम समारभ ॥ ११ ॥

१०. न्यासः

गायत्र्या विश्वामित्र ऋषि । सविता देवता । गायत्री छन्द ।

न्यासे त्रिनिर्योग ॥

ॐ तत्सप्रिदुर्द्धयाय नम । वरेण्य, शिरसे स्वाहा । भर्गो देवस्य,
शिखायै वषट् । धीमहि, कनकाय हुम् । धियो यो न , नेत्रत्रयाय वौषट् ।
प्रचोदयात्, अन्त्राय फट् ।

ॐ ॐ

१०. न्यास

घर लिहिल्याप्रमाण गायत्री मंत्राचे ते ते भाग म्हणून शरीराच्या त्या त्या
भागाला स्पर्श करावा. तत्सवितु ' असे म्हणून हृदयास स्पर्श करावा
' वरेण्य ' अस म्हणून शेडीला स्पर्श करावा ' धीमहि ' अस म्हणून सर्व
शरीराला कवच घातल्याची कल्पना करावी ' धियो यो न ' म्हणून डोळ्यांना
स्पर्श करावा. ' प्रचोदयात् ' असे म्हणून टाळी वाजवून सर्व दिशा शुद्ध केल्या
अस समजवें गायत्री मंत्राचा तो तो भाग देवता म्हणून शरीराच्या त्या त्या
भागाचे ठिकाणी स्थापन करून सर्व शरीर देवतामय केले, व जपाकरिता सर्व
दिशा शुद्ध केल्या अशी यांत कल्पना आहे

यास हा वैदिक नवून तनोक्त आहे, म्हणून तो करू नये अस बऱ्तेक
विद्वानाच म्हणणें आहे, परंतु आश्वलायन गृह्यसंहितासिद्धांत न्यासविधायक
उत्तर आहे

ॐ ॐ

सर्वांच्या अनुष्ठानेन ब्रह्मकमाला आरभ करत

ॐ असावादित्यो ब्रह्म ॥ ९ ॥

ॐ ॐ

९. आसनविधि:

(आचम्य प्राणानायम्य)

पृथ्वीति मन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः ।
आसने विनियोगः ॥

ॐ पृथ्वि त्वया धृता लोका,
देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मा देवि,
पवित्रं कुरु आसनम् ॥ १० ॥
अपसर्पन्तु ते भूता, ये भूता भूमिसंस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

‘ असावादित्यो ’ हा मंत्र म्हणून आपल्या मोवती उडकाची धार घेऊन प्रदक्षिणा करावी. नंतर दोनदां आचमन आणि प्राणायाम करावा.

ॐ ॐ

९. आसनविधि

‘ पृथ्वी ’ या मंत्राचा मेरुपृष्ठ ऋषि, कूर्म देवता आणि सुतल छंद. आसनाविधीकडे विनियोग. आसनविधि आश्रमालयन परिशिष्टातही नाही, तथापि प्रचारात फार म्हणून दिला आहे.

(९) सत्य म्हणजे हा प्रत्यक्ष दिसत असलेला सूर्यच ब्रह्म आहे.

(१०) हे पृथ्वी देवि, तू या भू, भुवः, स्वः इत्यादि तीन लोकांचं धारण केले आहेस आणि तुला विष्णूने धारण केले आहे. हे देवि, आपल्या ठिकाणी मला आश्रय देऊन माझे आसन पवित्र कर.

(११) भूने पसार होवोत आणि पिशाच्यें सर्व दिशांना जावोत. मी

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।
सर्वेषामपिरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ॥ ११ ॥

१०. न्यासः

गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः ।

न्यासे विनियोगः ॥

ॐ तत्सविर्तुर्दयाय नमः । वरेण्य, शिरसे स्वाहा । भर्गो देवस्य,
शिखायै वषट् । धीमहि, कनचाय हुम् । धियो यो न, नेत्रत्रयाय वौषट् ।
प्रचोदयात्, अस्त्राय फट् ।

ॐ ॐ

१०. न्यास

वर लिहिल्याप्रमाणें गायत्री मन्त्राचे ते ते भाग म्हणून शरीराच्या त्या त्या
भागाला स्पर्श करावा. 'तत्सवितु' असें म्हणून हृदयास स्पर्श करावा.
'वरेण्य' असें म्हणून शेज्जीला स्पर्श करावा. 'धीमहि' असें म्हणून सर्व
शरीराला कवच घातल्याची कल्पना करानी. 'धियो यो न' म्हणून डोक्यांना
स्पर्श करावा. 'प्रचोदयात्' असें म्हणून दाळीं वाजून सर्व दिशा शुद्ध केल्या
असें समजावें. गायत्री मन्त्राचा तो तो भाग देवता म्हणून शरीराच्या त्या त्या
भागाचे ठिकाणी स्थापन करून सर्व शरीर देवतामय केले, व जपाकरितां सर्व
दिशा शुद्ध केल्या अशी यात कल्पना आहे.

न्यास हा वैदिक नमून तत्रोक्त आहे, म्हणून तो करू नये असे बहुतेक
विद्वानाच म्हणणें आहे, परंतु आश्वलायन गृह्यपरिशिष्टात न्यासविधायक
उद्देश आहे.

ॐ ॐ

सर्वांच्या अनुकूलतेने ब्रह्मकर्मांना आरंभ करतो.

११. ध्यानम्

आगच्छ वरदे देवि, जपे मे सन्निधौ भव
गायन्त त्रायसे यस्मात्, गायत्री त्व तत स्मृता ।
यो देव सन्नितास्माक, धियो धर्मादिगोचरे ।
प्रेरयेत्तस्य तद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे ॥१२॥

ॐ ॐ

१२. गायत्री जप

प्रणवस्य परब्रह्म ऋषि । परमात्मा देवता । गायत्री छन्द ।
समस्तज्याहतीना प्रजापतिर्ऋषि । प्रजापतिर्देवता । बृहती छन्द ।
गायत्र्या निश्चमित्र ऋषि । सन्निता देवता । गायत्री छन्द । जपे निनिर्गो ।

११. ध्यान

ज्या देवनेष ध्यान करावयाचें तिच स्वरूप मनात आणावें. ध्यानाचा श्लोक
गायत्रीमंत्राच्या अध्यास आहे.

ॐ ॐ

१२. गायत्री जप

नंतर ऋषि, देवता, छन्द म्हणून अण्चोत्तरशत (१०८) अष्टाविंशति (२८)
त्रिंश दश (१०) यांतींनी शक्य तेवढा जप करावा. गायत्री मंत्राचा अर्थानु
संधानपूनेक मनातल्या मनात उच्चार करावा.

(१२). ह वर देणारे दही ये, तू माझ्या चरकनीसमीप आसावेस. तुझी
स्तुति करणाराच तू सरक्षण करितस, म्हणून तुला गायत्री म्हणतात जो सृष्टदेव
आमच्या बुद्धीला धर्म हा प्रवृत्त करिता त्याच्या मदभेष्ट तेचार्ची मी उपासना
रितो.

ॐ तत्सर्वत्रितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
वियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १३ ॥

ॐ ॐ

१३. उपस्थानम्

(१) जातवेदसे इति मन्त्रस्य मारीच कश्यप ऋषि । अग्निर्देवता ॥

त्रिष्टुप् छन्द । उपस्थाने विनियोगः ।

ॐ जातवेदसे सुनसाम सोमं, मरातीयतो नि दधाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि निश्वा, नात्रेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १४ ॥

गायत्रीमन्त्राची पद-तत् सन्निव वरेण्यम् भर्ग देवस्य धीमहि ।

विय य न प्रचोदयात् ।

अन्वय — सन्निव देवस्य तत् वरेण्य भर्ग धीमहि । य न

विय प्रचोदयात्

ॐ ॐ

१३. उपस्थान

उपस्थान गृहणने मुनि-प्राथना.

(१) 'जातवेदसे' या मन्त्राचा मारीच कश्यप हा ऋषि, अग्नि देवता
आणि त्रिष्टुप् हा छन्द हाय.

(१३) जो सूर्यदेव आपल्या बुद्धीला धर्मांन्ड प्रवृत्त करितो त्याच्या सर्वश्रेष्ठ
तेजाची मी उपासना करतो

(१४) जातवेद नावाच्या अग्नीवाही आग्नी सोम कुटून तयार करतो तो

(२) तच्छुयोरिति मयस्य शशुर्कपिः । विश्वेदेवा देवताः । शक्वरी छन्दः । उपस्थाने विनियोगः ।

ॐ तच्छुयोरावृणीमहे, गातुं यज्ञाय, गातुं यन्नपतये, देवीः
सुस्तिरस्तु नः, सुस्तिमर्तुपेभ्यः ।

ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं ॥

शं नो अस्तु द्विषटे, शं चतुष्पदे ॥ १५ ॥

(३) नमो ब्रह्मणे इति मयस्य प्रजापतिर्कपिः । विश्वेदेवा देवताः । जगती छन्दः । उपस्थाने विनियोगः ।

ॐ नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नेये

नमःष्टुपिड्यै नमो ओषधीभ्यः ।

नमो वाचे नमो वाचस्पतये

नमो विष्णवे महते करोमि ॥ १६ ॥

(२) 'तच्छुयो' या मयाचा शशु हा कपि, तत्प्रतिपादित विषय देवता आणि शक्वरी हा छन्द होय.

(३) 'नमो ब्रह्मणे' ह्या मयाचा ब्रह्मपति हा कपि, अनेक देवता आणि जगती हा छन्द होय.

अणि आमच्या शत्रूंचा नाश करे व मौल्यवान कठीण अक्षा सर्व दुःखाशयून आम्हाला मुक्त करे. गोमन नदीच्या तटात तसे ह्या ऋषींच्या साहाय्याने आम्ही सर्व दुःगांना सह (ऋ. १.१०.१)

(१५) सत आणि यज्ञाणि यांची स्तुति करण्यासाठी आम्ही आतोम्याची याचना करता. देवांपासून आणि मनुष्यांपासून आमचे कल्याण शो. आमचा पुत्रोत्पत्ति परित्यार आणि पण यांचे कल्याण अमो. (ऋग्वेद. माध्यन्दिनाम्.)

(१६) गरुड्यांमो ब्रह्मा, अग्नि, श्विती, ओषधी, वाच, वाचसी, आणि

१४. दिग्गन्दनम्-देवतावन्दनम्

प्राच्यै दिशे इन्द्राय च नम । आग्नेयै दिशे अग्नये च नम ।
दक्षिणायै दिशे यमाय च नम । नैऋत्यै दिशे निर्ऋतये च नम ।
प्रचीच्यै दिशे वरुणाय च नम । वायव्यै दिशे वायवे च नम । उदीच्यै
दिशे सोमाय च नम । ईशान्यै दिशे इश्वराय च नम । ऊर्ध्वायै दिशे
त्रयणे च नम । अररायै दिशे अनताय च नम ।

सध्यायै नम । गायत्र्यै नम । सावित्र्यै नम । सरस्वत्यै नम ।
सर्वाभ्यो देवताभ्यो नम ॥ १७ ॥

५५ ५५

१४. दिग्गन्दन आणि देवतावन्दन

दिशाना ' वन्दन ' म्हणजे नमस्कार दिशात्रोत्तर दिशाचे भविष्यति दे-
यानाही नमस्कार सांगितला आहे.

५५ ५५

सर्वन्यापक महाविष्णु यांना मी नमस्कार करतो (आश्वलायन गृह्यसूत्र)

(१७) पूर्व दिशा आणि इन्द्र यांना नमस्कार असो. आग्नेयी दिशा
आणि अग्नि यांना नमस्कार असो दक्षिण दिशा आणि यम यांना नमस्कार
असो नैऋती दिशा आणि निर्ऋति देवता यांना नमस्कार असो पश्चिम दिशा
आणि वरुण यांना नमस्कार असो वायव्य दिशा आणि वायु यांना नमस्कार
असो. उदीची दिशा आणि सोम यांना नमस्कार असो ऊर्ध्व दिशा आणि
ब्रह्मा यांना नमस्कार असो अधर आणि अनत यांना नमस्कार असो

सध्या, गायत्री, सावित्री सरस्वती आणि सर्व देवता यांना नमस्कार
असो

११. गोत्रप्ररोच्चारणम्-आभिवादनम्

अमुस्म्य ररान्वित — अमुस्मो ज्योत्स्न — ऋषेस्त्वाश्रयायन-
मूत्रशामलशाखाध्यायी अमुस्मामाह भो गुरो त्वामभिवादे ।

ॐ ॐ

अनेन प्रातःसध्यावदनेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् । ॐ तत्सद्
ब्रह्मार्पणमस्तु । द्विराचमनम् ।

॥ इति सध्या संपूर्णा ॥

ॐ ॐ ॐ

१५. गोत्रप्ररो-उच्चारण आणि आभिवादन

माझा नाव म्हणजे कर्मसत्तावाचक ठेवलेला नाव, ते उच्चारून हे गुरो,
तुम्हाला नमस्कार करतो असे म्हणावे.

ॐ ॐ

ह्या सध्या १८नकरमान परमेश्वर प्रगट होवो. हे कर्म ईश्वराला अर्पण असो.
शेवटी द्विराचमन करावे.

द्विराचमनाचा मखेत तीन टिकाणी प्रत्येक पडतो. एक आर्या अव्यंक्षाना-
नतर आणि शेवटी, आज्ञमनानील पवित्री तीन नारें दोनदा म्हणून पुढील
एकवीस नारें एकाच म्हणावयाचीं याच 'द्विराचमन' असे म्हणतात.

येथ सध्या संपूर्ण झाली.

ॐ ॐ ॐ

परिशिष्ट १

स्नान करताना म्हणायचे श्लोक

ॐ

गंगे च यमुने चैव, गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिंधु फावेरि, जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

नमामि गंगे तव पादपद्मं, सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् ।
भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं, भवानुसारेण सदा नराणाम् ॥

गंगा गमेति यो वृथात, योजनाना शतैरपि ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो, विष्णुलोकं स गच्छति ॥

गंगाद्वारे कुशाग्रते, बिल्वके नीलपर्यंते ।
स्नात्वा च कनखले तीर्थे, पुनर्जन्म न विद्यते ॥

पापोऽहं पापकर्माऽहं, पापात्मा पापसंभव ।
प्रादि मा कृपया गंगे, सर्वपापहरा भव ॥

ॐ ॐ ॐ

परिशिष्ट...२

भोजनविधि

१. भोजनारंभे

ॐ सत्यं तर्तेन परिपिंचामि ॥

१ चित्राय स्वाहा । २ चित्रगुप्ताय स्वाहा । ३ यमाय स्वाहा ।
४ यमधर्माय स्वाहा । ५ सर्वेभ्यो भूतेभ्यः स्वाहा ॥
अमृतोपस्तरणमसि ॥

१ ॐ प्राणाय स्वाहा । २ ॐ अपानाय स्वाहा । ३ ॐ
व्यानाय स्वाहा । ४ ॐ उदानाय स्वाहा । ५ ॐ समानाय स्वाहा ।
६ ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ब्रह्मणिमात्मानममृतत्वाय ।

२. भोजनान्ते

अमृतापिधानमसि ॥

१. भोजनाच्या प्रारंभी

भोजनाचे सर्व पदार्थ बाटलेले पात्र पुढे घेऊन डाव्या हातास पाण्याचे
माडे ठेवावे. उजव्या हातात पळीने पाणी घेऊन डाव्या बाजूकडून पात्राच्या
मोवती फिरावे. नंतर फिरविलेल्या पाण्यावर तीन, पाच किंवा ज्याप्रमाणे
आचार असेल त्याप्रमाणे वरून तालीं उजव्या बाजूस आवळ्या येवढ्या
आहुती घालाव्यात. त्यावर पाणी फिरवून त्या गोळा कराव्यात आणि नंतर
'अमृतोपस्तरणमसि' या मंत्राने पळीभर पाणी उजव्या हातावर घेऊन
खावकाश प्राप्त करावे.

नंतर 'प्राणाय स्वाहा' वगैरेनीं क्रमाने पाच आहुति भात किंवा जें अन्न
असेल त्याच्या प्याव्यात. एक मिळल्याशिवाय दुसरी घेऊ नये. नंतर डोळ्याला
च उजव्या हाताला पाणी लावून भोजनास आरंभ करावा.

२. भोजन संपल्यावर

भोजन संपल्यावर 'अमृतापिधानमसि' या मंत्राने पळीभर पाणी हातावर
घेऊन प्राप्त करावे. शेंपेत पात्रावरून उडू नये. आहुतीकरिता प्याव्याचे
अन्न तत्र पाडून घ्यावे.

परिशिष्ट ३

भोजनापूर्वी म्हणावयाची प्रार्थना आणि संकल्प

५

१ पात्रप्रोक्षण

ॐ भूर्भुव स्व । ॐ तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो न प्रचोदयात् ॥ १ ॥

ॐ प्रजापते न त्वदतान्यन्यो, विश्वा चातानि परि ता बभूव ।
यत्नमास्त जुहुमस्तन्नो अस्तु, वय स्याम पतयो रयीणाम् ॥ २ ॥

पाने वाढून शाळ्यावर पडिल्या तीन मंत्रांना पात्र प्रोक्षण करावे. चवथ्या मंत्राने हातात पाणी घेऊन संकल्प सोडवा. पाचवा आणि सहावा मंत्र भोजनापूर्वी करावयाच्या प्रार्थनेच्या स्वरूपाचे आहेत.

संकल्पाचा मंत्र वेवळ ब्राह्मण अथवा सुवासिनीभोजनाचे वळी म्हणावयाचा आहे.

१ पात्रप्रोक्षण

१ सर्व स्थिर आणि चर जगाला उत्पन्न करणाऱ्या तेजस्वी सूर्याचे तेज ने आमच्या बुद्धीला प्रेरणा देत, त्याच आम्ही ध्यान करतो.

२ हे लोकपाला, उपन्न झालेल्या या जगाला तुझ्यापासून दुसरा कोणी निर्माता नाही. त्या इच्छेने तुझी आम्ही पूजा करता, त्या आमच्या इच्छा तू पूर्ण कर. अनेक प्रकारच्या संपत्तीचे धनी तू आम्हास कर.

एको विष्णुर्महद्भूत पृथग्भूतान्यनेकराः ।

त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुक्ते विश्वभुगव्ययः ॥ ३ ॥

२. संकल्प

अनेन ब्राह्मणमुपासितो भोजनेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॥ ४ ॥

३. प्रार्थना

पन्तु नदयो वर्षन्तु पर्जन्याः । सुपिप्पला ओषधयो भवन्तु ॥

अन्नप्रतामोदनप्रतामामिक्षरताम् एषा ५ राजा भूयासम् ॥ ५ ॥

ओदनरद्वरते । परमेशी या एषः । यदोदनः ।

परमामेनै ५ श्रिय गमयति ॥ ६ ॥

॥ पार्वतीपते हरहर महादेव ॥

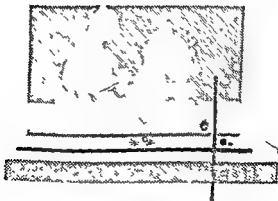
३. मगवान् विष्णु हान स्थिर व श्वर खदीच्या भतीत अखत त्यापाखतच घोगेताळी पन्महाभूत उत्पन्न झालां आहेत. त्रैलोक्याला व्यापून भक्षणारा हा विश्वयोगी परमेश्वर मी तयार केलेले भोजन माझ्या द्वारे मक्षण करो.

२. संकल्प

४. या ब्राह्मण-मुवासिनांभोजनाच्या योग परमेश्वर प्रसन्न होवो.

३. प्रार्थना

५-६. नद्या ऋष्युर्ण अद्या वाहोत. योग्य कारी भरपूर पाऊस पडो, ओषधी पशुपुष्पुक्त होवोत. निविच प्राणार्चीं रारो, ओदन आणि दही दूध मांसां नी घनी प्दार्थ. शीव ओदनाविषयी म्हणतात की ओदन म्हणजे मात हा सर्व प्राण्यांना सामर्थ्य देणारा परमेशी आहे. हा सप्रसिद्ध मात उन्वृष्ट सामर्थ्य व शरीरत हे सर्व प्राप्त करून देतो. म्हणून सर्वोनी भोजन हे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य समजले पाहिजे.

पूजा ०००

पंचायतनाची मांडणी

पंचायतनाची मांडणी देवपूजेच्या वेळी कधी करण्यात यावी यासंबंधी अनेक प्रकार आपल्या समाजात रुढ आहेत. कोणत्या देवतेला मुख्य स्थान द्यावयाचे यानुसार हे प्रकार पडलेले आहेत. यापैकी विशेष रुढ प्रकार खाली दिले आहेत —

२ शंकर	१ विष्णू	३ गणेश	२ विष्णू	१ गणेश	३ शंकर
५ देवी		४ सूर्य	५ देवी		४ सूर्य
२ शंकर	१ सूर्य	३ गणेश	२ विष्णू	१ देवी	३ शंकर
५ देवी		४ विष्णू	६ सूर्य		४ गणेश
	२ विष्णू	१ शंकर		२ सूर्य	
	५ देवी			४ गणेश	

देव फिती असावेत व फसे यसावेत.

दोन महादेव (लिङ्ग), तीन गणपति, तीन देवी, मातस्य, कूम बगैरे दहा अवतार, दोन शंकर, दोन शाळिग्राम, दोन द्वारकेची चक्र, दोन सूर्य, याची उपासना एका घरात करू नये सामान्यत एका देवाच्या अनेक मूर्ती घरात असू नयेत पुत्रक्या, तुलक्या, जळक्या, अपवित्र स्वर्ळी ठेगलेल्या देवतांची अपवित्र स्वर्ळी पूजा करू नये भद्रा वादविगान्या देवतांची मनाला प्रसन्नता देणाऱ्या टिकाणी पूजा करावी. चार अगुळापेशा वास्त मोठी अशी दाढी

मूर्ति व घातूची वितीपेक्षा मोठी मूर्ति घरात पुनू नये वरील सर्व विचार घरातील दयतासंघर्षांचा आहेत

विशिष्ट उपासना

ज्या शक्तीची आपल्यात विशेष उणीव तिच्या प्राप्तीकरिता वेगवेगळ्या देवतांच्या उरसना करावयाच्या असतात. उदाहरणार्थ, आरोग्याकरिता मास्ती, सुखीकरिता गणपती, ऐश्वर्याकरिता विष्णु, ज्ञानाकरिता शिव, तेजःकरिता सूर्य, आणि धनुनाशाकरिता व सामर्थ्याकरिता देवी याची उपासना करितात

पूजेच्या प्रकारासंघर्षी विविध माहिती खाली दिली आहे मनाला समाधान होण्यास पूजा हे उत्कृष्ट साधन आहे असा अनेकांचा अनुभव आहे. त्याचा अनुभव माहितीनी जरूर पहावा. चित्रित्वांनीहि सोज्जळ साहित्याने किंवा मानसिक ध्यानेने कसे समाधान प्राप्त होते याचा अनुभव घ्यावा मन प्रसन्न राहून उत्साह वाटण्यास हा एक उत्कृष्ट उपाय आहे. परमेश्वराशी समरस होऊन त्याच सामर्थ्य मिळविण्याचा हा मार्ग आहे. म्हणून नीम्नेनेपणा, घातता याची या कृत्याला फार जरूर आहे शांत जागा, सुर फुलें, पुष्पें सुगंधी धूप, दीप, या सर्व गोष्टींची सामग्री एकत्र झाल्यावर घेड्यालाही आनंद होईल मग विश्वायापी परमेश्वराच्या अनंतत्वाची जिज्ञासा असलेल्यात अधिक उगाह घाटेल हे सांगणे नलम

लोकाना यडेगव दासप्रिणान्या संभिकाला मात्र हू सर्व कष्ट देणार होईल यान शत्रा नाहा. विचाराला योग्य अशा प्रसारची मन स्थिति व्हावी, सर्व इद्रियाची उत्साहशक्ति वृद्धिंगत व्हावी आणि परमेश्वराकडे लक्ष वेधावे, अशा उच्च हेतून पत्राधिधि प्रचाराने आला आहे. त्याचा उपयोग करणारान्या मन स्थितीवर पूजेचा एकर परिणाम थवळून आहे. साधकांनी याचा विचार करावा.

पूजेची उपकरणे

पूजेला लागणाऱ्या उपकरणात खालील गोष्टींचा समावेश होतो -- तांब्या, भाडे, पळी, देव कोरडे करण्यास व पुसण्यास वस्त्र, देवाचे आसन,

धूपपात्र (सागटी बोरें), दीपपात्र (नीराजन ड.), नैवेद्यपात्र, पचारविपात्र, पचामृतपात्र, हळदयुकुचाचा करडा, स्नानपात्र व अभ्यंगन.

ही सर्व परि सुवर्ण, चांदी, तांबें, कासे, वा घातूची आणि सर्वोहिपक्षा श्रेष्ठ म्हणजे तांब्याची असावीत. स्वामृतपात्र मात्र तांब्याच नसावें. देवाची उपसंरण इतरत्र वापरू नयेत.

॥ ॥

सोळा उपचार

पूर्वांग आणि उत्तरांग

पूजटील सोळा उपचार आवाहनापासून सुरू होतात व नमस्काराने समाप्त होतात. या उपचारांआधी केले जाणारे चार विधि पूजेचे 'पूर्वांग' आणि नंतरचे चार विधि पुजेचे 'उत्तरांग' या नावांनी ओळखले जातात.

उपचारांची नामावलि

देवतांना समर्पण करण्याचे उपचार १०८-६४-१८-१६-१०-७ अद्या प्रमान सहा प्रसारेचे आहेत त्यांपैकी १०८ व ६४ हे उपचार देवीच्या शक्ति पुरोक्तच करू अस्त्यात. आश्वलायनाच्या परिशिष्टात सांगितलेले १६ उपचार सगळे पूजा व महापूजेत स्वीकारतात ते पुढील प्रमाणे —

१. आवाहन, २. आसन, ३ पाद, ४ आभ, ५. आचमनीय, ६ स्नान, ७. दक्ष ८. यज्ञोपवीत, ९ गर, १० पुष्प-पत्र, ११. धूप, १२. दीप. १३. नीर, १४. आचमनीय, १५. फल-तामूल-दक्षिणा, १६. प्रदक्षिणा (आर्तिवय) १७ (मधुपुष्पा) नमस्कार (प्राथगा, शरणगति)

२. आसन

देवतेचे आवाहन केल्यानंतर आसन देणे हा दुसरा उपचार आहे. पूजेला बसताना आपले आसन देवतेच्या आसनापेक्षा उच्च नसावे.

३. पाय

आसन दिल्यानंतर पाय देतात. पाय गृहणजे पाय धुण्यासाठी दिलेले पाणी. ते श्याने किंवा स्वतंत्र माड्याने देतात. मूर्तीवर कोणताही उपचार करताना पायाऐवजी सध्या मूर्तीवरच करतात. पादोपचार पायावर केल्यास योग्यच.

४. अर्घ्य

अर्घ्य गृहणजे पूजा. देवतेचे आवाहन करून आसन द्यावयाचे, नंतर पाय धुण्यास पाणी देऊन, पाय धुतल्यानंतर स्वागत स्त्कार करावयाचा. त्याकरिता अर्घ्य दिला जातो. अर्घ्यशत्र स्वतंत्र असल्यास गे. अर्घ्य गृहणजे पाणी, अक्षता, गंध, फुले ही घाटून बल समर्पण करणे. यांत दुर्वा, तुळशी, हळद, कुई, व काहू घालून हीं देवतेला अनुसरून घालण्याची चाल आहे. सध्या आपण केवळ पाण्याचाच अर्घ्य देतो. शिव व सूर्य याखेरीज देवतांना घालाच अर्घ्य देणे चांगले.

५. आचमनीय

आचमनीय गृहणजे पिण्याकरिता किंवा चूळ भरण्याकरिता पाणी देणे. हे देवतांच्या मुखस्थानी द्यावे. शुद्धोदक देणे हा उत्तम पक्ष सुगंधी उदरहि देतात.

६. स्नान

दूध, दही, तूप, मध आणि साखर यांनी ब्रमाने देवतेला स्नान घालणे यास पंचामृतस्नान गृहणतात. प्रचेराचा जो मंत्र आहे तो गृहणून वरील पदार्थ देवाला समर्पण करावा, आणि शुद्धोदक, गंध, फूल वाहावे. शक्य तर प्रत्येक वेळी धून दीपदि द्यावा. पंचामृतस्नान नि अभ्यगलान नित्य न घालता सणा- वाराला किंवा महापूजा असेल ते हा घालतात. जर पंचामृतातील पाचही पदार्थ न मिळतील तर फक्त दुग्धस्नान घालावे.

नंतर सुगंधी द्रव्ये म्हणजे चंदन किंवा तेल, उठणें वगैरे देवाला समर्पण करावीत. तेल वगैरे लावून उष्णोदकानें देवाला स्नान घालावे.

घरातील देवाना रोज स्नान घालावें, तथापि यंत्रे व विरोप मोठ्या आकाराच्या मूर्ति यांना रोज स्नान घालू नये. पर्वकालीं म्हणजे एकादशी वगैरे दिवशीं घालावें. शिव, गणपति, मासुति, यांना हा नियम लागू नाही. स्नान नेहमी शुद्धोदकानें घालावें. तथापि उन्हाळ्यात वाळा, थंडीत केशर वगैरे सुगंधी द्रव्ये पाण्यांत घालतात. चंदन, वाळा, केशर हे पदार्थ पाण्यांत घालून देवाला समर्पण करावयाचें पण सुगंधी करण्याची चाल आहे.

६. अभिषेक

अभिषेक म्हणजे देवावर सतत धार धरून त्या त्या देवतांना प्रिय असणारे मंत्र किंवा सूक्त म्हणणें. इकराव्या अभिषेकास वनगाईचें शिंग, विष्णूला शाल, गणपति व सूर्य यांना तांब्याचें भाडें व देवीला सांब्याचें भाडे विद्रोप चांगलें. सांब्याचें भाडें हे सर्वत्रच चांगले. इतरत्र दुधाला सांब्याचें भाडे निषिद्ध आहे, पण दुधाच्या अभिषेकास तांब्याचें भाडें निषिद्ध नाही. अभिषेकाच्या घेळीं धावें बाजत असावीत, निशान घंटा बाजवावी. निशान अभिषेकाच्या समानीच्या घेळी घंटा बाजवावी, धून जाळावा, उदकत्या लावाव्यात.

सर्व देवाना पुरुषसूक्ताचा अभिषेक करावा. तथापि प्रत्येक देवाकरितां वेगवेगळीं सूक्त आहेत. विष्णूला पवमान सूक्त, शिवाला रुद्रसूक्त, गणपतीला गणेशाध्वनीर्षं, देवीला श्रीसूक्त, व सूर्याला सौर. याशिवाय महिम्न व मराठीहि अनेक सूक्त म्हणून देवतांना अभिषेक करण्याची चाल आहे.

७. वस्त्र

देवाला वस्त्र समर्पण करावें. परंतु दररोज नवें वस्त्र चावयास नको. वस्त्र, सुवर्गादि धातूचे अलंकार हे निर्मान्य होत नाहीत. केवळ जन्मोत्पत्ती केल्यानें देवांचे वस्त्र शुद्ध होते. ते दररोज धुण्याची जरूरी नाही. निळीनें रंगविलेले वस्त्र देवाला समर्पण करूं नये. निष्णूला पिसळें, दंडराळा पांढरें, देवी, सूर्य आणि गणपति यांना तांबडें वस्त्र अर्पण करावें. मळकें, पांढरें, व तेलकट वस्त्र कधीहि

वाहूं नये. यत्र वीतमर असावे. त्यापेक्षां सहान असूं नये. केवळ निळा रंग असूं नये. मिश्र रंगांत निळा असला तरी चालेल. परंतु मिश्र रंगाचे वस्त्र फक्त देवाळाच समर्पण करावयाचे असते. तसेच रेशमी व लोकराच्या वस्त्राचा निळा रंग निषिद्ध नाही. मळलेल्या, घाण येणाऱ्या फाटक्या वस्त्रापेक्षां वस्त्र नसलें तरी हरमत नाही.

८. यज्ञोपवीत

देवतांना रोज नवे जानवे देऊं नये. यज्ञोपवीत पुरुष देवतानाच घावे, तें घेण्याचें, रेशमाचे, किंवा सुताचें विधियुक्त केलेले तीन पदरी ग्रंथीसहित असावे.

९. गंध

‘गंधाष्टक’ हे विशेषतः देवतांना वाहण्याची चाल आहे. सर्वसाधारण लोक केवळ चंदनच वाहतात. १. चंदन, २. केशर, ३. घाळा, ४. कापूर, ५. धूर, ६. न्हीवेर, ७. कोष्ट, ८. नयमासी ही द्रव्ये एकत्र उगाळून जें तयार होतें त्यास ‘गंधाष्टक’ म्हणतात. सर्व देवांना लागू असे गंध म्हणजे सुगंधी द्रव्य, चंदन, धूर, कृष्णागारु धूप व केशर हे क्रमानें एकापेक्षा एक भेट आहेत. विष्णूला मुळशीकाष्टाचे गंध विशेष प्रिय आहे. तुळशीच्या पानाच्या गंध लावून तें विष्णूला वाहिलें असता तें त्याला अत्यंत प्रिय आहे. गंध शिंपत ठेवावे. हातावर किंवा तोंड्याच्या पात्रांत कधीहि ठेवूं नये. देवाला पातळ गंध न वाहता त्याच्या गोळ्या करून घेवाव्यात.

१०. पुष्प-पत्र

केवडा विष्णूला वाहूं नये. कोणत्याहि पुलाच्या कळ्या देवाला वाहूं नयेत. चाका आणि कमळ ही पूर्ण प्रफुल्लित झाल्यानंतर त्यांचा सुवास नष्ट होतो, म्हणून ती फुलें मात्र प्रफुल्लित होण्याच्या वेताला वाहावीत. सुकलेली, आयोआप मळून पडलेली, वास घेतलेली, कीड लागलेली, अंगाला लावलेली, चोरून आणलेली, दुसऱ्याच्या मालकीची, दुसऱ्याच्या घरांनील कळ्या तोडून मुद्दाम उमलविलेली, पाण्यांत धुतलेली, जमिनीवर पडलेली अशी फुलें देवाला कधीहि वाहूं नयेत. त्यापासून फार दोष लागतो.

विशेषतः दुसऱ्याच्या घरून चोरून, लपून, नासुपी असताना, झाड ओरवाहून आणलेली पत्ती, फळे, ही फार दोषावह आहेत. त्यापासून कोगत्याहि कृत्याचें उलट फळ मिळतें. तामडी राल, अकाली उत्पन्न झालेली, स्मथान क्रिया अपवित्र जाती उत्तरत झालेली, डाया हातानें आणलेली, रुईच्या क्रिया एरव्याच्या पानावर आणलेली फुलें ते हादि देवाला वाहू नयेत. विष्णूला रुई, मदार, धोतरा, गोकर्ण, कोराट, कुडा, विराप, कन्हेर ही फुलें वाहू नयेत. शास्त्रिप्रामाण्य असता वाहू नयेत.

शिवाय प्रिय असणारी फुलें—

रुई, कन्हेर, रिल्वपत्र, द्रोणपुष्प, आघाद्या, दमपुष्प, शमिपत्र, कमल, बकुल, धोतरा, तसेंच सुगंधी पादुन्या रगानी पुष्प शिवाय विशेष प्रिय आहेत. निळें कमल शकृत्पाला अत्यंत प्रिय आहे.

शिवाला अतिप्रिय असणारी पुष्पपत्रे—

शिवाला पालील यत्न वाहू नयेत—पळयाची फुलें, दुधा, मालती, बाण (करवाल), कुळव, भूरात्र, तमाल, रुई, दुपारी, तिसरी, तावडी काखद, कुडा, तावडी कन्हेर, वेवडा, बघुफ, व दवणा.

अन्य देवतांना प्रिय आणि अतिप्रिय असणारी फुलें

भावाडा, तामडी फुल, सुगंधी पादरी फुलें देवाला विशेष प्रिय आहेत.

दवणा, तगर, धोतरा, मदार, शिंदया, व तामडी फुलें स्याला विदायत आवडतात. रत्नचदन स्याला प्रिय आहे.

गणपतीला गणेशचतुर्थीशिवाय अन्य दिवशी तुळव निषिद्ध आहे. तामडी फुल, मदार, काखद, तामडी कमलें, दुधा व शमी ही गणपतीला विशेष आवडतात. शंदूर व रत्नचदन गणपतीला प्रिय आहे.

पर साकारण माहिती दिली आहे. त्या त्या दिग्भावा उत्पन्न होणारी सुगंधी व सुंदर फुलें ही सर्वच देवांना प्रिय आहेत.

फुलें कशी बहावीत

फूल व फळ जसें उत्पन्न होते तसें देवाकडे देठ करून वाहायें. वेलाचें पान पालयें व दुर्घा देठे आपल्याकडे करून वाहाव्यात.

ताज्ज बेल न मिळाल्यास शिळा वाहिला तरी चालतो. वेलाच्या ऐवजीं तुळस, निगुंडी, जंबू, आवळी यांचीं पानेही शिवाला वाहिली तरी चालतात.

ताज्ज बेल न मिळाल्यास वेलाचीं शिळीं, त्रिदलं नसलेली पाने वाहिती तरी चालतात. अर्थान् हें नियमाकरितां आहे.

फळसाचें फूल एक दिवस, कमळ तीन दिवस, वेलाचें पान पांच दिवस, आणि तुळशीचें पान दहा दिवस शिलें म्हणजे त्याज्य होत नाहीं.

११. धूप

हा नाक व डोळे यांना सुखकर आणि मनाला प्रसन्नता देणारा असावा. चंदन, गुग्गुळ, कस्तुरी, कापूर, राळ, जयमांसी यैरे सुगंधी पदार्थांचा असावा.

१२. दीप

मीरांजनात फुलवात किंवा वात लावून तें देवाच्या तोंडापासून पायापर्यंत ओवाळावें. वात पांढऱ्या स्वच्छ कापसाची असावी. ती तेलानें भिजवूं नये. शक्यतोपर्यंत तुपांत भिजवावी. मिराजनासारख्या पात्रात दीप लावून तो ओवाळून ह्याल्यावर समईसारख्या उंच पात्रावर ठेवण्याची व्यवस्था असावी. देवाच्या तोंडावर उजेड पडेल अशा ठिकाणीं दीप ठेवावा. देवावर अंधार पडेल अशा खालपट ठिकाणीं दीप ठेवूं नये.

दीप लावतांना दीपानें दीप लावूं नये. काडीनें दीप लावावा. दिव्यानें दीप लावल्यानें आणि विझल्यावर अर्धवट जळकट बातीची घाण सुटल्यानें रोग व दारिद्र्य प्राप्त होतें. जमिनीवर वात केव्हांहि लावूं नये. मीरांजनांतून वात काढून ठेवूं नये. अनेक बाती लावणें असल्यास विपन्न प्रमाणांत म्हणजे १-२-५-७ अशा लावाव्यात. दीप लावतांना त्यात बातीशिवाय थोडे तेल किंवा तूप घालावें.

१३ नैवेद्य

ज्या देवाला जे पदार्थ प्रिय असतात, त्या देवाला ते पदार्थ प्रामुख्याने समर्पण करावेत. उदाहरणार्थ, विष्णूला नाना तऱ्हेची दूध-साखर, दूध-दही, याची पकाव, गणपतीला मोदक, लाडू, खुराणा परमान्न म्हणजे खीर व देवीला पुरण अर्थात् हे विशेष दिवसाकरिता आहे. नेहमीकरिता नाही रोव आपण जे खाऊ त्याचा नैवेद्य दाखवावा. शेवटी आपल्याजवळ जे असेल त्याचा पाण्याने मानसिक नैवेद्य दाखवावा. देवताना आवडणारा पदार्थ जरी प्रामुख्याने असला तरी घाही सर्व मधु, मोथ, लेह, पेय, आणि चोम्य पदार्थांचा त्यात समावेश असावा.

फौजताहि पदार्थ देवतेला समर्पण केल्याशिवाय खाऊ नये. चोरोनी मन्त्र करून त्यावर नैवेद्य ठेवून घोटानी घात घातल्याप्रमाणे देवाला नैवेद्य समर्पण करावा. मधु व नेवरी पाणी घातें व फुल समर्पण करावेत.

१४ फल, तावूल, दक्षिणा

पान दोन, चार, किंवा त्याहीपेक्षा जास्त घऊन सुगरी, वात, पुन आणि घऊ तर कापूर, बलदोडे, खवग, केशर, जायपनी, रत्नवर हेही पदार्थ घालावेत, व त्याचा विडा समर्पण करावा.

गुण्यळ ठिसणी असा विडा न देता दोन चार किंवा त्यापेक्षाहि अधिक पान घऊन त्यावर संवध सुगरी ठेवून विडा देण्याची चाल आहे. रोडच्या पूजेत याची बऱ्ही नाही. यथाशक्ति दक्षिणा ब्राह्मणाला किंवा धर्मरक्षक कात्यायनाची.

१५-१६ प्रदक्षिणा व नमस्कार

नंतर देवाला प्रणिगीत घालून नमस्कार करावा. प्रणिगीत नागा नसेल तर त्याच्या मांडवी किंवा प्रणिगीत आणि यणग नमस्कार घालावा.

उत्तरांग कृत्ये

प्रार्थना च शरणागति (आरती)

आपूर लावून द्या अनेक वाली लावून घाशाच्या किंवा धंगनाच्या गजरात देवाची आरती करावी. देवाच्या डोक्यापासून पायाभ्यंत आरती ओगळावी. आराध्य देवतेची आरती म्हणारी भक्तिभाषा चालीवर आरत्या म्हणाव्यात, घरातील सर्व लहान थोराना आरती करण्याकरता ओगटायें घ सर्वोर्गी निव्हा आरती म्हणावी.

पुष्पाजली च प्रसाद

आरता झाल्यावर सर्वोर्गा मंत्रपुष्प म्हणून राष्ट्रीय प्रार्थना म्हणून देवाला पुन ओगळीन याहार्वात, नंतर प्रसाद घ्याव

निर्माल्य

देवाचा निमान्य घडनपूदक पावन स्थळी गगवा तो पायदळीं निवा कुल वशा जालीं टाकू नये.

॥ ॥

पूजेचे आवश्यक नियम

वार्ही निषिद्ध गोष्टी

पाय पसरून, चुकत, तिडत, बडबडत, खोच घेऊन, आदळभास करीत, आरत्या ओरत, रडत, तगाबेगडा करीत, मुलाशळींना टाकून बोलत, झिदाचा अनादर करीत, वीमत्स भाषण करीत, सामर्थ्य असना दुरिद्रीगणान, निष्काळनी पणान, रानपीत, त्या त्या कालात ऋतूत उत्तम होणारी पळ भपण न करता, घतन घेऊन, आमस्तुनी करीत निया अन्य देवाची निंदा करीत, देहाही देवतेचें पूजन करू नये. नवणापूरी पध्दतपणानें स्नान करून धूत

वस्त्र नेसून प्रसन्न मनाने पूजन करावे. त्रायकाना व मुलाना पूजा करण्यास लागू नये. पचायतनापक्षा अनेक देव जमा करू नयेत.

देवाघराची व्यवस्था

व्यवस्था जेथल्या तेथे टापटीपीची व प्रसन्नता येणारी असावी, स्वयंपाकघरात, शौचपाशेजारी, अंधारात, गडगडीच्या ठिकाणी देवाची जागा नसावी. मोकळे, उजेडाचे आणि निस्तृत असे देवघर असावे. जमिनीवर चारवून किंवा परशी करून स्वस्तिकयुक्त रांगोळी काढलेली असावी. वसण्यास लाकडी पाट, आसने असावीत. उपकरणी चादीचा किंवा तांब्याचा असावात.

पूजेचे प्रकार

प्रतिमा पुढे ठेवून वरील पद्धतीप्रमाणे पूजा करण्याचा सर्वान् परिपाठ दिसतो. काणत्यार्हा देवतेचे पूजन खालील ठिकाणी करण्याविषयी शास्त्रात सांगितले आहे —

१. पाण्यात, २. अग्नीत, ३. सूर्याचे ठिकाणी, ४. स्वतःच्या हृदयात, ५. मातीच्या दिगावर, किंवा ६. मूर्तीमध्ये या प्रकारात कोणताही प्रकार कनिष्ठ नाही.

वरील प्रकारांपैकी आपल्या अधिकाराप्रमाणे पूजाप्रकाराची निवड करावी. कर्ममार्गी लोकांना अग्नीत, सामान्यतः सर्व तद्देव्या लोकांनी पाण्यात, योग्यांना हृदयात, निचारा लोकांनी सूर्यात, श्राविक लोकांनी मातीच्या दिगावर आणि अनुश्रुता असलेल्या लोकांनी मूर्तीत परमेश्वराने पूजन करावे. स्वतःच्या अधिकारा प्रमाणे असलेला पूजा-प्रकार त्या माणसाला अष्टक होय.

वरील भेदाला अनुसरून पूजेचे प्रकारही वेगळे आहेत. अर्वात हविर्द्रव्याना, पाण्यात पुण्यांनी, मनात ध्यानाने, सूर्यात अपाने, व प्रतिभेची मान सर्व तद्देव प्रसारांनी पूजा करावी.

पूजेचे मंत्र

पुराणोक्त पूजा-मंत्र

सध्यां प्रचलित भतगारा 'पूजाविधि' बद्रशीं पुराणोक्त मंत्रांनीं बनलेला आहे. सोळा उपचाराशीं संग्रहित पुराणोक्त मंत्र उपलब्ध आहेत तेच आम्ही 'पूजा-विधि' मध्ये समाविष्ट केले आहेत.

वेदोक्त पूजा-मंत्र (पुरुषसूक्त)

पूजेच्या प्रसंगी पुराणोक्त मंत्राच्या जोलीन वेदोक्त मंत्र म्हणण्याचीहि चाल आहे. देशपूजेतील सोळा उपचारांशी संग्रहित असणारे सोळा वेदोक्त मंत्र 'पुरुषसूक्त' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. 'पुरुषसूक्ता' तील एक एक मंत्रांचे पठन करून एक एक उक्तां देवाला समर्पण करण्याची पद्धत अनेक ठिकाणीं रुढ आहे.

'पूजा-विधि' मध्ये सुगमता आणि सुसुदीतपणा आणण्यासाठी मुख्य 'पूजा-विधि' मध्ये सोळा उपचारांचे केवळ पुराणोक्त मंत्र आम्ही दिले आहेत. 'पुरुषसूक्त' पूजा-विधीच्या अखेरास स्वतः परिशिष्टात देण्यात आले आहे.

महापूजा—

'महापूजा' करते समयींच केवळ म्हणावयाचे स्वतंत्र वैदिक व पुराणोक्त मंत्र उपलब्ध आहेत. दैनंदिन 'पूजा-विधि' मध्ये या मंत्रांचे प्रयोजन नसल्याने मुख्य 'पूजा-विधि' मध्ये आम्ही ते समाविष्ट केलेले नाहीत. 'पूजा-विधि' च्या अखेरास स्वतः परिशिष्टात ते संकलित करण्यात आले आहे.

अनेक करण्याने दैनंदिन करावयाचा 'पूजा-विधि' सुसुदीत व सुगम वाटेल अशी अशा आहे.

मानसपूजा

‘पूजा-विधि’ करण्याचा अन्य एक प्रकार म्हणजे ‘मानसपूजा’ होय. ‘मानसपूजा’ हा उपासनेचा श्रेष्ठ मार्ग अनेक साधक मानतात. या ‘मानसपूजेचे’ संस्कृत मंत्र ‘पूजा विधी’च्या अगरीस परिशिष्ट ३ मध्ये देण्यात आले आहेत. सव गुंभाराम महाराज वृत्त ‘मानसपूजे’चे अभंगहि तेथेच देण्यात आले आहेत.

हे मंत्र पठरूप करून त्याचे नित्यनियमाने पठण केल्यास त्यायोगे मानसिक समाधान व शांति लाभते असा अनेक साधकांचा अनुभव आहे.

आरत्या

‘पूजा विधि’ची समाप्ती गणपति, देवी अथवा विठ्ठलाचो भारती म्हणून स्वरूपाची पद्धत आपणाऱ्यांटे रुढ आहे. या तीनही आरत्या ‘पूजा विधी’च्या अगरीस परिशिष्ट ४ मध्ये देण्यात आल्या आहेत.

नाम-मंत्र—

नाममंत्रान इष्ट देवतेची पूजा करण्याची पद्धति सर्वत्र रुढ आहे. ज्याची भी ब्रवता भसेल त्या देवतेचे या देवतासमूहाचे (पंचायतन) नाव घेऊन ‘पूजा विधि’ करण्यात येतो. विष्णूची ‘श्री विष्णवे नमः’ अथवा ‘विष्णु देवताभ्यः’ असे म्हणून, शंकराची ‘ॐ नमः शिवाय’ अथवा ‘महादेव देवताभ्यः’ असे म्हणून, गणपतीची ‘ॐ गणेशाय नमः’ अथवा ‘गणपति देवताभ्यः’ असे म्हणून, आणि दधीची ‘देव्यै नमः’ अथवा ‘महादेवी देवताभ्यः’ असे म्हणून गंधादि अर्पण करून गूता करतात.

पूजाविधिः

ॐ

अनुक्रम

ॐ

(१) पूर्वगि कृत्ये

- (१) देवता-नमस्कारः
- (२) देशकालोच्चारणम्
- (३) संकल्पः
- (४) गणपतिपूजनम्
- (५) आमनत्रिभिः
- (६) करशरूजनम्
- (७) शंखपूजनम्
- (८) घण्टापूजनम्
- (९) दीपपूजनम्
- (१०) शुद्धिकरणम्
- (११) ध्यानम्

(२) सोळा उपचार

(१२) षोडशोपचारपूजनम्

(३) उत्तराग कृत्ये

(१३) मंत्रपुष्प

परिशिष्ट क्र. १

॥ ॥

महापूजाविधिः

परिशिष्ट क्र. २

पुरुषसूक्तम्

परिशिष्ट क्र. ३

मानसपूजा

परिशिष्ट क्र. ४

आरत्या

पूजाविधि ।

१ पूर्वगिकृत्यै

(१) देवता-नमस्कारः

(आचम्य प्राणानायम्य)

श्रीमन्महागणाधिपतये नम । इष्ट देवताभ्यो नम । ग्रामदेवताभ्यो नम । वास्तुदेवताभ्यो नम । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम । सर्वेभ्यो ग्रामजेभ्यो नमो नम । एतत्कर्मप्रदानदेवताभ्यो नम । आदित्यादिनक्षत्रदेवताभ्यो नमो नम ।

(१) देवता-नमस्कार

श्रीमहागणपतीला नमस्कार, इष्टदेवतेला नमस्कार, कुलदेवतेला नमस्कार, ग्रामदेवतेला नमस्कार, ग्रहदेवतेला नमस्कार, सर्व देवताना नमस्कार, सर्व प्राणिना नमस्कार, चालू कार्यातील मुरय देवतेस नमस्कार, सूर्यादि नवग्रह देवताना नमस्कार.

सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लघोदरश्च विरुटो विघ्ननाशो गणाधिप	॥ १ ॥
धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचद्रो गजाननः । द्वादशीतानि नामानि य पठेच्चतुष्टयादपि	॥ २ ॥
त्रिचारमे त्रिगृहे च प्रवेशे निर्गमे तथा । रात्रामे सकृदे चैव त्रिप्लस्तस्य न जायते ।	॥ ३ ॥
शुक्लावरधर देव दक्षिणं चतुर्भुजम् । प्रसन्नमुदरं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशानये ।	॥ ४ ॥
सर्वमंगलमागल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । धारण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते	॥ ५ ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् । येषां हृदिस्थो भगवान्मंगलायतन हरिः ।	॥ ६ ॥

१-३ सुमुख, एकदन्त, कपिल, गजकर्णक, लघोदर, विरुट, विघ्ननाश, गणाधिप धूम्रकेतु, गणाध्यक्ष, भालचद्र, गजानन ही वारा नावे विद्याशिक्षणाच्या आरम्भा, विवाहात, प्रवेशाच्या वेळीं, गृहेर पडताना, सुष्ठुप्रसंगी, सकाळचे वेळीं ओ गृहणेल किंवा ऐकेल त्यास विघ्न उत्पन्न होत नाही

४. पादर वस्त्र धारण करणारा, तंजम्बी, चंद्राच्या काठीचा, चार हातांनी युक्त, प्रसन्नमुख अशा परमेश्वराला सर्व विघ्नांच्या शार्दीकरिता मनाने आणार्थे

५. सर्व मंगलाना मंगलप्रस्ता देणारी, शुभ, सर्वकार्ये सिद्ध करणारा, सुरक्षण करणारी, तीन झोळे असलेली, गौरवर्णयुक्त आणि परमेश्वराच्या आश्रयाने असणारी अशा देवांग नमस्कार

६. ज्याच्या मनाने सर्व मंगलस्वा परमेश्वर असतो त्याला नेहमी योणत्याहि कार्यात अमंगलाचे नावसुद्धा काढावयास नको.

तदेन लग्न सुदिन तदेन तारागल चद्रवल तदेन ।
 निघानल दैनत्रल तदेन लक्ष्मीपत तेंद्रियुग स्मरामि । ॥ ७ ॥
 लाभस्नेपा जयस्नेपा कुतस्नेपा पराजय ।
 येनामिरीनरस्यामो हृदयस्थो ननार्दन । ॥ ८ ॥
 मिनायक गुरु भानु वनविष्णुमहेश्वरान् ।
 सरस्वतीं प्रणैम्यादौ समनार्यार्यसिद्धय । ॥ ९ ॥
 अभीप्सितार्थसिद्धयर्थं पूजितो य सुरासुरै ।
 सनतिहरस्तस्मै गणाधिपतये नम । ॥ १० ॥
 सर्वेप्पारब्धकार्येषु त्रयविभुजेश्वरा ।
 दना दिशतु न सिद्धिं ब्रह्मशानजनार्दना । ॥ ११ ॥

॥ ॥

७ परमेश्वराचें पादकमल आटविण हीच शुभ दला, चागला दिषम, ग्रहबल, आणि चंद्रबल होय.

८ ज्याच्या अंत करणात कृष्ण भावान् आढे याना लाभ व जय प्राप्त हातो यागा पराजय कुण्ठा ?

९ विनायक, गुरु सूर्य, ब्रह्मा, विष्णु महादेव, सरस्वती व गणपति यांना प्रथम नमस्कार असा

१० मनातील इच्छा पूर्ण होण्याकरता गुरु व असुर हे ज्याची पूजा करतात त्या विग्रह्या गणपतीला माझा नमस्कार असो

११ सर्व कार्यांत त्रैलोक्याचे ज ईश्वर ब्रह्म, महेश व विष्णु हे आम्हांला सिद्धि देवोत

॥ ॥

(२) देशकालाचचारणम्

श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य, अथ ब्रह्मणो
द्वितीये परार्धे, विष्णुपदे, श्रीश्वेतगाराहकल्पे, वैतस्वतमन्वन्तरे, त्रिपुणे,
प्रथमचरणे, अष्टाविंशतितमे युगे,

भरतवर्षे, भरतखण्डे, जम्बूद्वीपे, शालिवाहन ऋके, बौद्धायतारे,

अस्मिन् वर्तमाने, अमुकनामन्यत्सरे, अमुकअयने, अमुकश्रुतौ,
अमुकमासे, अमुकपक्षे, अमुकतिथौ, अमुकगसरे, अमुकदिनसनक्षत्रे,
अमुकस्थिते वर्तमाने चन्द्रे, अमुकस्थिते श्रीसूर्ये, अमुकस्थिते श्रीदेवगुरौ,
शेषेषु ग्रहेषु यथायथ राशिस्थानस्थितेषु सत्सु,

एतन्गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथी—

(३) सकल्प

मम आत्मन श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थम् अस्माकं सकुटुबानां सपरिवाराणां द्विपदचतुष्पदसहितानां क्षेमस्यैर्यायुरारोग्यैश्वर्यभिवृद्ध्यर्थं, समस्ताभ्युदयार्थं च परमेश्वरप्रीत्यर्थं, महाविष्णु प्रमुखपचायतनदेवताप्रीत्यर्थं, यथामालिनोपचारद्रव्यैः, ध्यानावाहनादि-षोडशोपचारपूजा पुरुषसूक्तेन पुराणोक्तमन्त्रेण वा करिष्ये ।

तदद्गत्वेनासनादिविधिनलशशखघटापूजनं च करिष्ये ।

॥ ॥

(४) गणपति-पूजनम्

आदौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं महागणपति स्मरणं च करिष्ये ।

(३) सकल्प

मया वेद, स्मृति, पुराणं यामध्ये सांगितत्वेन फलं प्राप्तं होण्याकरता, आमच्या कुटुंबासहित सर्व परिवारास, मनुष्य पशु आदिकरून सर्वांस द्याति, स्थैर्य, आयुष्य, आरोग्य, ऐश्वर्य यांच्या भिवृद्धीकरिता सर्व एहिक उक्था करिता आणि परमेश्वरप्रीत्यर्थं विष्णु, शंकर, गणेश, सूर्य देवी यांची यथा प्राप्त पणार्थीनी ध्यान आवाहनादि सोळा उपचारांनी पुरुषसूक्तानं वा पुराणोक्त मंत्रांनी पूजा करता

तमच पूजेच्या अगभूत अवघणारे आसनादि विधि, तसेच कलश, शंकर, भग्न इत्यादि पूजेच्या साधनांचें पूजन करिता

॥ ॥

(४) गणपति-पूजन

पूजा निर्विघ्नार्थेन पार पडावी एतदर्थं मी प्रथमतः गणपतीचें स्मरण करतो

बनहुंड महाकाय, सूर्यकोटिसमग्रम् ।
निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा
श्रीमन्महागणपतये नमो नमः ।

॥ १२ ॥

ॐ ॐ

(५) आसनविधिः

पृथ्वीति मन्त्रस्य मेरुपृष्ठरूपिः । कूर्मो देवता ।
सुतलं छंदः । आसने विनियोगः ।
ॐ पृथिव त्वया धृता लोका, देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मा देवि, पवित्रं कुरु आसनम् ॥ १३ ॥
अपसर्पन्तु ते भूताः, ये भूता भूमिसंस्विताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारः, ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ १४ ॥

१२. हे सौं० ब्रह्मचर्या, विशाल शरीराच्या व तेजपुंज गणनायका, माझ्या
कार्यातील विघ्न दूर कर.
गणपतीला नमस्कार करावा.

ॐ ॐ

(५) आसनविधिः

‘पृथ्वी’ या मंत्राचा मेरुपृष्ठ हा अर्थ, कूर्म ही देवता आणि सुतल हा
छंद होय. आसनाकरिता उपयोग.
१३. हे पृथ्वी, तू सर्व लोकांना धारण करितेस व विष्णूने तुला धारण केली
आहे. तू मला धारण कर आणि माझे आसन पवित्र कर.
१४. जी भूते माझ्या समोरीती मंचार करितात, जी भूते माझ्या आसन-
भूमीवर शिवा आहेत आणि जी भूते मला विघ्न करतील ती सर्व शिवाच्या
आज्ञेने दूर जायत.

अपनामन्तु भूतानि, पिशाचा सर्वे नो दिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन, पूजाकर्म समारभे

॥ १५ ॥

ॐ ॐ

(६) कलश-पूजनम्

कलशस्य मुखे विष्णु , कण्ठे रुद्र समाश्रित ।

मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा, मध्ये मातृगणा स्मृता ॥ १६ ॥

बुधौ तु सागरा सर्वे, सप्तद्वीपा वसुधरा ।

ऋग्पेदोऽथ यजुर्मेद , सामवेदो ह्यथर्वण ।

अग्रेऽथ संहिता सर्वे, कलश तु समाश्रिता ॥ १७ ॥

अत्र गायत्री सावित्री, शान्तिपुष्टिकरी तथा ।

आयान्तु देवपूजार्थं, दुस्तिक्षयकारिता ॥ १८ ॥

१५. भूतं, पिशाचं वगैरे उपद्रव करणारे सर्व दूर दिगेश जावोत सर्वोच्या
अविरोधानें मी पूजेस सुखात करतो

ॐ ॐ

(६) कलशपूजन

१६ कलशाच्या मुखाच्या ठिकाणी विष्णु, कण्ठाचे ठिकाणी रुद्र व मूलाचे
ठिकाणी ब्रह्म आणि मध्यभागाचे ठिकाणी ब्राह्मी, वैष्णवी इत्यादि मानुदेवता
प्राप्त होवेल.

१७ सधे समुद्र, सप्तद्वीपांचा बुध असणारी पृथ्वी, पडगासहित ऋषणा
ऋग्पेद, यजुर्मेद, सामवेद आणि अथर्ववेद हे सर्व कलशामध्ये प्राप्त होवेल

१८ आरोग्य, मंगला द्योति आणि शरीरात आरोग्य येणारी गायत्री
आणि सावित्री मंत्रा देवपूजेकरितां सन पाषाणा नाश करणाऱ्या हावेल

गङ्गा च यमुने चैव, गोदावरी सरस्वति ।
नर्मदे, सिंधु, कावेरी, जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु
श्रीनरणाय नमः । गङ्गाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ।

॥ १९ ॥

ॐ ॐ

(७) शंखपूजनम्

शङ्ख चन्द्रार्क-दैवतम्, वरुण चाधिदैवतम् ।
पृष्ठे प्रजापतिं पिपात्, ओम् गङ्गा सरस्वती
पांजजन्याय निगृहे, पात्रमानाय धीमहि ।

॥ २० ॥

त नः शङ्ख प्रचोदयान्
शङ्खाय नमः । गङ्गपुष्पं समर्पयामि ।

॥ २१ ॥

ॐ ॐ

१९. गङ्गा, यमुना, गोदावरी, सरस्वती, सिंधु, कावेरी ह्या नद्या मातृया
पूजेन्या उद्भात प्राप्त होयौत. कल्याण नमस्कार.
एत उपचारान्तरितः गङ्गाक्षतपुष्प समर्पण करता.

ॐ ॐ

(८) घंटा-पूजनम्

आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं च रक्षसाम् ।

कुरु घंटारवं तत्र, देवताह्वानलक्षणम्

॥ २२ ॥

घंटाये नमः । गंधाक्षत पुष्पं समर्पयामि ।

ॐ ॐ

(९) दीप-पूजनम्

भो दीप ब्रह्मरूपः, त्वं ज्योतिषा प्रभुरव्ययः ।

आरोग्यं देहि पुत्रांश्च, सर्वार्थाथ प्रयच्छ मे

॥ २३ ॥

दीपाय नमः । गंधपुष्पं समर्पयामि ।

ॐ ॐ

(८) घंटापूजन

२२. हे घंटे, देवान्या आगमनाकरितो व राक्षसाना दूर करण्याकरितो तूं नाद कर.

घंटा-देवतेला नमस्कार करुन गंधाक्षतपुष्प वाहावे.

ॐ ॐ

(९) दीपपूजन

२३. हे दीपदेवते, तूं ब्रह्मरूप आहेस. तूं सर्वोपेक्षा तेजस्वी आहेस आणि कवीहि क्षीम होगारी नारीस. मला आरोग्य आणि पुत्र देऊन माझ्या सर्व इच्छा पूर्ण कर.

दीपदेवतेला नमस्कार करुन गंधपुष्प वाहावे.

ॐ ॐ

(१०) शुद्धिकरणम्

अपवित्रः पवित्रो वा, सर्वत्रत्या गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुटरीकाक्ष, स ब्रह्मान्तरः शुचिः ॥ २४ ॥

पूजाद्रव्याणि सप्रोक्ष्य, आत्मानं प्रोक्षयेत् ।

ॐ ॐ

(११) ध्यानम्

१. विष्णुध्यानम्

शान्ताकार भुजगशयन, पद्मनाभ सुरेशम् ।

विश्वाधार गगनसदृश, मेखणं शुभाग्रम् ॥ २५ ॥

लक्ष्मीकान्त कमलनयन, योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।

वन्दे विष्णुं भवभयहर, सर्वत्रैकैकनाथम् ॥ २६ ॥

ॐ ॐ

(१०) शुद्धिकरण

२४. अपवित्र सिवा पवित्र भवा जो कोणी दिष्णूने स्मरण करील तो सर्व तन्त्रेने शुद्ध होतो.

पुटेरीक पाण्याने पूजाद्रव्य आगि म्मत.चे शरीर याचे प्रोक्षण करावे

ॐ ॐ

केयूरान् मकरकुडल्यान् किरीटी,
हारी हिरण्मययगु धृतशखचक्र

॥ ३० ॥

५. देवीध्यानम्

नमो देव्यै महादेव्यै, शिवायै सतत नम ।
नम प्रकृत्यै भद्रायै, नियता प्रणता स्म ताम्

॥ ३१ ॥

ॐ ॐ

२. सोळा उपचार

(१२) षोडशोपचारपूजनम्

१. आवाहनम्

आगच्छ देव देवेश, तेजोराशे जगत्पते ।
त्रियमाणा मया पूजा, गृहाण गुरसत्तम
आवाहनार्थे पुष्पाञ्जलिं समर्पयामि ।

॥ ३२ ॥

हार, शल, चक्र हैं धारण कैलेल्य, अन्यत तेजस्वी असणाऱ्या सूर्याचे ध्यान करावें.

५. देवीचै ध्यान

३१. सर्व जगार्थे कल्याण करणाऱ्या, जगाच आदिकरण असणाऱ्या आणि सर्व प्रकारची सुखसंपत्ति देणाऱ्या अशा देवीला आमचा नेहमी नमस्कार असो

ॐ ॐ

(१२) षोडशोपचारपूजन

१. आवाहन

३२ हे देवभेडा, तेजेमय जगन्त्या अधिपते, मी करीत असलेली पूजा
आमचा स्वीकारा
आवाहनार्थी पुष्पाञ्जलि अर्पण करावी.

२. आसनम्

नानारत्नसमायुक्तं, वर्तस्वर-त्रिभूषितम् ।

आसनं देवदेवेश, प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्णताम्

॥ ३३ ॥

आसनं समर्पयामि ।

३. पादोदरम्

पादं गृहाण देवेश, सर्वक्षेमकरं प्रभो ।

भक्त्या समर्पितं देव, लोकनाथ नमोऽस्तु ते

॥ ३४ ॥

पादं समर्पयामि ।

४. अर्घ्यम्

नमस्ते देवदेवेश, नमस्ते धरणीश्वर ।

नमस्ते जगदाधार, अर्घ्यं न प्रतिगृह्णताम्

॥ ३५ ॥

अर्घ्यं समर्पयामि ।

२. आसन

३३. हे देवाधिदेवा, रत्नजडित सिंहासनं मुखात् वसण्याकरिता घ्या.

आसनं अर्पण करावे.

३. पादोदर

३४. सर्व जगाला मुक्त देणाऱ्या हे ईश्वरा, पादं धुण्याकरिता पाणी मत्तीने समर्पण करू आहो. तू आपण स्वीकाराऱ्या हे लोकनाथा, आपणास नमस्कार असो.

पादं अर्पण करावे

४. अर्घ्य

३५. हे देवाधिदेवा, मी आपणास नमस्कार करतो. हे जगाच्या आधारा, तुम्हीं आमच्या अर्घ्य स्वीकारा.

अर्घ्य अर्पण करावे.

५ आचमनम्

दधूरनासित तोय, मन्दानिन्या समाहृतम् ।

आचम्यता जगताय, मया दत्त हि भक्ति

आचमनाय समर्पयामि ।

॥ ३६ ॥

६ स्नानम्

गंगासस्वती रेवा, पयोष्णी नर्मदाजले ।

स्नापिताऽसि मया देव, तथा शान्तिं कुम्भ मे

स्नानीय समर्पयामि ।

॥ ३७ ॥

७. वस्त्रम्

सर्वे भूषाधिके सौम्ये, लोहलज्जानिगारणे ।

मयपदादिने तुभ्य, वाससी प्रतिगृह्णताम्

वस्त्र समर्पयामि ।

॥ ३८ ॥

५ आचमन

३६ दे भगवें गङ्गाया वाछ हाथले पाणी, दे जगताया, मी भक्तिपूर्वक
आराधनाय चूळ मरण्यास समर्पण करीन आहे

चूळ मरण्यासाठी पाणी भजना कराय

६ स्नान

३७ गंगा, सरस्वती, यमुना (नर्मदा), पयोष्णी यांच्या पाण्यांनी तुला मी
स्नान पाईन आहे. तू शान्ति दे

हा माझा पाणी भजना कराय.

७ वस्त्र

३८ सर्व भूषांपेक्षा सौम्य, लोहलज्जासारक अशी मी तुला देते । दन
५ । भजना लोहलज्जा

वस्त्र भजना कराय

८ यज्ञोपनीतम्

देवदत्त नमस्तेऽस्तु, त्राहि मां भगवाणरात् ।
 श्रम-भूत सोत्तरीय गृहाण पुरुषोत्तम
 यज्ञोपनीतं समर्पयामि ।

॥ ३९ ॥

९. गद्य

श्रीगण्ड चन्दन दिव्य गन्धादृष सुमनोहरम् ।
 विष्णुन मुरश्रेष्ठ चन्दन प्रतिगृह्णताम्
 चन्दनं समर्पयामि ।

॥ ४० ॥

१०. अक्षता य पुष्पे

अक्षतात्तण्डुला शुभ्रा युयुमेन विराजिता ।
 मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर
 अक्षतां समर्पयामि ।

॥ ४१ ॥

८. यज्ञोपनीत

३० देवाधिदेव आपणास माता नमस्कार असौ. भगवाणरापासून माझे
 संरक्षण करा ह पुरुषोत्तमा, उत्तरीयावरित यज्ञोपनीत आपण ग्रहण करा.
 यज्ञोपनात अर्पण करार्वे

९. गद्य

४० हे मुरश्रेष्ठ, चेशरार्, युक्त, दिव्य, उत्तम प्रकारचा सुवास असण्हे
 अत्यंत आत्हाददायक चंदन आपण दिलेपनाकरिता स्वीकारा
 गद्य अर्पण करार्वे

१० अक्षता य पुष्पे

४१ पाटच्या पुष्प आणि कुडू लाडून मुशोमित केलेल्या अक्षता मी भक्ति
 पूर्वक देतो हे परमेश्वरा ग्रहण करा
 अक्षता अर्पण कराव्यात

माल्यादीनि सुगधीनि मालत्यादीनि वै प्रभो ।
मवाहृतानि पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम्
पुष्पाणि समर्पयामि ।

॥ ४२ ॥

११ धूप

धूप समर्पयामि ।

१२ दीप

दीप समर्पयामि ।

१३ नैवेद्य

नैवेद्य समर्पयामि ।

प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय
स्वाहा । समानाय स्वाहा । नमणे स्वाहा । मध्ये पानीय समर्पयामि ।
उत्तरापाशन समर्पयामि । हस्तप्रक्षालन करौद्वर्तनार्थं चदन च समर्पयामि ।

४२ हे प्रभो मालती आदि अतिशय सुगन्धि पुष्पे मी आश्रया वृजे
करिता आणाय आहेत त्याचा स्वीकार करा
पुन वाहावात

११ धूप

धूप अर्पण करावा (लावावा)

१२ दीप

दीप अर्पण करावा (लावून आगळ्यावा)

१३ नैवेद्य

‘ प्राणाय स्वाहा ’ वगैरेनी नव्य समस्त कर्पू म व पळीनर पाणी दऊन
नंतर पुन ‘ प्राण ’ वगैरेन नैवेद्य अर्पण करावा

१४. फलतांबूल-दक्षिणा

इदं फलं मया देय, स्थापितं पुरतस्तव ।
तेन मे सुकलावाप्तिर्भवेत् जन्मनि जन्मनि
फलं समर्पयामि ।

॥ ४३ ॥

पूर्णाकलं महद्दिव्यं, नागवल्गुवादलयुतम् ।
कारुरैलासमायुक्तं, ताम्बूलं प्रगृह्यताम्
ताम्बूलं समर्पयामि ।

॥ ४४ ॥

हिरण्यगर्भं गर्भस्थं, हेनवीजं विभावसोः ।
अनन्तपुष्पफलद्रुम, अतः शान्तिं प्रयच्छ मे
फलं समर्पयामि ।

॥ ४५ ॥

१४. फलतांबूल-दक्षिणा

४३. परमेश्वरा, हे फल मी तुमच्यापुढे ठेविले आहे त्यामुळे प्रत्येक जन्मी
चांगली फळे भोगवण्याचे भाग्य मला लाभो.

देवाला फल अर्पण करावे.

४४. नागरी सुरारी विड्याच्या पानांत घाडून त्यात कापुर, घेलदोडा
घातल्या आहे असा हा तयार केलेला विडा आपण ग्रहण करावा.

देवाला विडा द्यावा.

४५. जगाच्या पोटांत असणाऱे अग्नीचे बीज आणि जे दिव्याने अनंत पुण्य
त्यामते अग्रे सुवर्ण मी देतो. यामुळे मला शान्ति प्राप्त होऊ दे.

देवाला दक्षिणा अर्पण करावी.

१५. प्रदक्षिणा

यानि कानि च पापानि, जन्मान्तरकृतानि च ।
तानि तानि विनश्यन्ति, प्रदक्षिणपदे पदे
प्रदक्षिणा समर्पयामि ।

॥ ४६ ॥

१६. नमस्कार

नमः सर्वहितार्थाय, जगदाधारहेतवे ।
साष्टांगोऽय प्रणामस्ते, प्रयत्नेन मया कृतः

॥ ४७ ॥

ॐ ॐ

३. उत्तराग कृत्ये

(१३). मंत्रपुष्प-राष्ट्रीय प्रार्थना

१. मंत्रपुष्प

ॐ राजाधिराजाय प्रसन्नसाहिने, नमो वय वैश्रवणाय दुर्महि ।
स मे कामान् कामकामाय, मद्य कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु ॥

१५. प्रदक्षिणा

४६. प्रदक्षिणेच्या पावलागणिक ह्या जमीची किंवा अन्य जन्माची जी काही
पापे असतील तीं सर्व नष्ट होवोत.
प्रदक्षिणा घालावी.

१६ नमस्कार

४७. सर्वोच्च हित करणारा आणि जगाला आधारभूत अशा परमेश्वराला
माझा साष्टांग नमस्कार असो.
साष्टांग नमस्कार करावा.

ॐ ॐ

(१३) मंत्रपुष्प-राष्ट्रीय प्रार्थना

१. मंत्रपुष्प

आम्ही सर्व शक्तिमान व सर्व व्यापक परमेश्वराची नमनपूर्वक प्रार्थना

बुद्धराय त्रैश्रवणाय महाराजाय नमः ।

२. राष्ट्रीय प्रार्थना

ॐ स्वस्ति साम्राज्य भौज्य, स्वाराज्य वैराज्य पारमेष्ठ्य राज्य
माहारायमारिपयमय समनपर्यायी स्यात् सार्वभौम सार्वायुष आतादा
परधात् ।

पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिनि ।

तदप्येष श्लोकोऽभिगीत ।

मरुत परिप्रेणरो, मरुतस्यासन् गृहे ।

आवित्तिनस्य कामप्रेर्विधिदवा सभासद इति ॥

ॐ ॐ ॐ

करता कीं, हे परमेश्वरा, तू भक्ताच हृदय जाणणारा आहेस तर आम्हीं
मनामर्ष्ये धरल्ली इच्छा सफल होवो व आमचें कल्याण होवो

२. राष्ट्रीय प्रार्थना

आमच कट्टे साम्राज्य पसरून त्यामर्ष्य सव उपभोगाचे पदार्थ उत्पन्न
होवोत त्या साम्राज्यामध्य प्रजातज्ज्ञाने चालणारी राज्य पद्धति असो तेथे सर्व
जगतापक्षा सव बाजूनी उत्तम व्यवस्था असो सर्व लोक परमात्मनिष्ठ होऊन
मुक्तिगुण्याच अधिपती घनान आगहाला त्या साम्राज्यात विशेष
अधिकार असोत

आमच्या साम्राज्यात पुष्कळ अधिकारी असोत व हे सर्व मिळून होणारे
राज्य चारही बाजूना समुद्रापर्यंत व्यापणाऱ्या पृथ्वीवर पसरलेले असो.

आमचा जो अशा साम्राज्याचा सर्वभौम राजा होईल तो दीर्घायु होऊन
हे आमच साम्राज्य या सृष्टीच्या अतापर्यंत पराधकालाच्या समाप्तीपर्यंत एक
सारखे नादत राहा (ऐ. ब्रा. ८. १७, २१)

ॐ ॐ ॐ

परिशिष्ट... १

महापूजाविधि

ॐ

(१) पंचामृतस्नानम्

(१) पय स्नान—

ॐ आ प्यायस्व समेतु ते, त्रिधृतः सोम वृष्ण्यम् ।
भन्ता चार्जस्य संगृथे ॥ १ ॥

कामयेनो समुद्भूत, देवर्षिपितृवृत्तिदम् ।
पयो ददामि देवेश, स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ २ ॥
पय स्नान समर्पयामि ।

‘आ प्यायस्व’ आदि मय म्हणूण देवताना वृषाचे स्नान घादत शुद्ध उदकाचे स्नान घालावे आणि सर्व पूजेकरिता वष आणि अक्षता वाहायात. अने प्रथेक पदार्थाने स्नान घातल्यावर पूजन करणे.

(२) दधिस्नान

ॐ दधिक्राव्णो अकारिपं

जिष्णोरश्वस्य याजिनः ।

सुराभि नो मुखां करुन्,

प्र ण आयूँपि तारिषत्

॥ ३ ॥

चन्द्रमण्डलनकाश, सर्वदेवप्रिय दधि ।

स्नानार्थं ते मया दत्त, प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम्

॥ ४ ॥

दधिस्नान समर्पयामि ।

(३) घृतस्नान

ॐ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनि-

धृतै श्रितो घृतमस्य धाम ।

अनुष्वधमा बह मादयस्व,

स्वाहाकृतं वृषभ राक्षे हव्यम्

॥ ५ ॥

२. दधिस्नान

३. जयशाल व्यापक आणि आवेशयुक्त अशा दधिप्रिय देवाची मी स्तुति करतो. तो देव आमर्थ्य गुप्त, नेत्र कंगोरे इद्विष्य तेजस्वी करो. आणि आम्हाला दीर्घायुष्य दवो (ऋ ४.३९६).

४. चन्द्रासारथी स्वस्त्यर्थं देवाना आवडणारे दही तुम्हाला मी स्नानाकरिता अर्पण करीत आहे. आपण ते प्रगल्भतेकरिता ग्रहण करावे.

३ घृतस्नान

५. मी अग्नीमर्घ्ये तुम्हाच्या आहुती दतो कारण तो अग्नि तुपातच उत्पन्न होतो, तुपातच राहतो, आणि तुपातच प्रज्वलित होतो

आज्य सुराणा माहारम्, आज्य यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
आज्य पवित्र परम्, स्नानार्थं प्रतिगृहाताम्

॥ ६ ॥

(४) मधुस्नान —

ॐ मधु वाता कृतायुते, मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माघीर्नः सन्तोषधीः

॥ ७ ॥

मधु नक्तमुतोपसो, मधुमत् पार्थिवं रजः ।

मधु द्यौरस्तु नः पिता

॥ ८ ॥

मधु माघो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।

माघीर्गावो भरन्तु नः

॥ ९ ॥

सर्वापि समुत्पन्न, पीयूषसदृश मधु ।

स्नानार्थं ते प्रयच्छामि, गृहाण परमेश्वर

॥ १० ॥

मधुस्नान समर्पयामि ।

हे अग्ने तुला स्वाहा गृण्यन् दिशेत् हविर्द्रव्य देवाकृते नेऊन देवाना प्रण
कर मी दिशेत् तू तू दवाकृते पानीव (श्रु २ ३.११)

१. तू हा देवाचा आहार आहे आणि तू हच यज्ञातील मुख्य आहे
असे परम पवित्र अण्णार तू हे ईश्वरा, तू स्नानाकरिता सर्व कारावेस
४ मधुस्नान

७ माणसाना वायु आरोग्य द्या, नया त्याना घांगल आरोग्यसारक
ल देतात, त्याचप्रमाणे औषधि आम्हाला माधुषयुक्त रस देवात

८-९ रात्र, मसाल, पृथ्वीवरच लाकू, पाऊस पाडून आम्हांस रक्षिणारे
आद्या वनस्पति, सूर्य, आणि माया आम्हाला त्याच्याजवळ अण्णारे
आरोग्यदायक मधुर रस देवात

१० सव औषधीसंगून टपच सारला अमृतासारखा मध आपल्या
स्नानकारता मी समर्प करता ह परमेश्वरा आपण त्याज स्वीकार करावा.

(५) शर्करास्नान—

ॐ स्वादुः पंस्व, दिव्याय जन्मने ।

स्वादुरिन्द्राय मुहूर्तिनाम्ने ।

स्वादुर्मित्राय वरुणाय वायवे ।

चृदुस्पतये मधुर्माँ अदाभ्यः

॥ ११ ॥

दक्षुदण्ड समुद्रभूतदिव्यशर्करया हरिम् ।

स्नापयामि सदा भक्त्या, प्रीतो भव सुरेश्वर

॥ १२ ॥

शर्करास्नान समर्पयामि ।

(६) गन्धयुक्त जलस्नान—

कर्पूरैलासमायुक्त, सुगन्धिद्रव्यमयुतम् ।

गणोदक मया दत्त स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्

॥ १३ ॥

गणोदकस्नान समर्पयामि ।

५ शर्करास्नान

११. हे शर्करे, गोड अन्नगारा नू देवाना ग्राह कर. थोर इद्र, मित्र, वरुण, वायु, चृदस्वति यांना ग्राह कर, आणि तुझी गोडी कधीहि नष्ट न होवो (ऋ १८०.७)

१२. उमागयूत निगालेल्या डळूट साखरेनें ईश्वराला मी भक्तिपूर्वक स्नान घालतो हे सुरेश्वरा, आपण प्रगल्भ व्हा.

६ गन्धयुक्त जलस्नान

१३ कापूर, वेलदोडे, यांनीं युक्त, सुगंधी द्रव्य घातलेलं असे सुगंधी जल मी आरणांत स्नानाकरिता समर्पण करतो.

(७) शुद्धोदकस्नान—

शुद्धोदकस्नान समर्पयामि । महाभिषेकस्नान समर्पयामि ।

ॐ ॐ

(२) महापूजा मंत्राः

हरिद्रा स्वर्णवर्णाभा, सर्वसौभाग्यदायिनी सर्वालकारमुख्या हि, देवि त्व प्रतिगृह्यताम्	॥ १४ ॥
हरिद्राचूर्णसयुक्त, कुसुम कामदायक । बलालकरण सर्व, देवि त्व प्रतिगृह्यताम्	॥ १५ ॥
कज्जल कामिक रम्य, कामिनीकामसमन्वित । नेत्रयोर्भूषणार्थीय, कज्जल प्रतिगृह्यताम्	॥ १६ ॥
उदितारणसकाश, जपाकुसुमसन्निभम् । सीमन्भूषणार्थीय, सिंदूर प्रतिगृह्यताम्	॥ १७ ॥

७ शुद्धोदकस्नान

शुद्ध पाण्याने स्नान घालावे

ॐ ॐ

(२) महापूजा मंत्र

१४ ते २२. सर्व उपयोग देणारी सोन्यासारखी व सर्वालकारात मुख्य
असणारा हळद, हे देवी, तू ग्रहण कर.
कामपूरक कुसु व बलालकार हळदीसहित हे देवी, तू ग्रहण कर.
त्रियांच्या इच्छुमुळे उत्पन्न झालेल्या हळदीपूरक काजळ डोळ्यास शोभा
देण्याकरिता, हे देवी तू ग्रहण कर.
उगण्या गुण्यांकाराच्या किंवा बास्वदीच्या पुगसारख्या सिंदूर, भांगला शोभा
पायी म्हणून हे देवी, तू स्वीकारावास.

मांगन्यतनुमणिमिर्मुक्ताफलविराजितम् ।

कटस्य भूषणार्थाय कठमूत्र प्रतिगृह्यताम्

॥ १८ ॥

काचस्य निर्भिन्न दिव्य, कण्ठे च सुरेश्वरि ।

हस्तालङ्कारणार्थाय, कण्ठे प्रतिगृह्यताम्

॥ १९ ॥

अलङ्कारान् मया देवि, सुगर्णेन निनिर्मितान् ।

प्रीत्यर्थं तत्र देवेशि, भूषण प्रतिगृह्यताम्

॥ २० ॥

नानाभरणशोभादय, नानारत्नोपशामितम् ।

अर्पितं च मया देवि, ताडपत्र प्रतिगृह्यताम्

॥ २१ ॥

ध्योतस्नापते नमस्तुभ्य, नमस्ते विश्वरूपिणे ।

नाना सौगन्धिद्रव्याणि, गृहाण परमेश्वर

॥ २२ ॥

ॐ ॐ

(३) प्रार्थना

देवताभ्य मन्त्रपुण्य समर्पयामि ।

आवाहनं न जानामि, न जानामि तत्रार्चनं

पूजां चैव न जानामि, क्षमस्व परमेश्वर

॥ २३ ॥

हे देवी, सुगन्धांचे तयार केलेले अलङ्कार तू मनाच्या प्रसन्नतेकरिता स्वीकार.

अनेक प्रकारची शोभा देणारे, अनेक रत्नांनी युक्त असें हे ताडपत्र हे देवी, मी अर्पण केलेलें ग्रहण कर.

हे ईश्वरा, विश्वधार अशा तुला नमस्कार असो अनेक प्रकारचीं सुगन्धी द्रव्यें तू स्वीकार.

ॐ ॐ

(३) प्रार्थना

२३. आवाहन कर करावें व विसर्जन कर करावें आणि पूजन कसे करावें हे मला समजत नाही. हे परमेश्वरा, मला क्षमा कर

मत्रहीन क्रियाहीन, भक्तिहीन सुरेश्वर ।

यत्पूजित मया देव, परिपूर्ण तदस्तु मे ॥ २४ ॥

अपराधसहस्राणि, क्रियन्तेऽहर्निश मया ।

दासोऽयमिति मां मत्वा, क्षमस्व परमेश्वर ॥ २५ ॥

गत पाप गत दुःख, गत दारिद्र्यमेव च ।

आगता सुखसंपत्तिः, पुण्याच्च तत्र दर्शनात् ॥ २६ ॥

रूप देहि जग देहि, यज्ञो देहि द्विषो जहि ।

पुनानू देहि धन देहि, सर्वकामांश्च देहि मे ॥ २७ ॥

तमेव माताच पिता तमेव, तमेव बन्धुश्च सखा तमेव ।

तमेव विद्या ब्रविण तमेव, तमेव मर्म मन देनदेव ॥ २८ ॥

कायेन वाचा मनसेऽप्येव, बुद्ध्यात्मना नानुवृत्तस्यभानात् ।

करोमि यद्यत्सकल परस्मै, नारायणायेति समर्पयामि ॥ २९ ॥

२४-२९. मत्र, क्रिया आणि भक्ति यांना रचितहि माझे पूजन वृक्ष्या वृष्टेन पूर्ण व्हावे, सहस्रावधि अपराध माझ्या हातून रात्रदिवस होत आहेत. तथापि केवळ तुझा मन्त्र म्हणून मला क्षमा करानीस.

तुझा केवळ दर्शनाचें माहात्म्य इतक आहे की, सर्व पाप नाहीशी होतात सर्व दुःख आणि दारिद्र्य नाहीस होते. पुण्य आणि संपत्ति प्राप्त होते. आम्हांला स्व, जय, यश दे आणि शत्रूंचा नाश कर आणि पुत्र, धन वगैरे देऊन माझ्या सर्व इच्छा तू पूर्ण कर.

मला माता, पिता, बंधु, मित्र या सर्वांच्या टिकाणी तूच आहेस. मला विद्या व धनदत्ता तूच आहेस, फार काय, हे देवा माझे सर्वस्व तूच आहेस.

शरीराने, वाणीने, मनाने, इक्ष्वाणी, बुद्धीने निचा सहस्रवनावनुजे माझ्या कटन ने काढा पदत आहे ते सर्व पद्विधरस्त्री नारायणाच्या मी समर्पण करतो.

अच्युत केशव, रामनारायण, कृष्णदामोदर, वासुदेव हरिम् ।
 श्रीनर माधव गोपिकावल्लभ, जानकीनाथक रामचन्द्र भजे ॥ ३० ॥
 हरे राम हरे राम, राम राम हरे हरे ।
 हरे कृष्ण हरे कृष्ण, कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥ ३१ ॥

(४) शरणागति

घाटीन लोटगण, वदीन चरण । डोब्बानी पाहीन, रूप तुझे ।
 प्रेमे आर्त्तिगित, आनन्दे पूजीन । भाव औनालिन, म्हणे नामा ॥ ३२ ॥

ॐ ॐ ॐ

३०-३१. अच्युत, केशव, राम, नारायण, कृष्ण, दामोदर, वासुदेव,
 हरी, श्रीधर, माधव, गोपीनाथिय भक्तगारा, जानकीशति रामचन्द्र इत्यादि रूपानी
 नटलेल्या परमेश्वराचे मी भजन करितां.

ॐ ॐ ॐ

परिशिष्ट २

पुरुषसूक्त आणि विष्णुसूक्त

ॐ

(१) पुरुषसूक्त

सहस्रशीर्षा पुरुष, सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिं विश्वतो मृत्वा, इत्यतिष्ठदशाहुलम् ॥ १ ॥
 पुरुष एवेद मरुं, यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
 उतामृतत्पस्येशानो, यदन्नैनातिरोहति ॥ २ ॥

(१) पुरुषसूक्त

(ऋषि - नारायण, देवता-पुरुष (परमेश्वर) छ - १-१५ अनुष्टुप्
 १६ मिश्रम्)

१ अनत मस्त्य, अनत कोठे आणि अनत पाद यांनी युक्त असणारा हा परमेश्वर मग जगात व्यापून जगाच्या पलीकडे सरला आहे

२ सत्यार्थ, भूकाली असून आणि भविष्यकाली होणार जगत् ते सर्व हा परमेश्वरच आहे हा दयाळा देव आपला मूळच स्वरूप सादत हा सत्य संपत्तीला प्राप्त होतो, तो यथल प्राण्या या करण्यापावतिंच ह्याम यष्टा दे त्याने स्वरूप आहे.

एतान्नस्य महिमा, ऽतो ज्यायांश्च पूरुषः ।
 पादोऽस्य त्रिधा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं द्विभि ॥ ३ ॥
 त्रिपादूर्ध्व उदैत् पूरुषः, पादोऽस्येहाभेत् पुनः ।
 ततो रिप्सुर्ह व्यकामत्, साशनानश्ने अभि ॥ ४ ॥
 तस्माद्विराळजायत, त्रिराजो अधि पूरुषः ।
 न जातो अत्यरिच्यत, पश्चाद्भूमिमथो पुर ॥ ५ ॥
 पत् पूरुषेण हविषा, देवा यज्ञमर्तन्यत ।
 नसन्तो अस्यासीदाज्यं, ग्रीष्म इध्मः शरद्भूमिः ॥ ६ ॥

३. हे सर्व हृदय जग हा परमेश्वराचा महिमा होय, एवढच नव्हे तर त्यापक्षादि ह्या परमेश्वराच माहात्म्य जास्त नाहे हृदय जग केवळ ह्याच्या माहात्म्याचा एक भाग असून बाकीचे तीन भाग आपल्या दृष्टीच्या दृष्ट्याच्या पलीकडे आहेत

४. तो त्रिकालात्मक परमेश्वर ह्या अज्ञानमय संसाराच्या पलीकडे आहे. याचा एक भाग केवळ उत्पत्ति आणि लय या तऱ्हेने सारखा भ्रमण करीत असतो. तो भाग चेतन आणि अचेतन अशा उभय सुधील व्यापून दिलेला आहे.

५ त्या परमेश्वरापासून हे विरून जग उत्पन्न झाले, आणि त्या ब्रह्मांडाच्या जीव उत्पन्न झाला. नंतर त्या जीवांना वेगवेगळीं रूपे धारण केली. ध्वी निर्माण झाली आणि वेगवेगळे शरीराचे आकारहि निर्माण झाले.

६. नंतर देवांनी जीवरूपी हविर्द्रव्यास यज्ञ केला, तेव्हा वसंत ऋतु हा यज्ञात आज्य, ग्रीष्म हा इध्म आणि शरद् ऋतु हा हविर्द्रव्य अशी स्थना करण्यात आली

तं यज्ञं ब्रूहिषि प्रौक्षन्, पुरुषं ज्ञातमग्नतः ।

तेन देवा अजयन्त, माध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः, संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून् तौश्वकै वायव्या, नारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः, ऋचुः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्मा, यजुस्तसादजायत ॥ ९ ॥

तस्मादधा अजायन्त, ये के चामयादतः ।

गानो ह जज्ञिरे तस्मात्, तस्माज्ज्ञाता अजावयः ॥ १० ॥

यत् पुरुषं व्यदधुः, कतिधा व्यकल्पयन् ।

सुर्यं किमस्य का वाह, का ऊरु पादा उच्येते ॥ ११ ॥

७. ज्यामुळे यज्ञ झाला, त्या प्रथम झालेल्या जीवांनी यज्ञ वेत्यामुळे यज्ञ उत्पन्न करण्यास समर्थ भले देव आणि सृष्टीचे संरक्षण करण्यास आपण शान देणारे कपि उत्पन्न झाले

८. त्यांनीही सर्व हवन वेत्यामुळे ऋचि, सूक्त यज्ञेरी पोषणास आवश्यक पशू उत्पन्न झाले आणि वायूवर पोषणारे ग्राम्यातील आणि गांतीतील व निगंतील झाले.

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्, बाहू राजन्यं कृतः ।
 उरू तदस्य यद्वैश्यः, पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥
 चन्द्रमा मनमो जात, शशोः सूर्यो अजायत ।
 मृगादिन्द्रश्चाग्निश्च, प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥
 नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं, शीर्ष्णो घौः समवर्तत ।
 पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रान्, तथा लोको अकल्पयन् ॥ १४ ॥
 मृतास्यासन् परिधय, स्त्रिः मृत्तुमिधः कृताः ।
 देवा यद्यज्ञं तन्व्याना, अर्बुधन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥
 भूजेन युज्यमेयजन्त देवास्तानि
 वर्माणि प्रथमान्यासन् ।

१२. ब्राह्मण हे त्याचे मुख, क्षत्रिय हे त्याचे बाहू, वैश्य हे त्याच्या मांड्या आणि शूद्र हे पायापासून उत्पन्न झाले.

१३. त्याच्या मनापासून चन्द्र झाला. डोक्यापासून सूर्य झाला. छाटापासून इन्द्र व अग्नि आणि प्राणापासून वायू उत्पन्न झाला.

१४. त्याच्या नाभीपासून अन्तरिक्ष, मस्तकापासून स्वर्ग, पायापासून भूमि आणि कानापासून दिशा उत्पन्न झाल्या.

१५. पृथ्वी वर्णन नेलेल्या यज्ञाचे सात छंद हे परिधि, चार महिने, पांच ऋतू, तीन लोक आणि सूर्य ह्या एन्कीस समिधा कल्पून देव यज्ञ करू लागले आणि निराश पुरुषालाच (म्हणजे जीव सृष्टीलाच यज्ञीय पशु कल्पिले) पशु म्हणून वाचले.

१६. देवांनी सर्वस्याचा यज्ञ करून यज्ञाचीच भेट पदवीला चढलेल्या जीवाचा सत्कार केला. आणि तीच कृत्ये जगाच्या वाढीला कारण झाली ते

ते ह नार्क महिमानः सचन्तु
यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

ॐ ॐ

(२) विष्णुसूक्त

अतो देवा अवन्तु नो, यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
पृथिव्याः सुत धामभिः ॥ १ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे, त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूहलमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

उगाच्या उत्पत्तीला साधक अवगणारे देव ज्या ठिकाणी अवतात ते स्वर्गस्थी स्थान थोर लोक प्राप्त करतात.

ॐ ॐ

(२) विष्णुसूक्त

(ऋषि- मेधातिथि, देवता- विष्णु, छंद- गायत्री)

१. तेथून विष्णूने पृथ्वीचे आज्ञाप्रण केले, तेथून येऊन विष्णु नाम रक्षण करो.

२. विष्णुन हे जग व्यापले आहे. पृथ्वी, आकाश व स्वर्ग यांत हे झालेला आहे त्याच्या तेजाने जग भरून गेले आहे.

त्रीणि पदा वि चक्रमे, विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयेन् ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत्, यतो ब्रवानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

तद् विष्णोः परमं पदं, सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीरु चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तद् विप्रासो विपुन्यगो, जागृयामुः समिन्धते ।

विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥ ६ ॥

॥ ॥

३. अविनाशी आणि रखम करणाऱ्या अशा विष्णूने तीन पावश्यानी हे जगत आक्रमिल आणि ते ह्यागुरू तो (जागतिह) धर्माचा आधार शाला आहे.

४. हे मित्रनो, विष्णु तुमचा कृत्ये पहात असतो. म्हणून विष्णूची सुग्री उपासना करा. पराक्रमी लोकांचा तो अगदी जिवलग सखा आहे.

५. विष्णूच ध्यान विद्वान लोक सतत करत असतात. आकाशात उघडलेला तो जणू डोळाच होय.

६. सर्वांना व्यापून असणाऱ्या मगवान् विष्णूची, सतत विचारशील असणारे शास्त्रे लोक अगड उपासना करतात.

(ऋ १. २२. १६-२१)

॥ ॥

परिशिष्ट ३

मानसपूजा

ॐ

(१) श्री शंकराचार्य विरचिता

पूर्णस्नानाह्न कुत, सर्वाङ्गरस्य चासनम् ।
 त्यच्छस्य पाद्यमर्चनं च, शुद्धस्याचमनं कुत ॥ १ ॥
 निर्मलस्य कुत स्नानं, यस्त विश्वोदरस्य च ।
 निरालम्बस्योपवीत, पुष्प निर्मासनस्य च ॥ २ ॥
 निर्लेपस्य कुतो गन्धो, रम्यस्याभरणं कुत ।
 नित्यतृतस्य नैत्र्यं, तामूलं च कुतो विभो ॥ ३ ॥

(श्रीमत् शंकराचार्य कृत 'मानसपूजे' या कवि विनायक कृत अनुवाद)

चराचरीं तू आवाहन ये काय दुःखया कामी ? ,
 सल्लभारा हार्ये तुजला काय आसना मी ? ।
 निर्मल जो त्या केले ठरती अध्यपार्य वाया,
 कर वाहेना आचमन तुला शुद्धाला ह्याया ॥ १ ॥
 धातू केसे तुला निर्मल देवा ! स्नानार्थे ?
 विश्वोदर तू तुला बहादा पर कवण्या हार्ये ? ।
 निरालम्ब तू उपवीताच महत्त्व तुज नाही,
 नसे वासना फुल्ले शुवासिक निष्फल त्या ठारी ॥ २ ॥
 गंधाची शोखी कोणती नसे लेप ज्याला,
 स्वता रम्य तू फिरा तुजपुढे पडे रत्नमाला ।
 रंग तूत तू, नैवद्याची काय तुला वाणें
 विभो ! तुष्ट तुन कस करावें म्या तामूला ? ॥ ३ ॥

प्रदक्षिणा ह्यननस्य, हृदयस्य कुतो नति ।
 वेदनास्यैरवेद्यस्य, कुनः स्तोत्रं विधीयते ॥ ४ ॥
 स्वयंप्रकाशमानस्य, कुतो नारांजन विभो ।
 अन्तर्गृहीतं पूर्णस्य, वयमुद्रासन भवेत् ॥ ५ ॥

५ ५

(२) संत तुकाराममहाराज विरचित

अननजन्मीचे पाप दूर व्हाया । काळ देवराया पूजा तुझी ।
 लक्ष्मीचा पति येनुठीचा राणा । तुझी पुजा कोणा सांगू गडे ।

नसे अननता प्रदक्षिणेचें दल माझ्या टायी,
 अभिन तू मी, मग कवणाच्या लागवें पार्या ? ।
 मुझला स्तविता हात टेकिले जय वेदाना,
 कशी टिकावी सेव याणी मग आपुढयाणी ? ॥ ४ ॥
 स्वयंप्रकाशी काय त्यापुढें नीराजनप्योती ?
 विसर्जन तुला कोट ? विश्वे नादविरी पोटी ॥ ५ ॥

५ ५

कळून सारे सज्जो देवा । तुझ्या पूजनासी,
 मय न लेकरा वाटे जाया निमज्जनकापाशी ।
 चुकले मुकले शब्द मुलाचे गोडच जनकास
 बालिश लीला बघून त्याच्या मनी हर्ष दाटे ॥ ६ ॥
 अज्ञान मी लेकरु तुजकडे जनकाचें नातें,
 तव सेवेचा देवा ! ओढा असे मात्र मातें ।
 येईल तैशी करतो सेवा गोड करुनि प्यावी,
 पुण्यपदाची जोड यत्सला ! विनायका द्यावी ॥ ७ ॥

५ ५

द्रव्यहीन आम्ही तेजशकिहीन । मन्त्रत्रज्ञान काही नाही ।
तुम्हा म्हणे तरी पूजा इच्छी जीव । आना मो द्यास्त न कल्पी सारे ॥ १ ॥
त्रैलोक्यजननी देवी विष्णुपत्नी । भाक्षिया आसनी वृषा करी ।
जी भूतें पूजेला करिताती विघ्ने । त्याजला न देणे ठाव येथें ।
व्हावें मन स्थिर कल्पना नसावी । ऐसी त्यां करावी बुद्धि माझी ।
तुम्हा म्हणे ऐसे म्यां तुज प्रार्थिलें । व्हावें त्या पहिले साध माझे ॥ २ ॥

ॐ ॐ

१. नमस्कार

त्रैलोक्य व्यापूनी देवाच्या विभूती । तुज पशुपति अची सदा ।
ललाटी कटाक्षी शिरी सरांगी । स्पर्शनीया भगी दुर्वासना ।
तुम्हा म्हणे रत्न वदितो हरीला । माझा तुला त्याला नमस्कार ॥ ३ ॥
मना आतां स्थिर होई क्षणभरी । दुष्कल्याणा सारी सोडी याया ।
ध्यान करी त्याचे, जो जगत्पालक । वैबुधनायक मुक्तीदाता ।
सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी । कर कटावरी ठेवूनीया ।
गळा तुज्सीहार कासे पीनावर । आगळे निरतर हेंची ध्यान ।
मनरकुटले तळपती श्रवणीं । कठी कौस्तुभमणी विराजिन ।
तुम्हा म्हणे माझे हेंची सर्व सुख । पाहीन श्रीमुख आगडीने ॥ ४ ॥

ॐ ॐ

२. आसन

राहो रघुमानाई तिमरी स यशामा । निकट मेघश्यामा ननलीक ।
जयजय ज्ञानी घेउनी यष्टिका । बडेजाय नीकां गजनाती ।
नम्राड कोंदला जयजय शत्रु शाला । पार्श्वस्थ बाहिला सूरभार ।
तुम्हा म्हणे ऐसी मूर्ति येनां ध्यानी । जीव मन दोन्ही कर्मडीये ॥ ५ ॥

चौग मांडिला दो रत्नगचिन । ज्याचरी उचिन चंद्रसूर्य ।
देव वैमजिया णेसिया आसनी । जो का वरदानी थैलास्याचा ।
प्रसन्न उदर मरहास्य शोभे । दृष्टी भक्तलामे शांत ज्ञानी ।
तुका म्हणे ऐसे आसून वातलें । तेणे माझे ज्ञातें समान ॥ ६ ॥

५ ५

३. मधुपर्क

गंगा यमुना कृष्णा नर्मदा कावेरी । भागीरथी नारे भरले कुभ ।
ते तप्त जीवन सुगंध घाटून । आणिसे जाण सनिधानी ।
सुवर्ण कलशें ओतूनीया पाणी । घातिलेसे चरणी स्वामीचिया ।
तुका म्हणे केले पादप्रक्षालण । तेजें माझे ज्ञालें समान ॥ ७ ॥
दविदुग्धघृत शर्करादि मधु । निर्मित कामधू तये काठी ।
आणूनीया घाटी जी रत्नगचिन । मधुपर्क त्यात सिद्ध केला ।
दीनानाथा केन्ही प्रार्थना मी देवा । मधुपर्क घ्यावा म्हणोनीया ।
तुका म्हणे माझ्या दीनाच्या प्रार्थने । मधुपर्क त्यान स्वीकरीला ॥ ८ ॥

५ ५

४. स्नान

स्नानासी प्रार्थना आणिले पंचामृत । पयदधि घृत शर्करामधु ।
पृथक्पृथक् न्हाणियेले देवा । वारवार नऱ्या वस्त्रांवरी ।
शुद्धोदक मग घाटूनीया प्रेमे । केन्ही मेघशामे काया शुद्ध ।
तुका म्हणे प्रभुसर्वांचा आधार । चालवितो हरी लाड माझा ॥ ९ ॥

मुक्तामणी पांच वैदूर्य नीळ । आणिजे पुष्कर पुष्कराज ।
नाना रत्ने तैशी सुवर्णासहित । आणिली मी तेथे अभियेका ।

मस्तकापामून अगुष्टापर्यंत । अभिपिंची स्वत्पणने देवा ।
तुका म्हणे प्रभु सर्गाचा अग्र । घेतो उपचार माझे हस्ते ॥ १० ॥

५ ५

५. वख

मृदु रेशमावे ओमल जे वख । आणिलें पवित्र लाघवेगी ।
भाड्या स्वामियाचा मस्तक पुशिला । त्वहस्ते शाळिला केशभार ।
पुसवुनी अग उदविलें साग । उठविले श्रीरग धरले हाती ।
तुका म्हणे जो का सर्गाचा आधार । चालवितो हरी लाट माझा ॥ ११ ॥
पिचळा पीतांबर दोरगी नेट्या । जरीकाठी देखा घनघनीन ।
रईकुले चित्रचित्र करवती । चुस्नीया हानी दिवला देवा ।
नेसला प्रीतीने पतितपावन । निरीया घाइन मार्गे पुढें ।
तुका म्हणे जो का सर्गाचा अग्र । परि उपचार घेतो माझा ॥ १२ ॥
जरीची उत्तरी दिव्य शाल जोडी । अर्गिता पनाडी स्वीकारिले ।
रत्नाचा मुमुट वर गोरपिठ । घेनीया स्वच्छ शिरी ठेवी ।
सुवर्णाचे यज्ञोपवीत आणिलें । देता स्वीकारिली जगन्नाथे ।
तुका म्हणे ऐसी वखे सर्व दिली । तीही स्वीकारिली भक्तियोगे ॥ १३ ॥

५ ५

६. गंध

रत्नसिंहासन वर प्रभाऊळ । त्यागरी सोजवळ नख मृदु ।
पतामा चामरे उमे सूर्यपाने । तंशा ती निंजुणें कीर्तिमुखे ।
शेटडशा मागे टेकाया नाचूग । त्यागरी बैसला स्वामी माझा ।
तुका म्हणे ते हा वेलें लिंजलोण । न लागो म्हणोन दृष्ट माझी ॥ १४ ॥

(२) आरती पिठलाची

जयदेव जयदेव जय पाडुरगा ।
 रसुमाई उठ्ठा राहीच्या वळभा पावें जिरलगा ॥ १० ॥
 युगें अद्यानीस विटेयरी उभा ।
 तामागी रसुमाई दिसे दिव्य शोभा ॥
 पुडलिकाचे भेटी परतल आल गा ।
 चरणी वाहे भीमा उद्धरी जगा ॥ १ ॥
 तुळसीमाळ गळा जर ठेनुनि फटिं ।
 कासे पीतांबर कस्तुरि लळाटीं ॥
 देव सुरवर नि य येनी भेटी ।
 गरट हनुमन पुढे उभें राहती ॥ २ ॥
 धन्य वेणूनाद अगुन्नेरपाळा ।
 दुर्गाची कमळे नमाला गळा ॥
 राईरसुमाई राणीया सरूळा ।
 ओंसागीनी राजा पिछोग सांवळा ॥ ३ ॥
 ओसाठ आरत्या नुईडया येती ।
 चंद्रभागेमाजी मोट्टुनिया देती ॥
 दिंडया पनाफा पैष्णन नाचनी ।
 पदरीचा महिमा वर्णाना फिती ॥ ४ ॥
 आसाढी कार्जिनी भक्तजन येती ।
 चंद्रभागेमाजी स्नान जे करिती ॥
 दर्शनदेणामात्रे तया होय मुनी ।
 केसावानी (मायसासी) नागदेव भावें ओसाळीनी ॥ ५ ॥

(३) आरती देवीची

जय दयी जयदेवी, जय महिषासुर मथिनी ।
 सुरनरइधर वरदे, तारु सजीवनी ॥ ५० ॥
 दुर्गे दुर्घट भारी, तुनमिण ससारी ।
 अनाथनाथे अय, कम्णा मिस्तारी ।
 वारी वारी जन्ममरणान वारी ।
 हारी पडला आता, सकल निवारी । ॥ १ ॥

त्रिभुवर्नी भुवनी पद्मा, तुन ऐसी नाही ।
 चारी श्रमन्तो परन्तु, न बोलवे कांही ।
 साहीं प्रियाद करता, पडलो प्रगही ।
 ते व भक्तालार्गी, ते व दासालार्गी, पावसीं लगलाही ।
 ॥ २ ॥

प्रसन्नरदने प्रसन्न, होशी निजदासां ।
 ईशावासुनी काढी, दुःखापाशुनि तोडी ।
 तोडी भय पाशा ।
 अय तुनगांचून, भोज पुरवील आशा ।
 नरहरी तळीन झाला, पदपरुजलेशा ॥ ॥ ३ ॥

ॐ ॐ

(४) आरती शंकराची

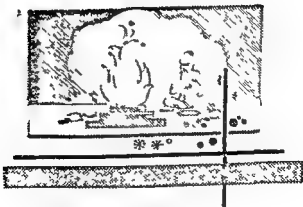
जयदेव जयदेव, जय श्रीशंकरा ।
आरती ओवाळू, तुज कर्पूरगौरा ॥ ध्र० ॥

लययती त्रिकाळा, ब्रह्मांडी माळा ।
त्रिपै कठ काळा, त्रिनेत्री ज्वाळा ।
लायण्य सुंदर, गस्तकी माळा ।
तैथुनिया जळ निर्मळ, वाहे झुळझुळा ॥ १ ॥

कर्पूरगौरा भोळा, नवनी विशाळा ।
अर्वांगी पार्वती, सुमनाच्या माळा ।
त्रिभुतीचे उदण सित कठ नीळा ।
ऐसा शंकर शोभे, उमावेष्टाळा ॥ २ ॥

देयी-दैत्यी सागर-मथन पै वेले ।
त्यामाजी अचोत हलाहल जे उटिले ।
ते त्या आनंदे प्राशन केले ।
नीलकंठ नाम प्रसिद्ध झाले ॥ ३ ॥

व्याघ्राम्बर फणियरधर, सुंदर मदनारी ।
पचानन मनमोहन, मुनिजन सुखकारी ।
शनकोटीचे घीन, वाचे उच्चारि ।
रघुबल टिळक रामदासा अतरी ॥ ४ ॥

वैरीयदेव०००

जायमानो वै प्र क्षण , त्रिभिर्नृणाम् जायते, मल्लचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन
देवेभ्य , प्रपत्या पितृभ्य

दूष वा अनृगो, य पुत्रो, यज्या, मल्लचरिवासी (तै. सू. ६.३ १०-११) !

ज माला भालव्या प्र येकाय तीन ऋणं अवतात --

१. नरपितृण ज्याची फड ऋणींच्याद्वारा निमित्त प्रधाचा अभ्यास करून होते.

२. दयन्तण, ज्याची फड यज्ञादिद्वारा त्याची पूजा करून होते.

३. पितृन्मण, ज्याची फेड पराक्रमी संतति निर्माण करण्याने होते.

अशा तऱ्हेने ज्ञानसंपादन, यज्ञ, पूजापाठ व सतति याच्यायोग पूर्वजांची
परंपरा चालवून मनुष्य आपले पूर्वजांच्या ऋणाची फेड करीत असतो

वैश्वदेवाभिषर्पिं थोडें प्रास्ताविक

सुद्धयर्थं चात्मनोऽग्रस्य वैश्वदेवं समाचरेत् ।

(सधु. आश्व स्मृति १. १६)

वैश्वदेवाची पूर्वप्रीठिका

सध्या देवपूजेला जें महत्त्व आहे, तें प्राचीन काळी अभिपूजेला होतें. पंचमहायज्ञ नित्य केलेच पाहिजेत म्हणून अभीत आहुति देऊन सकाळ सध्याकाल अभिवाय अर्थात् वैश्वदेव फला जाई. परांतील कुडात अभि सारणा जायत ठेवला जाई, आणि त्यामध्ये

सकाळ सध्याकाल आहुति दिल्या जात. घरामध्ये सतत जायत ठेवल्या ह्या अभीत ' अभिहोत्र ' अस म्हणत

प्राचीन काळी अभिहोत्राची तीन स्वतंत्र कुड प्रत्येक घरात ठेवली जात. पुढे अभिहोत्राची ही तीन कुड मागे पडून एकाच कुडांत अभि जायत ठेवण्याची प्रथा सुरू झाली ह्या अग्नीना ' स्मार्त ' अथवा ' गृह्य ' अभि अस म्हणत

प्राचीन यज्ञसंस्थेचा अवशेष या नायानें वैश्वदेव करण्याची पाल अगदीं भक्तिचेरूनत चान्द्र होती परंतु काळातर नें हे निम्नदम माग पडून त्याची

जागा देवपूजेने घेतली. या कारणाने यज्ञयंत्रस्था आणि तिचे प्रतीकरूप असणारा वैश्वदेव आज घरातून प्राय दुसऱ्या शतकाचे दृश्य दिसत आहे.

वैश्वदेवाचा उद्देश

मनुष्यप्राणी जे अन्न खातो, यामध्ये देव, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि सर्वांचा वाटा असतो त्याचा हा वाटा त्यास अर्पण केल्याखेरीज मनुष्यमात्रांना अन्नग्रहण करणे हे पाप आहे, या कल्पनेवर वैश्वदेवाची उभारणी झालेली आहे. या कल्पनेमधूनच देवयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ आदि पंचमहायज्ञांचा समावेश वैश्वदेवाच्या नित्यकर्मांत करण्यात आलेला आहे.

वैश्वदेवाच्या सन्मत्त 'पंचगतादोपास्या' परिहारासाठी वैश्वदेवकर्म करीत असल्याचा उल्लेख सापडतो.

मनुष्याच्या हातून पाच प्रकारांना हिंसा दारोज होत असते. उपलब्धामध्ये पाडणे, जायने ठळणे, सुखीमध्ये अग्नि सिद्ध करणे, पाणी भाणणे आणि सुराने पातडणे हे तिचे पाच प्रकार होत. ही पाच कृत्ये मनुष्यास अवश्य करावी लागतात. त्यामुळे अनेक प्राणिमात्रांची हिंसा घडते. हे पातक दूर होऊ याकरिता वैश्वदेव करण्यास सांगितला आहे.

वैश्वदेव म्हणजे काय ?

विश्व म्हणजे सर्व. सर्वांना आपल्या अंगातील भाग अर्पण करणे वाला वैश्वदेव म्हणतात. वैश्वदेवात देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ व मनुष्ययज्ञ यांचा समावेश होतो. पंचमहायज्ञांपैकी हे चार वैश्वदेवात होतात. पाचवा ब्रह्मयज्ञ तो पुढे वेगळा दिला आहे.

वैश्वदेव कोणी केव्हा व कसा करावा ?

वैश्वदेव प्रत्येक कुटुंबात प्रमुखाने करावा, स्वैराळ वेगळा झाला की वैश्वदेव वेगळा पला पाहिजे.

पूर्वी सकाळी व संध्याकाळी असा दोन वेळ वैश्वदेव करीत, पुढे एका सकाळीच वैश्वदेव करण्याची पद्धत सुरू झाली.

वैश्वदेव घरातील मुद्र जाती वैश्वदेवाच्या कुडात अग्नि घेऊन करतात. अग्नि मांगला प्रज्वलित करून त्यात आहुति देतात.

वैश्वदेवान्तर्गत धार्मिक कृत्ये

वैश्वदेव कसा करतात

वर सांगितल्याप्रमाणे वैश्वदेवामध्ये पंचमहायज्ञाचा समावेश होतो, यापैकी देवयज्ञ, मनुष्ययज्ञ आणि पितृयज्ञ अशीं आहुति देऊन करतात. त्यासाठी षोडश भात घेऊन त्यावर अन्नशुद्धि म्हणून तूप घालतात. या भाताचे तीन भाग करतात. यापैकी पहिल्या भागातील भाताने अग्नीस आहुति देतात. दुसऱ्या भागाने भूतयज्ञ (बलिहरण) करतात. आणि तिसऱ्या भागाने बराबाहेर जाऊन काकबलि देतात.

वैश्वदेवान्तर्गत चार महायज्ञ

वैश्वदेवामध्ये खालील चार यज्ञांचा समावेश होतो —

१. देवयज्ञ

हा यज्ञ वैश्वदेवान् अन्य यज्ञांच्या अगोदर अग्नीमध्ये आहुति देऊन घेला जातो. या यज्ञात एकदर १६ आहुति दिल्या जातात. या आहुतीचे मंत्र आणि त्याचे सविस्तर विधान 'वैश्वदेव प्रयोगांत' देण्यात आले आहे.

२. भूतयज्ञ

भूतयज्ञ आणि बलिहरण एकच होय. देवतापेशा नमी प्रीत्या आणि मनुष्यापेशा अधिक सामर्थ्यसंग्रह अशांश्रितां भूतयज्ञ असतो. त्यांत ज्या देवतांची नावे आलेली आहेत, त्याचा अर्थ त्या देवताने अधिक माग असतेले जीव ते येथे 'भूत' शब्दाने अपेक्षित आहेत आपले जीवन मुरझित रहाण्यास सुधीतीत अनेक शक्तींच्या सहकार्यांची आपणास आवश्यकता आहे हे येथे मुचविले आहे.

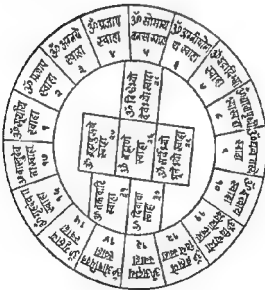
हा यज्ञ देवयज्ञनंतर आणि देवयज्ञांच्या अभिकुडांच्या उत्तर बाजूस ऋग्निनीयर आहुति देऊन करतात. या आहुति देण्याचा क्रम आणि त्यांची रागा या परंपरेने निश्चित केलेल्या आहेत या यज्ञातील तसेच मनुष्ययज्ञ आणि पितृयज्ञांतील आहुतींच्या रागा खोबऱ्या आहुतीचक्रांत, दानविन्याज आल्या आहेत (पृष्ठ १८४ पहा).

मूलतन्त्रमंडल

ॐ इन्द्रपुरव्येय स्वा. १९
ॐ इन्द्रास्वा. १८

समस्त
मनुष्येभ्यो हत

३६

ॐ इन्द्रास्वा. १८
ॐ इन्द्रपुरव्येय स्वा. १९
ॐ इन्द्रास्वा. १८
ॐ इन्द्रपुरव्येय स्वा. १९

३६

दक्षिण

पितृयज्ञ
अपसव्येन

स्वधा पितृयज्ञ ३३

सव्य

इन्द्रास्वा. ३५

ॐ इन्द्रास्वा. १८
ॐ इन्द्रपुरव्येय स्वा. १९

ॐ इन्द्रास्वा. १८
ॐ इन्द्रपुरव्येय स्वा. १९

इन्द्रास्वा. ३५

वैश्वदेवतान्तर्गत अहतिचक्र

भूतयज्ञाच्या आहुति ऋग्वेदी लोकात वसुंगकार पद्धतीने दिल्या जातात शाखाभेदानुसार चोक्कानी पद्धतीने आहुति देण्याची पद्धत काही ठिकाणी रुढ आहे परंतु आग्नी वतुलाकार रचनाच केवळ दिली आहे

प्राचीन काळीं भूतयज्ञ हा देवयज्ञाच्या अग्निमुद्धानजीक न करता घराच्या वेगवेगळ्या भागात जाऊन पला जात असे, अस 'मृच्छकटिक' नाटक, 'मनुस्मृति' (३ ८८), महाभारत (म अनु १७) आदि प्रथावरून दिसते देवयज्ञाच्या अग्निमुद्धानजीक भूतयज्ञ करण्याची प्रथा नंतरच्या काळात रुढ झाली असावी

सध्याचे काळात भूतयज्ञ न करता केवळ देवयज्ञ करण्याची पद्धत काही ठिकाणी दिसून येते पुण येथील पर्वती देवस्थानात, तसेच न्यत्रेश्वर मंदिरात केवळ देवयज्ञच पला जातो तोहि होत नसल तर अग्नीत चार आहुति दाखून घरातील पुण्या कुर्या बायका वैश्वदेवाच काम भागवितात

३ पितृयज्ञ

हा यज्ञ भूतयज्ञानंतर 'प्राचीनाधीती' म्हणजे जानवे छावीकडे घालून करतात, 'स्वधा पितृभ्य स्वाहा' आणि 'शामाय शबलाय स्वाहा' या दोन आहुति दिल्याने हा यज्ञ पुरा होतो

४ अतिथियज्ञ

हा यज्ञ 'सनकादिमनुष्येभ्यो हन्त' अशी आहुति देऊन केला जातो या ठिकाणी 'हन्त' शब्दाचा अर्थ '१६ घास' असा आहे

आयत्या घळीं आलेल्या अतिथीग मोहन घालून वृत्त करणे हा अतिथि यज्ञाचा महत्त्वपूर्ण भाग समजला जातो

वैश्वदेवान्तर्गत काही गौण कृत्ये

वैश्वदेवाच मुख्य कृत्य संपल्यानंतर रंगलील गौण कृत्ये करण्याची पद्धत सर्वत्र रुढ आहे —

१. काकरलि

वैश्वदेव शाख्यानंतर वराच्या बाहेर जाऊन काकरलि देण्याची पद्धति आहे. आपल्या अजाचा घासभर तरी भाग पशुखाना देण्याची भावना 'काकरलि' मध्य अनुस्यूत आहे.

२. गोघ्रास

भोजनापूर्वी घासभर अन्न अथवा मूठभर कन्न चान्य देणें पाहून ठेवून ते 'गोघ्रास' म्हणून गाईला खाल घालण्यात येत गोघ्रासामागील भावना गौरक्षण करण हीच आहे.

॥ ॥

'वैश्वदेव' नित्यकर्माची सद्यःस्थिति

अद्या तद्देनं आपल्या अजातील प्राणीमान आणि भुतमान या रक्षाने बाटे देऊन शिडक राहिलेले अन्न स्वतः भक्षण करण्याचा दृढस्वप्न वैश्वदेव नित्यकर्मात प्रथित करण्यात आला आहे. त्यातील उगच्छता घागतीत आहे.

मरल्या कालमात्रापुरमार वैश्वदेव नित्यकर्म आज जवळ जवळ उप्त झालेला दिसत आहे. सध्या घरात गाई नसतात त्यामुळे गवरीहि नसते. लाकूड, कोळसे जाऊन त्याची जागा रॉस्ल आणि गॅसने घेतली आहे. घरातील जेवणाची एकत्र पंगट आज नष्ट झाली आहे. तांदूळहि दुर्मिळ झाला आहे. यामुळे घरातील वैश्वदेव जवळ जवळ नष्ट झाला.

परंतु या नित्यकर्मामागील भावना लक्षात घेऊन त्याचे कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात पुनरुज्जीवन करणे आवश्यक आहे. या भावनेनेच वैश्वदेवाचा सविस्तर धार्मिक विधि सोबत देण्यात आला आहे.

तैश्चदेव

ॐ

अनुक्रम

ॐ

(१) देवयज्ञ

१. स्मरण
२. अग्नि-शावाहनम्
३. अग्नि-स्थापना
४. अग्नि-ध्यानम्
५. अग्नि-पूजनम्
६. अग्नि-उपस्थानम्
७. आहुतिप्रदानम्
८. विभूतिप्रदणम्
९. अग्नि प्रार्थना

(२) भूतयज्ञः

(३) पितृयज्ञः

(४) मनुष्ययज्ञः, अतिथियज्ञः

१०. भूमौ आहुति-प्रदानम्
११. काक्य

वैश्वदेवः ।

(१) देवयज्ञः

(अग्नेः पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य आचम्य प्राणान् आयम्य)

१. संकल्पः

पञ्चसूनादोषपरिहारार्थं तद्वारा

श्रीगणेशाय नमः सायंप्रातर्वैश्वदेवाख्यं कर्म तन्त्रेण करिष्ये ।

(१) देवयज्ञ

(आचमनं व प्राणायामं केल्यानंतर)

१. संकल्प

‘पंचसूनादोष’ नामक हिंसादोषांचे शाल्म करण्यासाठी आणि तद्वारा परमेश्वरास प्रसन्न करण्यासाठी सकाळचा आणि संध्याकाळचा ‘वैश्वदेव’ एकदमच करतो, असा संकल्प सोडवा.

‘पंचसूनादोषांचे’ सविस्तर विवरण वैश्वदेवाच्या प्रास्ताविकांत देण्यांत आले आहे. वैश्वदेव दररोज सकाळीं व संध्याकाळीं करावयाचा असतो. परंतु सत्या दोन्ही वेळांचा मिळून एकदा दुपारीच तो करण्यांत येतो.

२. अग्नि-आवाहनम्

जुष्टो दम्ना आत्रेयो यमुशुनोऽग्निजिष्टुर् ॥

एक्षमे राहुगणो गौतमोऽग्निजिष्टुर् ॥

अग्न्यानाहने विनियोगः ॥

ॐ जुष्टो दम्ना अतिथिर्दुराण

इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या

शत्रुयतामा भरा भोजनानि

॥ १ ॥

एक्षम इह होता निषादा-

दब्धः सु पुरस्ता भरा नः ।

२ अग्नि-आवाहन

‘जुष्टो दम्ना’ या मन्त्राचा वमुशुन आत्रेय हा ऋषि, अग्नि ही देवता आणि जिष्टुर् हा छन्द होय.

‘एक्षमे’ या मन्त्राचा गौतम राहुगण हा ऋषि, अग्नि ही देवता आणि जिष्टुर् हा छन्द होय.

अग्नीन् आवाहन करणे हा उपर्युक्त दोन्ही मन्त्राचा हेतु आहे. हे दोन्ही मन्त्र म्हणून आणि अक्षना वाढून अग्नीला आवाहन करावे व त्यावरील आच्छादन दूर करावे.

१. हे अग्ने, अतिशय उदार असा तू विद्वान् अतिथीसमान आम्हास पूज्य आहेस. आम्हाच्या यज्ञरूपी घरात तू प्रवेश कर आणि सर्व शत्रूंना नाहीसे करून त्याचे धनधान्यादि हरण कर.

२. हे अग्ने, देवाना आवाहन करणारा तू आहेस, तू येथे बसून आम्हाचा

अवतां त्वा रोदमी विश्वमिन्ने
यजामहे सौमनसाय देवान्

॥ २ ॥

३ अग्नि-स्थापना

समस्तव्याहृतीना परमेशी
प्रजापति प्रजापतिर्बृहती ।
अग्निप्रतिष्ठापने विनियोग ॥
ॐ भूर्भुव स्व । इदमक्रुनामानमग्निं प्रतिष्ठापयामि ॥ (प्रोक्षिते
न्धनानि निक्षिप्य वेणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेत्)

४ अग्नि-ध्यानम्

चत्वारि शृगा गौतमो वामदेवोऽग्निक्षिपुर् ॥ अग्निमूर्तिध्याने
विनियोग ॥

१ अग्नि-स्थापना

‘समस्त व्याहृती’ या मन्त्राचा परमेशी प्रजापति हा ऋषि, प्रजापति [ही
देवता आणि बृहती छंद होय. अग्नीची स्थापना करण्यासाठी या मन्त्राचे
पठन केले जाते

‘समस्त व्याहृती’ चे पठन करून त्यानंतर इदमक नामक अग्नीची मी
स्थापना करतो, अशा अर्थाचा मंत्र म्हणावा

४ अग्नि ध्यान

त्यानंतर प्रोक्षण केल्या इभनानी अग्नि प्रज्वलीत करावा आणि ‘चत्वारि
शृगा’ या मन्त्राने अग्नीचे ध्यान करावे

मागदशक आणि पुढारी ही अग्राह्य असणारे उभय लोक तुझी उपासना
करोत आम्ही (दुसऱ्या द्वारे) देवाची कृपा संपादन करण्याकरिता त्याचे
पूजन करतो.

ॐ चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तांसो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रौरवीति

महो देवो मर्त्याँ आ विवेश

॥ ३ ॥

स्पृहस्तश्चतुःशृङ्गः, सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः ।

त्रिपात्रसन्नयनः सुखासीनः शुचिस्मितः

॥ ४ ॥

स्वाहा तु दक्षिणे पार्श्वे, देवीं वामे स्वधा तथा ।

विभ्रदक्षिणहस्तैस्तु, शक्तिमन् स्तुच स्तुव

॥ ५ ॥

‘चत्वारि शृङ्गा’ या मन्त्राचा वामदेव हा ऋषि, अग्नि ही देवता आणि त्रिपुष् हा उग्र होय. अग्नीच्या ध्यानाकडे उपयोग.

३. या अग्नीला चार शिंगे, तीन पाय, दोन मस्तकें, आणि सात हात आहेत. तीनहि लोकांस व्यापून उरणाऱ्या आणि वर्षांब करणारा अग्नि अत्यंत स्वविला जातो. असा हा महान् देव यज्ञमान यज्ञमध्ये प्रज्वलित करतात.

४. या अग्नीला सात हात, चार शिंगे, सात जिभा, दोन मस्तकें आणि तीन पाय आहेत. त्याचें मुग्र प्रसन्न आणि सहास्य असून तो मुत्तानें आपल्या आसनावर बसलेला असतो.

(अग्नीच्या उपयुक्त वर्णनात चार वेद हे त्याची चार शिंगे, उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित हे त्याचे तीन पाय, ब्रह्मोदन आणि प्रवर्ग्य नामक यज्ञ हे त्याची दोन मस्तकें, आणि सात उग्र हे त्याचे सात हात मानण्यात आले आहेत.)

५. अग्नीच्या उग्रया बाजूस स्वाहा आणि डाव्या बाजूस स्वधा नामक त्याच्या बायका बसलेल्या आहेत. आपल्या उग्रया हातांमध्ये त्याने शक्ति, भज, स्तुच, स्तुव आदि धारण केली आहेत.

तोमर व्यजन वामैः धृतपात्रं च धारयन् ।

मेघारूढो जटावद्धो, गौरवर्णो महोजसः

॥ ६ ॥

धूम्रध्वजो लोहिताक्षः, सप्तार्चिः सर्वकामदः ।

आत्माभिमुखमासीनः, एवरूपो हुताशनः

॥ ७ ॥

अग्नौ वैश्वानरं शाखिल्यगोत्रं मेघध्वजं प्राट्मुखं देन मम संमुखो वरदो

भवे ॥ ७-अ ॥

(इति ध्यात्वा परिसमूहनपर्युक्षणं कृत्वा)

उपर्युक्त मन्त्रां, अग्नीचं ध्यान करून 'परिसमूहन' आणि 'पर्युक्षण' करावे.

(परिसमूहन— ईशान्येस आरम्भ करून उताणे हाताने जनिर्नील हात लावून चौकोनी पाणी निरवणे यास 'परिसमूहन' असे म्हणतात. हे पाणी कुडावायून ८ अंगुलींवर निरवणे. परिसमूहन तीनदा करावे.

पर्युक्षण— 'पर्युक्षण' म्हणजे बरीलप्रमाणे पाणी निरविलेल्या जग्गिच जनिर्नील हात न लावता पाणी निरवणे. हेदि बरीलप्रमाणे तीनदा करावयाचे असते.)

अशाप्रकारे अग्नीचं ध्यान करून अग्नीच्या ईशान्य दिशेला आरम्भ करून अग्नीच्या तीन वेळ पाण्याचं चौकोनी परिसमूहन करावे. त्यानाने

५. अग्नि-पूजनम्

विश्वनि न इति तिसृणामाग्नेयो वसुभुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् । द्वयोरर्चनेऽन्त्याया उपस्थाने त्रिनियोगः ॥

ॐ विश्वानि नो दुर्गहां जातमेदुः ॥ ८ ॥

ॐ मिन्धुं न नाना दुर्गितार्तिं परि ॥ ९ ॥

ॐ अग्रे अत्रिवचमसा गृणानः ॥ १० ॥

ॐ अस्मार्कं बोध्ययिता तनूनाम् ॥ ११ ॥

तीन घेडा परिपेचन करावें आणि पुढीं मंत्र म्हणून प्रत्येक ऋचेंने अग्नीच्या भावनी चौकोनी केलेल्या परिसमूहानवर सर्व भागाच्या मध्यापासून अक्षता ठेवण्यास मुद्रावात करावी. पुढच्या मध्यापासून क्रमानें मध्ये आणि कोपन्यावर अक्षता ठेवाव्या.

प्रत्येक दिशेस अक्षता ठेवण्याकरिता ओळीने एक एक मनाचा उपयोग करावा. अक्षता आठ दिशेस ठेवावयाच्या असतात त्याप्रमाणे मंत्रहि आठ आहेत. ह्या अक्षता परिसमूहनापासून तीन अगुले पुढे ठेवाव्यात त्यादि सर्वत्र प्रचार परिसमूहनावर अक्षता ठेवण्याच आहे.

५. अग्नि पूजन

‘विश्वनि न.’ या मनाचा अत्रिकुलोत्पन्न वसुभुत हा ऋषि, अग्नि ही देवता आणि त्रिष्टुप् हा छंद होय. या ऋचापैकी ८-१३ या ऋचा अग्नीच्या पूजनाकरिता आणि १४-१५ या ऋचा अग्नीच्या स्तुतीकरिता म्हटल्या जातात.

८-९ हे अग्ने, आम्हाला भोगण्यास कठिण असणाऱ्या सर्व पातकातून नावाडी समुद्राच्या पार नेतो त्याप्रमाणें पार पाड.

१०-११. हे अग्ने, अत्रि ऋषीप्रमाणे आम्हाकडून स्तविला मागारा व आमच्या शरीराचा रक्षक आहेस.

धा. ...१३

ॐ यस्तर्पा हृदा कीरिणा मन्यमानः	॥ १२ ॥
ॐ अमर्त्यं मर्त्यो जोहरीमि	॥ १३ ॥
ॐ जातवेदो यशो अस्मासु धेहि	॥ १४ ॥
ॐ प्रजाभिरेमे अमृतममंशयाम्	॥ १५ ॥
ॐ यस्मै त्व सुकृते जातवेद	
उ लोकममे कृणवः स्योनम् ।	
अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं	
गोमन्तं रुयि नशते स्युस्ति	॥ १६ ॥

६ अग्नि-उपस्थानम्

आत्मान चालक्ष्य, हस्त प्रक्षाल्य, सिद्धमन्त्रपञ्चादधित्य, उदगुद्वास्य, प्रोक्ष्य, अग्रे पश्चिमतो निधायभिधार्य, त्रिधा विभज्य, सव्य पाजितल

६. अग्नि उपस्थान

नतर हवियोग्य शिजविभे अत्र एका पात्रावर विंवा पानावर उपरून धेवन त पात्र भागीवर तापवून प्रायण कम्न कालवून अग्नीच्या पश्चिमय देवायै रीत भाग कम्न नूत पात्रून छातीवर आग हात ठेवून तत्रपा

हृदि न्यस्य, दक्षिणस्तेन दक्षिणभागादार्द्रामलमग्निमन्त्रमादायांगुप्राप्रेण
पीडित मरुतागुप्युत्तानग्निना प्रणयादिरहित स्वाहान्ते सूर्यादमत्रे
र्तुदुयात् ॥

७ आहुतिप्रदानम्

- १ सूर्याय स्वाहा । सूर्याय इदं नमः ॥
- २ प्रजापतये स्वाहा । प्रजापतये इदं नमः ॥
- ३ अग्नये स्वाहा । अग्नये इदं नमः ॥
- ४ प्रजापतये स्वाहा । प्रजापतये इदं नमः ॥
- ५ सोमाय जनस्पतये स्वाहा । सोमाय जनस्पतये इदं नमः ॥
- ६ अग्नीषोमाम्या स्वाहा । अग्नीषोमाम्याम् इदं नमः ॥
- ७ इन्द्राग्निभ्या स्वाहा । इन्द्राग्निभ्याम् इदं नमः ॥
- ८ धारावृषिभ्या स्वाहा । धारावृषिभ्याम् इदं नमः ॥
- ९ धन्वन्तरये स्वाहा । धन्वन्तरये इदं नमः ॥
- १० इन्द्राय स्वाहा । इन्द्राय इदं नमः ॥
- ११ विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमः ॥
- १२ ब्रह्मणे स्वाहा । ब्रह्मणे इदं नमः ॥
- १३ भू स्वाहा । अग्नये इदं नमः ॥

साङ्ख्या अत्राहूतं प्राणी व्याख्या आवळयाणवढ अत्र धऊन ओंकार न
म्हणता 'वर्ग' स्वाहा म्हणून पुनः आहुती व्याख्यात आहुती टाकू नयेत,
पक्व नयेत, अपण कल्याणाररया व्याख्यात

७ आहुतिप्रदान

आहुति दिव्यान्तर पूर्वप्रमाणे सीता परिमृष्टा आणि पर्युष्ण करावे
आणि 'विधानि' हा मंत्र म्हणून पूर्वव्याच जागी पूर्वप्रमाणे अक्षता
टवल्यात, नंतर गव, फुलानी नमीची पूजा करावी

१४ भुवः स्वाहा । वायव इदं न मम ॥

१५ स्वः स्वाहा । सूर्याय इदं न मम ॥

१६ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतये इदं न मम ॥

८. विभूतिग्रहणम्

मानस्तोक इत्यस्य कुत्सो रुद्रो जगती ।

विभूतिग्रहणे विनियोगः ।

ॐ मा नस्तोके तर्नये मा न आयौ

मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो बंधी-

र्हन्निर्मन्तुः सदाभित् त्वां हवामहे

॥ १७ ॥

त्र्यायुष जगदग्ने, ललाटे

॥ १८ ॥

कश्यपस्य त्र्यायुष, कण्ठे

॥ १९ ॥

८. विभूतिग्रहण

'मानस्तोक' ह्या मन्त्राचा कुत्स हा ऋषि, रुद्र ही देवता आणि जगती हा छंद होय.

हा मंत्र म्हणून पळीने अग्नीचे भस्म घ्यावे व पुढील मंत्र म्हणून लावावे

१७. हे रुद्रा, आमची मुले, नातू, आमचे सवयी लोक, गाई आणि पशू व घोडे यांना मारू नकोव. आम्ही हविर्मांस घेऊन तुला नेहमी बोलावीत आहो.

१८. तीन वेळा जमदग्नीचा अपमृत्यु टाळणारे हे भस्म मी कशाच्यावर धारण करतो हे भस्म जमदग्नीप्रमाणे माझाहि अपमृत्यु टाळो.

१९. कश्यपाचे तीनदा अपमृत्यून संरक्षण करणारे हे भस्म मी कशाच्या ठिकाणी धारण करतो.

अगस्त्यस्य त्र्यायुष, नामौ	॥ २० ॥
यदेतानां त्र्यायुष, दक्षिणस्कन्धे	॥ २१ ॥
तन्मे अस्तु त्र्यायुष, वामस्कन्धे	॥ २२ ॥
सर्वमस्तु शतायुष, शिरसि	॥ २३ ॥

१. आग्नि प्रार्थना

श्रद्धा मेधा यशः प्रज्ञां, विद्यां बुद्धिं श्रियं वलम् ।	
आयुष्यं तेज आरोग्य, देहि मे हव्यमाह्व	॥ २४ ॥
प्रमादात्कुर्वतां कर्म, प्रच्यवेताधरेषु यतः ।	
स्मरणादेव तद्विष्णोः, संपूर्णम् स्यादिति श्रुति	॥ २५ ॥

२०. अगस्त्य महर्षीणां ज्या भस्माने तीनदा अमृत्यून टाळले ते भस्म मी नामीच्या ठिकाणी धारण करितो.

२१. ज्याने देवांना तीनदा अमृत्यून तारिले ते भस्म मी उजव्या खात्रावर धारण करितो

२२. तीनदा अपमृत्तून सरक्षण करणारे ते भस्म माझ्या डाव्या खात्राच्या ठिकाणी असो.

२३. (मला अपमृत्यु न येतां) पूर्ण शरभ वषे आयुष्य असो, म्हणून हे भस्म मी मस्तकावर धारण करितो.

१. आग्नि-प्रार्थना

२४. हे अग्ने, आस्तिक्यबुद्धि, मनाचे सामर्थ्य, कीर्ति, मेदूचे सामर्थ्य, विद्या, ज्ञान, संपत्ति, बल, दीर्घायुष्य, तेजस्वीपणा आणि आरोग्य हीं मला दे.

२५. चुनीमुळे ह्या कर्मांत जे काही चुकले असेल ते विष्णूच्या स्मरणाने संपूर्ण होते असे वेदात सांगितले आहे, म्हणून मी विष्णूचे स्मरण करितो.

अनेन प्रातः साय वैश्वदेवांगहोमाग्नयेन उर्मगा भगवानन्य शरुपी परमेश्वरः प्रीयताम् ॥

५ ५

(२) भूतयज्ञः

(आचम्य प्राणान् आयम्य, भूमिं प्रोक्ष्य मध्यभागादन्नमादाय प्रार्थामारम्य ईशानीयर्थेन चक्राकार नैस्तर्पेण भूमौ)

१. आहुतिचक्रम्—

१ सूर्याय स्वाहा ॥

७ इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा ॥

२ प्रजापतये स्वाहा ॥

८ द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ॥

३ अग्नये स्वाहा ॥

९ धन्वतरये स्वाहा ॥

४ प्रजापतये स्वाहा ॥

१० इन्द्राय स्वाहा ॥

५ सोमाय वनस्पतये स्वाहा ॥

११ रिशेभ्यो देवेभ्य स्वाहा ॥

६ अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा ॥

ह्या चक्राळ सव्याक्राळ-या वैश्वदेवात् अगभूत भगवान्या होमरु कर्माने भगवान् यशरुपी परमेश्वर प्रसन्न होतो.

५ ५

(२) भूतयज्ञ

देवयज्ञ शाखावर आचमन प्राणायाम कर्त्तून भूतयज्ञाकरिता भूमि प्रोक्षण करावी आणि खार्जि दिल्याप्रमाणे आहुति द्याव्यात.

१. आहुतिचक्रः

भूतयज्ञाच्या अतर्गत एकूण ३२ आहुति दिव्या जातात. यापैकी '१ सूर्याय स्वाहा' पासून '१७ वास्तुदेवताभ्यां स्वाहा,' या १७ आहुति चक्राकार पद्धतीने द्याव्यात भूतयज्ञान्तर्गत या आहुतिचक्राची आहुति आणि सविस्तर विवरण वैश्वदेवाच्या प्रास्ताविकांत दिले आहे.

- १२ व्रद्धणे स्वाहा ॥ १५ गृहाय स्वाहा ॥
 १३ अद्भ्य स्वाहा ॥ १६ गृहदेवताभ्य स्वाहा ॥
 १४ ओषधिवनस्पतिभ्य स्वाहा ॥ १७ वास्तुदेवताभ्य स्वाहा ॥

२ चक्रादयदि प्राच्या प्राक्संस्थम्,

- १८ इद्राय स्वाहा ॥
 १९ इद्रपुत्रेभ्य स्वाहा ॥

३ दक्षिणत उदकसंस्थम्

- २० यमाय स्वाहा ॥
 २१ यमपुत्रेभ्य स्वाहा ॥

४ पश्चिमत प्राक्संस्थम्

- २२ वरुणाय स्वाहा ॥
 २३ वरुणपुत्रेभ्य स्वाहा ॥

५ उत्तरस्यामुदक्संस्थम्

- २४ सोमाय स्वाहा ॥
 २५ सोमपुत्रेभ्य स्वाहा ॥

२ चक्राच्या बाहेर पूर्वेस

नंतर १८ आणि १९ या आहूति चक्राच्या बाहेर पूर्वेस घाल्यात.

३ चक्राच्या बाहेर दक्षिणेस

नंतर २० आणि २१ या आहूति चक्राच्या बाहेर दक्षिणेस घाल्यात.

४ चक्राच्या बाहेर पश्चिमेस

नंतर २२ आणि २३ या आहूति चक्राच्या बाहेर पश्चिमेस घाल्यात

५ चक्राच्या बाहेर उत्तरेस

नंतर २४ आणि २५ या आहूति चक्राच्या बाहेर उत्तरेस घाल्यात

२०० धार्मिक संस्कार व नियुक्त्ये

६. चक्रमध्ये

२६ ब्रह्मणे स्वाहा ॥

२७ ब्रह्मपुरीयेभ्यः स्वाहा (ब्रह्मणो दक्षिणतः) ॥

२८ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥

७. ब्रह्मण पश्चिमतः

२९ सर्वेभ्यो भूतेभ्यः स्वाहा ॥

८. ब्रह्मण उत्तरतः

३० दिवाचारिभ्यः स्वाहा ॥

३१ नक्तचारिभ्यः स्वाहा ॥

९. चक्रादुत्तरतः

३२ रक्षोभ्य स्वाहा ॥

॥ ॥

(३) पितृयज्ञः

३३ स्वधा पितृभ्यः ॥

६-८. चक्राच्या आत

नंतर चक्राच्या गप्पमार्गी ' २६. ब्रह्मणे स्वाहा ' ही आहुति देऊन त्याच्या पूर्वे, दक्षिणे, पश्चिमे व उत्तरे बाजूस झमाने एक एक आहुति द्यावी. ' ३०. दिवा-चारिभ्यः ' याच्या शेजारी ' ३१ नक्तचारिभ्यः ' ही आहुति द्यावी

९. चक्राच्या बाहेर उत्तरेस

नंतर ' सोमपुरीयेभ्यः स्वाहा ' च्या शेजारी ' ३२. रक्षोभ्यः स्वाहा ' ही आहुति द्यावी.

॥ ॥

(३) पितृयज्ञः

नंतर पितृयज्ञाच्या ३३ ते ३७ या आहुति श्रमशः भूतपक्षाच्या आग्नेय,

३४ श्यामाय स्वाहा ॥

३५ शबलाय स्वाहा ॥

५ ५

(४) मनुष्ययज्ञ

३६ सनकादिमनुष्येभ्यो हत । इदं न मम ॥

५ ५

(५) काकबलि

(गृहादबहिः)

ऐन्द्रनारणमायव्या, याम्या नैर्ऋतिराध ये ।

ते काकाः प्रतिगृहन्तु, भूम्या पिंडं मयोजितम् ॥ २६ ॥

नैऋत्य आणि वायव्य दिशेस द्याव्यात.

वितृयशछाटी आहुति देण्याची पद्धति खालीलप्रमाण आहे. आग्नेय दिशेला तोंड करून प्राचीनावीति करावी आणि नंतर अक्षाच्या तिसऱ्या मार्गातील अगठ्याच्या पेन्याएवढें अन्न घेऊन तें जलयुक्त हावा गुड्या जमिनीला टेंकून रक्ता वितृम्य. ' असे उच्चारून उताणा हात करावा आणि वितृतीर्थाने आहुति द्यावी. वितृतीर्थ म्हणजे भागटा आणि अगठ्यानखळचें घोट यामधील जागा होय.

५ ५

(४) मनुष्ययज्ञ

नंतर ३६ सनकादि० ही मनुष्ययज्ञाची आहुति भूतयज्ञाच्या ईशान्य दिशेस द्यावी.

५ ५

(५) काकबलि

काकबलि देण्याकरिता रस्त्यावर यावे आणि सर्व मंत्र म्हणून शेवटी हातात

वैवस्वतकुले जानौ, द्वौ श्यामशवलो शुनौ ।

ताभ्यां पिंडो मया दत्तो, रक्षेतां पथि मां सदा ॥ २७ ॥

ये भूताः प्रचरन्ति दिवानक्तं,

बलिमिच्छन्तो बितुदस्य श्रेष्ठाः ।

तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि,

मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु स्वाहा

॥ २८ ॥

(बलिप्रदानोत्तरमद्गण एत गोदोहनमात्रं स्थित्वातिथिमाकङ्क्षेत् ।
प्रक्षालितपाणिपाद आचम्य गृहं प्रविशेत्)

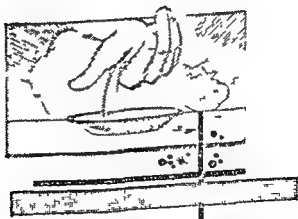
ॐ ॐ ॐ

भाणलेले अन्न जमिनीवर किंवा दगडावर पाणी शिंपून त्यावर ठेवावे. नंतर कोणी अतिथि भेटल्यास त्याला घरांत आणून यथाशक्ति अन्न द्यावे.

२६-२७. पूर्व, पश्चिम, दायव्य, दक्षिण आणि नैऋत्य हा दिशांस जे काबजे असतील त्या कायज्यांनीं मी जमिनीवर ठेवलेला हा अन्नाचा पिंड ग्रहण करावा. वैवस्वत कुलामध्ये श्याम आणि शवळ नांवाचे दोन कुत्रे झाले. त्यांना मी हा पिंड दिलेला आहे. त्यांनीं मारां भागीमध्ये नेहमी संरक्षण करावे.

२८. रात्रंदिवस लोकांना त्रास देत आणि घलीची इच्छा करीत जे दुष्ट प्राणी हिंडून असतात, त्यांना हा बलि मला आरोग्य प्राप्त व्हावे म्हणून मी अर्पण करतो.

ॐ ॐ ॐ

महाधरा

स गच्छस्व स वदध्य, सं यो मनासि जानताम् ।

देवा भाग यथा पूर्वे, सत्त्वानाना उपासते ॥ (ऋ. १०.१९२.७)

लोकहो, तुम्ही एक विचाराचे आणि एक आचाराचे व्हा. तुमचे ज्ञान पूर्ण
असु श्या.

तुम्ही आपले पृथगाचे गवलावर पाऊल टाकून आपली कार्ये एःदिलाने,
निश्चयाने आणि निर्मयपणाने शेवटास न्या.

ब्रह्मयज्ञाविपर्यां थोडें प्रास्ताविक

यत् स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः ॥

(आश्वलायन गृह्यसूत्र)

ब्रह्मयज्ञ म्हणजे स्वाध्याय

देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ आणि ब्रह्मयज्ञ असे पाच यज्ञ मिळून प्राचीन धर्मशास्त्रात वर्णिलेल्या पंचमहायज्ञांची सांगता होतं. यापैकी पाहिले चार यज्ञ वैश्वदेवात अंतर्भूत होतात पाचवा ब्रह्मयज्ञ स्वतंत्रपणे वैश्वेद्याच्या अगोदर करावयाचा असतो

प्रतिदिन काही ठराविक वेदमंत्रार्च पठन करणे हा ब्रह्मयज्ञाचा प्रमुख हेतु आहे. यासच धर्मशास्त्रात 'स्वाध्याय म्हणजे' अशी संज्ञा दिली आहे. या स्वाध्यायापै पठन हे ब्रह्मयज्ञातील मुख्य कृत्य असून देव, ऋषि, आचार्य आणि पितर यांचे तर्पण हे गौण कर्म होय. पुण्यळ लोक तरण आणि त्यातहि पितृतर्पण हे ब्रह्मयज्ञातील मुख्य कर्म मानतात आणि त्यानासून स्वतः स आणि स्वतःचे मुलांस दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु असे करणे म्हणजे ब्रह्मयज्ञाच्या मूळ हेतूचा विपर्यास करणे होय

ब्रह्मयज्ञाचें महत्त्व

नित्यकर्मांत ब्रह्मयज्ञाचा समावेश करून वेदादि प्राचीन धर्मग्रंथांना मुखोद्गत आणि शिवंत ठेवण्याची व्यवस्था आपल्या पूर्वजानीं करून ठेवली आहे. आपल्या धर्माचे आद्य ग्रंथकार कोण, त्यांच्या ग्रंथांचा प्रारंभ कोणत्या वाक्यापासून होतो आणि या ग्रंथांचें परिशीलन आपल्या ह्यानून प्रतिदिन कसे घडेल, या सर्व गोष्टींचा विचार करून 'ब्रह्मयज्ञ' या नित्यकर्माची रचना करण्यांत आलेली आहे.

आमच्या शोर पूर्वजांचे बंदाज म्हणवून घेण्याची पात्रता आम्हांस यावयाची असेल तर त्यांच्या ग्रंथांचें परिशीलन करणें हा एकच मार्ग आज उपलब्ध आहे. या परिशीलनाचा आणि स्वाध्यायाचा व्यवहार्य उपाय म्हणजे 'ब्रह्मयज्ञ' करणें हा होय.

म्हणूनच या स्वाध्यायाला आणि स्वशास्त्राध्यायनाला विशेष महत्त्व आमच्या सान्या धर्मग्रंथांत आणि पुराणांत देण्यांत आलें आहे.—

स्वशास्त्राध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः ।

(लिंगपुराण)

ब्रह्मयज्ञ कोणी करावा ?

उपनयन झालेल्या प्रत्येक मुलानें आणि प्रौढानें ब्रह्मयज्ञ केला पाहिजे. ज्याचा पिता विद्यमान आहे अशांनीं ब्रह्मयज्ञांतर्गत पितृवर्षण फक्त करावयाचें नाही; परंतु धार्कां सर्व कृत्स्न केलीच पाहिजेत असा धर्मशास्त्राचा दंडक आहे.

उपनयनाच्या दिवशीं संध्याकाळीं संध्याला ज्याप्रमाणें प्रत्यक्ष आरंभ होतो, त्याप्रमाणेंच प्रत्येकानें दुसऱ्या दिवसापासून ब्रह्मयज्ञास आरंभ करावयाचा असतो. मुंज शालेल्या मुलास दुसऱ्या दिवशीं गायत्री मंत्राशिवाय नवीन कांहींच येत नसतं. तथापि तेव्हा गायत्री मंत्र म्हणूनच त्यानें उपनयनाच्या दुसऱ्या दिवशीं ब्रह्मयज्ञाला म्हणजे स्वाध्यायविधीला आरंभ करावयाचा असतो.

या दृष्टीनें सर्व यज्ञांत ब्रह्मयज्ञ मुख्य आहे. म्हणून उपनयनापासूनच ब्रह्मयज्ञ करण्यास आरंभ करावा असें बैलानस धर्मग्रंथांत म्हटलें असत निबंधकारांनीं हि अनुवाद केला आहे—

सर्वयज्ञानामादिः ब्रह्मयज्ञः तस्मादुपनयनप्रभृत्येव द्विजैः कर्तव्यः ।

(वैष्णवस भर्मप्रश्न २. ७. १३)

चावन्न सर्वांगी एवाही होईल की, ब्रह्मयज्ञ अमक्यानीं करावा आणि अमक्यानीं करू नये असा शाही नियम नसून उपनयन झाल्यापासून सर्वांनी ब्रह्मयज्ञ घेताच पाहिजे.

ब्रह्मयज्ञ कोठे करावा ?

ब्रह्मयज्ञ विशेषत घराच्या बाहेर कोठे तरी नदी, तलाव वगैरे जलाशयासमिध करणे हा उत्तम पध्द. अशा स्थळीं स्वाध्याय मध्यम आवाजात म्हणावा परंतु गावात करणे झाल्यास मनाने वेदपठन करावे

ब्रह्मयज्ञात वेदपठन चालू असता ऋषि, देवता, छंद आणि प्रणव म्हणण्याची जम्वी नाही वेदपठनप्रसंगीं उभे राहिले असता, आडवे पडले असता, झुकून त्रिकडे फिरले असता, चालत असता चालते. अभ्यास करणे हे मुख्य तत्व आहे. मात्र जोपर्यंत एकाग्र मन असेल तोपर्यंतच अभ्ययन करावे. अमुक इतके अभ्यास म्हटले पाहिजेत असे नाही.

ब्रह्मयज्ञ कसा करावा ?

वर सांगितल्याप्रमाणे ब्रह्मयज्ञात स्वाध्याय हे मुख्य कृत्य आहे आणि तर्पण हे गौण कृत्य आहे. तर्पणासाठी शक्यतो तान्याचे अथवा पितळेचे ताम्हण प्यात्रे. या कार्यासाठी मातीचे भांडे घेणे हे सर्वथा निषिद्ध आहे. तसेच तर्पणाचे पाणी जमिनीवर साडू देणे हेहि निषिद्ध आहे. तर्पण करित असता पाणी हळू हळू सोडावे. तर्पणाची संततधार कधीहि सोडू नये.

दम हे ब्रह्मयज्ञास अत्यंत आवश्यक आहेत. ब्रह्मात्रति आणि तर्पण यांना दम वेगळे घ्यावेत. ब्रह्मात्रलिकरिता अग्राचे दोन दम घ्यावेत. देव, ऋषि, आचार्य व पितृ या सर्वांच्या तर्पणास एकाच घेतलेले दम पालतात. त्याप्रमाणेच तीळहि पितृतर्पणास आवश्यक आहेत. तथापि त्यावाचून कर्म वेव्हाहि टाळू नये. पितृतर्पणात तीळ आणि वेदअभ्ययनप्रसंगीं दम हे विशेष फलदायक आहेत इतकेच हातात घेणे, रुप किंवा लोह असेल तर दमांची जरूरी नाही.

काहीं वैकल्पिक प्रयोग

वदमनाबरोबरच 'गाथा,' 'नारायसी' आणि 'पुराण' याचाहि स्नाध्याय ब्रह्मयज्ञप्रसंगी करावा असं सूत्रात सांगितलं आहे. त्याप्रमाणे 'यदिन्द्रो दातारान्' हे गाथेच आश्रयाक्य, 'इदं जना उपभुत' हे नारायसीच आश्रयाक्य आणि पुराण म्हणून पहिले पुराण जे ब्रह्मपुराण त्याचा पहिला श्लोक किंवा श्रीमद्भागवताचा पहिला श्लोक म्हणतात परंतु हा आचार सांगितला नाही. कारण सध्याचा पुराण ही स्त्रीशूद्राकरिता आहेत आणि गाथा व नारायसी या संहितेच्याच अंगभूत आहेत, म्हणून त्या संहितात समाविष्ट होतात.

ब्रह्मयज्ञ केव्हा करू नये

ब्रह्मयज्ञाला करून दोनच 'आध्याय' म्हणजे न म्हणण्याचा कारण आहे एक सूनसदिकामुळे इतर अंगाने भरणे किंवा स्थल अपवित्र असणे ही दोन बाबून ब्रह्मयज्ञाची सामान्य कनना येण्यास हरकत नाही

॥ ॥

ब्रह्मयज्ञान्तर्गत धार्मिक कृत्ये

१ संकल्प व ब्रह्मांजलि

आचमन व प्राणायाम केल्यानंतर ब्रह्मयज्ञात आरंभ देव, ऋषी, आचार्य आणि पितर यांच्या तृप्तिद्वारां परमेश्वरप्राप्तीकरिता ब्रह्मयज्ञ करितो, असा संकल्प सोडून ब्रह्मयज्ञाला आरंभ करावा द्याव्या गुह्यावर उजवा पाय ठेवून त्या उजव्या पायाच्या गुह्यावर डावा हात सरळ जोरें करून उताणा ठेवावा त्यात दोड्याचे बीतमर लागू होऊन दम घालून उजवा हात त्यावर पालथा करावा हाच 'ब्रह्मांजलि' असं म्हणतात

२ गायत्री मंत्र

ब्रह्मांजलि केल्यानंतर ॐ श्रुतक व्याहृति म्हणून गायत्री मंत्र पाठ, अर्घ्य व संपूर्ण अशा क्रमात तीनदा म्हणावा. असे म्हणताना स्वरांत जो यत्न होत

अमनो, तो अवश्य स्थानांत घ्यावा. पाद, अर्ध, संपूर्ण अशा क्रमानें मंत्र म्हणण्याचा उद्देश काय असावा हें बरोबर सांगता येत नाही. कदाचित् प्रथम उपदेशाप्रमाणे प्रथम पाद, आणि नंतर संपूर्ण मंत्र म्हणण्यास सांगितला असावा.

३. वेदग्रंथांचें पठन

नंतर ऋग्वेदाचा पहिला वर्ग 'अग्निनीति' हा म्हणावा. तो म्हणताना मन एकाग्र आणि दृष्टि निनीलित किंवा अतिवाकडे लावावी. नंतर यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांचा आरंभ म्हणावा.

एक वेद पुरा करून वेग्याच्या पद्धतीस अनुसरून ब्राह्मण, आरण्यक यांची आद्यवाक्ये आधीं म्हणून नंतर यजुर्वेदादि ग्रंथांची वाक्ये म्हणण्याची पद्धतीहि आहे. तीच थोर श्लोकांच्या प्रचारात असल्यामुळे आम्ही स्वीकारली आहे.

४. अन्य ग्रंथांचें पठन

नंतर आश्वलायन श्रौतसूत्र, यास्कृत 'निरुक्त', छंद, निघण्टू, वेदांग श्रौतिष, पाणिनिकृत 'शिक्षा', अष्टाध्यायी, याज्ञवल्क्यस्मृति, महाभारत, कणादप्रगीत 'न्यायसूत्र', जैमिनिनिकृत 'पूर्वमीमांसा', व्यासकृत 'उत्तरमीमांसा' या क्रमाने ग्रंथांच्या प्रथम वाक्याचा उल्लेख आहे. आश्वलायन सूत्रसूत्रांत पुढीलप्रमाणें ग्रंथ म्हणावयास सांगितले आहेत—

अथ स्वाध्यामचीयौत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाह्वियायाद्राक्षणाणि कल्पान् गाथानाराक्षंतीरितिहासपुराणानीनि (भा. श्र. २०३)

(आपल्या शास्त्रेचा वेद म्हणावा व नंतर ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, ब्राह्मण, सूत्र, गाथा, नाट्यशास्त्री, इतिहास म्हणजे भारत आणि पुराण या क्रमानें ग्रंथांचे अध्ययन करावें.)

यात वेदभेदानें काही फरक होतो, परंतु सामान्य स्वरूप एकच. आश्वलायन सूत्रसूत्रांतील ब्रह्मयज्ञसंबंधी जें वाक्य वर उद्धृत केलें आहे, त्यावरून कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल कीं सध्याच्या ब्रह्मयज्ञ प्रयोगांत त्यापेक्षां

पुष्कळच फरक झालेला आहे आरण्यक, उपनिषदे, शिक्षा, व्याकरण, पूर्व मीमांसा, उत्तरमीमांसा, याज्ञवल्क्यस्मृति, कणादप्रणीत न्यायसूत्र वगैरे प्रथांचा उल्लेख का केला आणि कोणत्या आवाराने केला वगैरे प्रश्न विचारण्यासारखे आहेत विशेषतः मन, पराक्षर सोडून याज्ञात्म्यस्मृतीचा उल्लेख व न्याय सूत्राचा उल्लेख याची तर सुगतीच लावता येत नाही.

५. देवतातर्पण

प्रजापति, ब्रह्मा वेद, देव, ऋषि, सव छत्र, ॐकार, वषट्कार, व्याहृति, सावित्री, यज्ञ, द्यावापृथ्वी, अन्तरिक्ष, महोरान, साख्य, सिद्ध, समुद्र, नदी, गिरी, क्षेत्र, औषधी वनस्पती, गंधर्व, अप्सरा, नाग, वयस्, साध्य, गो, विप्र यज्ञ, रक्षस्, भूत, एवमत, या देवता घेतल्या आहेत

यात काही देवता समुदायरूप आहेत, आणि बाही व्यक्तिशः आहेत परंतु या देवतांची निवड कोणत्या तत्वावर केली आहे, याचा उल्लेख होत नाही त्यात धड घडातील देवता नाहीत, धड पीराणिकही नाहीत यात विशेषतः साख्य, सिद्ध, नाग, वयस्, हे उल्लेख विशेष चिन्तनीय आहेत आणि 'एवमन्त' हा निर्देश तर अगदी प्रामादिक आहे

६. ऋषितर्पण

नंतर ऋषितर्पण. ऋषि म्हणजे मन्त्रद्रष्टे ज्यांना ईश्वराने मन रूपाने ज्ञान दिले ते ऋषि 'मन्त्रद्रष्टे' होत ऋषितर्पणात ऋषयेत्यम पूजणार्थ स्वीकारला असून या शतर्चिन्, गृत्सम, विश्वामित्र, वामदेव, अग्नि, भरद्वाज, बसिष्ठ, प्रगाथ ही नावे मंडळ्यार क्रमाने आहेत परंतु बाकी माध्यम, पायगानी, शुद्रसूत, महासूत ही उल्लेख करावयाची पद्धति अमत्कारिक आहे म्हणजे ज्या मंडळ्यार्यांचा किंवा सूतकार्यांचा नामनिर्देश करण समुदायरूप किंवा गैरसोयीत हातें, त्यांचा उल्लेख करण्याचे टाकून ज्या देवी देवगीमुख कार्यांना महत्त्व प्राप्त व्हावयाचे त्या देवी देवगीयाच सामुदायिक उल्लेख करून द्रष्ट्याच तर्पण करावयाचे, अशी पद्धति स्वीकारली आहे

ऋषीगणें मंडळ्यार जें बर्गीकरण केले आहे तें विशिष्ट तत्त्वावर केले आहे एक मुख्य ऋषि आणि त्याच्या कुळातील इतर यांनी केलेल्या मनाचा संश्र्द

एनेक मडळात केला आहे. परंतु ज्या टिकाणी कुलानुसार मडळाची रचना करिता येईना, अशाचा संग्रह काही मडळात केला आहे. दोनश्यात सात मडळे कुलानुसार आहेत. प्रथम मडळानहि बहुतेक तसे आहे. परंतु आठ, नऊ व दहा ही मडळे कुलानुसार नाहीत, आठ व नऊ विषयावर व दहा रें समहात्म्य आहे.

ऐतरेय आरण्यकाच्या दुसऱ्या अव्यायाच्या पहिल्या व दुसऱ्या राडात शतर्चिन, मध्यम, यत्सम, विश्वामित्र, नामदेव, अग्नि, भरद्वाज, वसिष्ठ, प्रगाथ, पावमानी, क्षुद्रयुक्त, मटायुक्त, युक्त, ऋजू, अर्धर्च, पद, या नामांचा व युक्तादि शब्दांचा वेदान्तर अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो समाधानकारक नसला तरी एका पहाण्यासारखा आहे त्याप्रमाणे थोड्या ताणून वेदान्तर अर्थ लावण्याची प्रवृत्ति कशी सुरू झाली हे कळण्यासारखे आहे.

ऋग्वेदतर्पणात ऋग्वेदमहितीतील प्रमुखाखेरीज इतरांचा समावेश नाही हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे.

७. आचार्यतर्पण

आचार्यतर्पणात अनेक शाराप्रवर्तक, ग्रंथकार व सरस्वत अशा थोर विमुनींचा संग्रह केला आहे. त्यांच्यापैकी ज्याची काही माहिती मिळाली ती यैशान क्रमाने दिली आहे. परंतु ज्यांच्याबद्दल काही माहिती मिळू शकली नाही, त्याठिकाण तसे स्वच्छ लिहिले आहे.

महयज्ञाच्या आरंभी स्वाध्यायाच्या अष्टाध्यायीच्या उद्घृत नली आहेत, त्या अष्टाध्यायीचे सर्व कर्तृ आचार्यतर्पणात ऋग्वेद ने घातलेले नाहीत, हे विशेष ध्यानात घेण्यासारखे आहे काही ग्रंथकारांचा उल्लेख आचार्यतर्पणात असून, त्यांच्या अष्टाध्यायीचे उद्घृत केलेले नाहीत.

विष्णुत महासौपीतक, महापैग्य, मयूर, महोदयेय, मुजतरस्य, ओद्वहि, महोदवादि, सीशमि हे कोण, त्यांनी कोणते ग्रंथ केले, त्यांचे आचार्यतर्पणात नाम का घेतले जाते हे काही साक्षात् येत नाही.

वस्तुतः आचार्यतर्पण व पित्रार्पण असा फरक करण्याचे काही कारण नाही. कारण आचार्य हे आपले पितरच होत व त्याप्रमाणे सव ग्रंथात म्हटले आहे,

पण लोकाना पितृनर्पण म्हटले की एकप्रकारचे भय वाटते. आई चाप जिवन असता पितृनर्पण कसे करावयाचे असा भ्रम पदन असल्यामुळे पितृनर्पणानेच पितृनर्पण व आचार्यतपण असे दोन भाग पाडून ज्याचा वाप जिवन असेच लागी फक्त पितृनर्पण गाळीचे अशी व्यवस्था केली आहे.

ज्याचा पिता जीवित आहे, अशा लोकांनी आचार्यतपण करताना आंगठ्यात नाने घालून नसवून करावे. पिता जीवित नसेल तर पूर्ण असव्य करावे.

८. पितृनर्पण

पितृनर्पणाचा रूप बाप, आज्ञा, पणजा, आई, आजी (बापाची आई), पणजी (आज्ञाची आई), सावन आई, आईचा बाप, आज्ञा, पणजा, आईची आई, आजी, पणजी, स्वतःची पत्नी, पुत्र, मुलगी, चुल्ला, मामा, भाऊ, आम्हा, मायशी, बहीण, श्वशुर, गुरु, कुलगुरु, शिष्य, मित्र अशा क्रमाने प्रत्येकी मंत्र एकवारच म्हणून पाणी तीनदा द्यावे. आईची आई जीवित असेच तर आईच्या आजीपणजीचा उद्देश्य करू नये.

इतका सभिन्न ब्रह्मयज्ञ करण्यास सवढ नमेल तर केवळ 'आयक्षतस्य पयः३' हा समग्र मन्त्र म्हणून तीन वेळ पाणी दिले तर चालते.

अन्यशास्त्रीयांचा ब्रह्मयज्ञ

यजुर्वेदी, सामवेदी व अथर्ववेदी ब्राह्मणाच्या ब्रह्मयज्ञात जी प्रथादिकांची वाक्ये उच्चारली जातात, त्याचाहि ऋग्वेदी ब्रह्मयज्ञातील उग्युक्त वाक्यांप्रमाणेच बरोबर पत्ता लागू शकतो.

यजुर्वेदी लोकात येशर्ची येयळ आदिवाक्ये उच्चारित नसून ग्रथाच्या भारमीच व शेवटचे अशा दोन्ही वाक्य ब्रह्मयज्ञात म्हणतात. त्यामुळे प्रथारंभ व शेवट हे शात राहतात.

ऋग्वेदी ब्रह्मयज्ञात ऋषितर्पणात जी एकप्रकारची व्यवस्था व इतिहास दिसतो, तसा यजुर्वेदी वर्गाच्या ब्रह्मयज्ञात उपलब्ध होत नाही. हीच स्थिति देवता, आचार्य यांच्याहि वाचतात आहे तथापि सर्व शास्त्रांच्या ब्रह्मयज्ञात एक प्रकारचा इतिहास भरलेला आहे तो इतिहास उक्कलण्याचे घाग मात्र भट्टस्य शाले आहेत. ते अभ्यासाने दिव्य दृष्टि प्राप्त झालेल्याच फक्त शक्य होईल. इतर ब्रह्मयज्ञात सारयाच प्राक्तन्य निराप दिसते. परंतु त्यासंबंधी नवी माहिती देता येण्याचा संभव असल्यामुळे सत्यो येथेच थांबतो

ग्रन्थयज्ञः

५

अनुक्रम

५

(१) भयंलयः

(२) वेदपठनम्

१ गायत्री-मन्त्र

२. ऋग्वेदसंहिता-प्रथम-सूक्तम्

३. ऐतरेय ब्राह्मणादिग्रन्थ-प्रथम-ब्रह्म्यानि

(३) देवतातर्पणम्

(४) ऋषितर्पणम्

(५) आचार्यतर्पणम्

(६) पितृतर्पणम्

(७) अज्ञाततर्पणम्

ग्रन्थयज्ञः ।

(१) संकल्पः

देव ऋषि-आचार्य-पितृमुनिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञेन यज्ञ्ये ।

ॐ ॐ

(२) वेदपठनम्

१. गायत्री मंत्रः

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥

(१) संकल्प

देव, ऋषि आणि पितर या-या मुनिद्वारा परमेश्वराची प्रीति संपादण्याकरितां मी ब्रह्मयज्ञ करितो, असा संकल्प सोढून डाव्या गुडघ्यावर उजवा पाय ठेवून त्या उजव्या पायाच्या गुडघ्यावर डावा हात सरळ चोटे करून उताणा ठेवावा. त्यात वीतभर लाव दोन दर्भ घातून उजवा हात त्यावर पालया घालावा. याला 'ब्रह्माजलि' म्हणतात ही ब्रह्माजलि करून पाद, अर्घा आणि समग्र अशा क्रमाने गायत्री मंत्र म्हणावा. नंतर यथाशक्ति वेदपठन करावे आणि ब्रह्माजलि विसर्जन करावी.

२. ऋग्वेद संहिता-प्रथम सूक्तम्

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं, यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ २ ॥

अग्निः पूर्वमिर्क्राविभि, रीडथो नूतनैरुत ।

स देवो एह वक्षति ॥ ३ ॥

अग्निना रयिमश्नवत्, पोषमेव दिवेदित्रे ।

यज्ञसं वीरवत्तमम् ॥ ४ ॥

(२) वेदपठन

१-२. गायत्री मंत्र आणि ऋग्वेदाचें प्रथम सूक्त

गायत्री मंत्राचें पठन करण्यानंतर ऋग्वेदातील प्रथम सूक्ताचें पठन करावें. या मंत्राचे ऋषि, देवता, छंद याचा उच्चार ब्रह्मपञ्चात वराधवाचा नसतो. म्हणून तो घेवें दिलेले नाहीत.

१. जो सूर्य आमच्या बुद्धीला प्रेरणा देतो, त्याच्या सर्वश्रेष्ठ तेजाची मी उपासना करितो. (ऋ. ३.६२-१०)

२. पुरोहित, यज्ञाचा देदीप्यमान ऋषिज, होता, (आणि) अतिशय संपत्ति
॥१॥ अशा अग्नीची मी स्तुति करितो.

३. अग्नि पृथ्वीच्या ऋषींना आणि नव्या ऋषींना स्तुत्य (होय). तो देवाना
चें आणितो.

४. (यज्ञमान) अग्नीमुळे यज्ञ संपन्न आणि अतिशय धोर्यपान् पुनस्तुत
उत्तीस प्राप्त करो.

अग्ने यं युज्मध्वरं, विश्वतः परिभूरसि ।

स इद् देवेषु यच्छति ॥ ५ ॥

अग्निर्होता कृत्स्नः, सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।

देवो देवेभिरा गमत् ॥ ६ ॥

यद्वज्र दाशुषे त्व, मयै भद्रं करिष्यसि ।

तमेत् तत् सत्यमङ्गिरः ॥ ७ ॥

उप त्वाग्ने दिवेर्दिवे, दोषावस्तर्धिया जयम् ।

नमो भरन्तु एमसि ॥ ८ ॥

राजन्तमध्वराणां, गोपामृतस्य दीर्दिनिम् ।

वर्धमानं स्वे दर्मे ॥ ९ ॥

स नः पितेर्न मूनये, ऽग्रं सुपापुनो भन ।

सचस्वा नः सुस्तये ॥ १० ॥

५ हे अग्ने, जसा यज्ञात् त्वमामुख्याने असतोस, तोच (यत् देवानां पोचतो.

६. अग्नि (हा) कुशल, काग्रहित (आग्नि) न तशयैकम्न कीर्तिमात्
(असा) होमसंगदक (होय)- तो (अग्नि) देवानहित येय येनो

७ हे अग्नि, हविर्दान वरणासाचं त कयाण वरशील, त कल्याण, हे
अगिरा, अग्ने, एतरोगर दृष्टच होतै.

८ हे रात्रीन्या येर्ष्यं प्रकाशणाया अग्ने, प्रतेर्दिनी नमस्कार करीत आग्नी
वर्षा सात्रियाला येत असता

९-१० जो तू यज्ञाचा राजा, धर्मद्व्याचा तेजस्वी रणह (आग्नि) मय व्या
वर्ग वृद्धिगत होतोस, तो तू, हे अग्ने, जसा मित पुत्राल सुगम असता, असा
तू आम्हाला हो. आम्हाच्या कल्याणाकरीता आम्हाबरोबर रहा.

(३) देवतातर्पणम्

१. ॐ प्रजापतिस्तृप्यतु ।	१५. सिद्धास्तृप्यन्तु ।
२. ब्रह्मा तृप्यतु ।	१६. समुद्रास्तृप्यन्तु ।
३. वेदास्तृप्यन्तु ।	१७. नद्यस्तृप्यन्तु ।
४. देवास्तृप्यन्तु ।	१८. गिरयस्तृप्यन्तु ।
५. सर्पाणि छन्दासि तृप्यन्तु ।	१९. क्षेत्रौषधिवनस्पति-
गन्धर्वाप्सरसस्तृप्यन्तु ।
६ ॐ कारस्तृप्यतु ।	२०. नागास्तृप्यन्तु ।
७ वपदकारस्तृप्यतु ।	२१. वयासि तृप्यन्तु ।
८ व्याघ्रनयस्तृप्यन्तु ।	२२. गावस्तृप्यन्तु ।
९ सावित्री तृप्यतु ।	२३. साध्यास्तृप्यन्तु ।
१० यज्ञास्तृप्यन्तु ।	२४. निम्रास्तृप्यन्तु ।
११ घाताग्रयिनी तृप्येतान् ।	२५. यक्षास्तृप्यन्तु ।
१२. अन्नरिक्ष तृप्यन्तु ।	२६. रक्षासि तृप्यन्तु ।
१३. अहोरात्राणि तृप्यन्तु ।	२७. भूतानि तृप्यन्तु ।
१४. सारयास्तृप्यन्तु ।	

(४) ऋषितर्पणम्

१ शतर्चिनस्तृप्यन्तु ।	७ भरद्वाजस्तृप्यन्तु ।
२ माध्यमास्तृप्यन्तु ।	८ वसिष्ठस्तृप्यन्तु ।
३ गृत्समदस्तृप्यन्तु ।	९ प्रगाथास्तृप्यन्तु ।
४ विश्वामित्रस्तृप्यन्तु ।	१० पात्रमान्यस्तृप्यन्तु ।
५ वामदेवस्तृप्यन्तु ।	११ क्षुद्रसूक्तास्तृप्यन्तु ।
६ अत्रिस्तृप्यन्तु ।	१२ महासूक्तास्तृप्यन्तु ।

५ ३

(४) ऋषितर्पण

ऋषितर्पणामध्ये एकद्वार बारा ऋषींचा समावेश आहे या ठिकाणी ऋग्वेदातील मन्त्रद्रष्ट्या आचार्यांना उद्देशून 'ऋषि' शब्दाचा वापर केलेला आहे ऋषिपवणातील ऋषींचा क्रमहि ऋग्वेदास अनुसरूनच ठरवण्यात आलेला आहे ऋषींचे हे तर्पण 'प्राचीनावीति' (माळेसारखे ज्ञानचें करून) करावयाचें असत त्यासाठी ऋषींच्या नावाचा क्रमच उच्चार करून ऋषितीर्था'ने (करगळीच्या मूळ भागानें) त्यास प्रत्येकी दोन वेळा पाणी द्यावें

ऋषितर्पणामध्ये ऋग्वेदाच्या दहादि मंडलांच्या मन्त्रद्रष्ट्या ऋषिपविपयीची वृत्तशता व्यक्त करण्यात आली आहे यापैकी शतर्चिन आणि माध्यम हे ऋग्वेदाच्या प्रथम मंडलाचे मन्त्रद्रष्टे आचार्य आहेत गृत्समद आणि त्याचे वंशज हे दुसऱ्या मंडलाचे प्रणते आहेत

विश्वामित्र, वामदेव, अत्रि, भरद्वाज वसिष्ठ आणि प्रगाथ काण्व हे क्रमशः तिसऱ्या, चौथ्या, पांचव्या, सहाव्या, सातव्या आणि आठव्या मंडलाचे प्रवर्तक आचार्य मानले जातात

ऋग्वेदातील नवव्या मंडलातील ऋचा या पवमान सोम देवतेस उद्देशून लिहिल्या आहेत म्हणून त्याचेंच तर्पण करण्यात आलें आहे

(५) आचार्यतर्पणम्

१. सुमन्तु-जैमिनि-वैशंपायन-पैल-सूत्र-भाष्य-भारत-महाभारत धर्मा-
चार्यास्तृप्यन्तु ।

ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळाचे द्रष्टे अनेक असल्यामुळे 'क्षद्र-युक्त' आणि 'महा-युक्त' असा त्याचा वेगळ्याच पद्धतीने निर्देश करण्यात आला आहे. ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळातील द्रष्ट्यांचा उल्लेख येथे करण्यात आलेला आहे.

॥ ॥

(५) आचार्यतर्पण

आचार्यतर्पणामध्ये वेद, महामास, शाखा आदींचे प्रणयन करणाऱ्या आचार्यांना तर्पण करण्यात येते. आचार्यांचे हे तर्पण अपसंम कर्तव्य आणि 'पितृनीधान' (भागवत्याच्या मूठ भागाजवळून) प्रत्येक आचार्याच्या नावाने तीन वेळा पाणी वेऊन करण्यात येते.

आचार्यतर्पणामध्ये निर्देशिलेल्या आचार्यांची माहिती खाली देण्यात आलेली आहे:-

१. या ठिकाणी निर्देशिलेले सुमन्तु, जैमिनि, वैशंपायन आणि पैल हे चार आचार्य ज्यास महर्षींच्या वेदशिष्यपरंपरेपैकी चार शाखाप्रवर्तक आचार्य मानले जातात. पापेही सुमन्तु हा व्याख्याचा अथर्ववेदांतील, जैमिनि हा सामवेदांतील, वैशंपायन हा यजुर्वेदांतील आणि पैल हा ऋग्वेदांतील, प्रमुख शिष्य होत. म्हणूनच हे आचार्य त्या त्या वेदाचे आद्यप्रवर्तक आचार्य मानले जातात.

धर्मयुक्ता आचार्यांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेली आहे :-

शास्त्रिनोऽपि च शास्त्रार्थमाधारे व्यापयन्त्यपि ।

अथमेशाचरेणस्तु स आचार्य इति स्मृतः ॥

(जो शास्त्रार्थाचा प्रचार करतो, लोकाना त्याप्रमाणे यागाद्यास लावतो आणि स्वतः हि आचरण करतो त्याला 'आचार्य' असे म्हणतात.)

२. जानन्ति-वाह्नि-गार्ग्य-गौतम-शाकल-वाभ्रव्य-माण्डव्य-माण्डूजेयास्तृप्यन्तु ।

३. गार्गी वाचकनवी तृप्यन्तु ।	८ महाकौपीतक तर्पयामि ।
४. बड्वा प्रातर्धेयी तृप्यन्तु ।	९. पैङ्गव तर्पयामि ।
५. सुल्भा मैत्रेयी तृप्यन्तु ।	१०. महापैङ्गव तर्पयामि ।
६. कशोळ तर्पयामि ।	११. सुयज्ञ तर्पयामि ।
७. कौपीतक तर्पयामि ।	१२. सारयायन तर्पयामि ।

यापैर्की वैश्रायन हा व्यासाच्या महाभारतपरंपरेतील मुद्रा प्रमुखा शिष्य होय. वैश्रायनाचे या कृत्याचा निर्देश उपयुक्त आचार्यांच्या तपनात 'भारत-महाभारत-धर्माचार्य' म्हणून करण्यात आला आहे.

२. जानन्ति, वाह्नि, गार्ग्य, गौतम, शाकल वाभ्रव्य, माण्डव्य आणि माण्डूजेय हे माण्डूकेयनातील आचार्य होत.

३-५. गार्गी वाचकनवी, बड्वा प्रातर्धेयी, सुल्भा मैत्रेयी ह्या बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये निर्देशिलेल्या 'ब्रह्मवादिनी' श्रिया आहेत. यापैकी गार्गी ही वाचकनूची कन्या होती. तिने जनकाच्या यशत याज्ञवल्क्याचा वारविवाद केला. (ब उ ३६८). ती वेदात विदित पार निष्णात होती. त्याचप्रमाणे बड्वा प्रातर्धेयी आणि सुल्भा मैत्रेयी याही श्रिया आहेत. गार्गी, बड्वा आणि मैत्रेयी ही त्या श्रियांची विशेष नाम असून वाचकनवी, प्रातर्धेयी आणि मैत्रेयी ही कुलनाम आहेत. मैत्रेयी ही याज्ञवल्क्याची पत्नी होती.

६-१२. कशोळ, कौपीतक, महाकौपीतक, पैङ्गव, महापैङ्गव, सुयज्ञ आणि सारयायन हे सारयायनगंगातील आचार्य होत.

यापैकी कशोळ हा एक जनकाच्या यशत याज्ञवल्क्याबरोबर तत्त्वज्ञानात वाद विवाद करणारा तत्त्वज्ञानी होता त्याच्या बापाय नाव कुपीतक होते (ब उ. ३५.१)

कौपीतक हा सारयायन ब्राह्मणाचा कर्ता होय.

पैङ्गव याचे नाकावर 'पैङ्गव ब्राह्मण' नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. निरुक्ताकार यास्क यालाही 'पैङ्गव' असे म्हणत असत.

सारयायनाचे भौतमूत्र प्रसिद्ध आहे.

१३. ऐतरेय तर्पयामि ।

१४. महैतरेय तर्पयामि ।

१५. शाकल तर्पयामि ।

१६. सुजातवक्त्र तर्पयामि ।

१७. औद्वाहि तर्पयामि ।

१८. महौद्वाहि तर्पयामि ।

१९. सौजामि तर्पयामि ।

२०. जौनक तर्पयामि ।

२१. आश्वलायन तर्पयामि ।

२२. ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्तु ।

॥ ॥

(६) पितृतर्पणम्

१. अस्मत्पितरम् अमुकशर्माण अमुकगोत्र वसुरूप स्वधानमस्तर्पयामि ।

२ अस्मत्पितामहम् अमुकशर्माण अमुकगोत्र इन्द्रम् । इत्यानमस्तर्पयामि ।

१३-१९. ऐतरेय, शाकल, नाप्पल, सुजातवक्त्र, औद्वाहि, महौद्वाहि, सौजामि, जौनक आणि आश्वलायन हे आचार्य होत.

शाकल हा शाकल नावाच्या ऋषींच्या शाखेचा प्रवर्तक होय.

आश्वलायन हा सुप्रसिद्ध आश्वलायन गृह्य आणि श्रौत सूत्राचा कर्ता होय.

२२. अशा तऱ्हेन मुख्य आचार्यांना तर्पण केल्यानंतर बाकी अशात आचार्यांना तर्पण कराव.

॥ ॥

(६) पितृतर्पण

देवतातर्पण, ऋषीतर्पण आणि आचार्य तर्पणानंतर पितरांचे तर्पण करावे. तित्पुर्णतः खालील क्रमाने तर्पण करावे -

३. अस्मत्प्रणितामहम् अमुकशर्माण अमुकगोत्र आदित्यरूप स्वधा नमस्तर्पयामि ।

४ अस्मान्मातरम् अमुकनाम्नी अमुकगोत्रां वसुरूपा स्वधा नमस्तर्पयामि ।

५ अस्मत्पितामही अमुकनाम्नी अमुकगोत्रां रदरूपा स्वधा नमस्तर्पयामि ।

६ अस्मत्प्रपितामही अमुकनाम्नी अमुकगोत्रां आदित्यरूपा स्वधा नमस्तर्पयामि ।

७ अस्मत्सापत्नमातर अमुकनाम्नी अमुकगोत्रां वसुरूपा स्वधा नमस्तर्पयामि ।

८ अस्मन्मातामह अमुकशर्माण अमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक स्वधा नमस्तर्पयामि ।

९ अस्मान्मातृपितामह अमुकशर्माण अमुकगोत्र रदरूप सपत्नीक स्वधा नमस्तर्पयामि ।

१० अस्मन्मातृप्रपितामह अमुकशर्माण अमुकगोत्र आदित्यरूप सपत्नीक स्वधा नमस्तर्पयामि ।

११ अस्मत्पुत्र अमुकशर्माण अमुकगोत्र वसुरूप सपत्नीक सापत्य स्वधा नमस्तर्पयामि ।

१२ अस्मद्दहितर अमुकनाम्नी अमुकगोत्रां वसुरूपा सभर्तृका सापत्यका स्वधा नमस्तर्पयामि ।

१. दाप २. -पञ्चा ३. पणञ्चा ४. आई ५. आजी (बापाची -आई)
 ६. पणञ्ची (आजची आई) ७. सावत्र आई ८. आईचा-दाप ९. आञ्चा
 १०. पणञ्चा ११. स्वतःची पत्नी १२. पुत्र १३. मुलगी १४. उल्ला

१३ अस्मत्पितृभ्यः अमुकशर्माणः अमुकगोत्रः वसुरूपः सपत्नीकः
स्वया नमस्तर्पयामि ।

१४. अस्मद्गुरुः अमुकशर्माणः अमुकगोत्रः वसुरूपः सपत्नीकः
स्वया नमस्तर्पयामि ।

१५ अस्मद्भ्रातरः अमुकशर्माणः अमुकगोत्रः वसुरूपः सपत्नीकः
मापत्यः स्वया नमस्तर्पयामि ।

१६ अस्मत्पितृभ्यः सारः अमुकनाम्नी अमुकगोत्रा वसुरूपः सभर्तृका
सापत्यः स्वया नमस्तर्पयामि ।

१७ अस्मन्मातृभ्यः सारः अमुकनाम्नी अमुकगोत्रा वसुरूपा
सभर्तृका सापत्यका स्वया नमस्तर्पयामि ।

१८ अस्मत्तः श्वशुरः अमुकशर्माणः अमुकगोत्रः वसुरूपः सपत्नीकः
स्वया नमस्तर्पयामि ।

१९. अस्मदाचार्यः अमुकशर्माणः अमुकगोत्रः वसुरूपः स्वया
नमस्तर्पयामि ।

॥ ॥ ॥

१५. ममा, १६. भाऊ, १७. आत्या, १८. मावशी, १९. चहीण; २०. श्वशुर
२१. गुरु, २२. कुलगुरु, २३. कुलगुरुपत्नी, २४. शिष्य, २५. भ्रातर.

उपयुक्त तर्पणामध्ये ज्याला तपण करावयाचें त्या व्यक्तीच आठ नातें,
तिच नाव, गोत्र आदींचा उच्चार करून तीस तपण केलें जातें

या तर्पणामध्य तर्पणाचा विशिष्ट मंत्र म्हणून नंतर त्या व्यक्तीच्या नावानें
तीन पळ्या पाणा सोडाय या पाण्यामध्य थोड काळे तीळ घातलेले असावेत.

॥ ॥ ॥

आ गा मी को श-ग्रं थ

प्राचीन भारतीय स्थलकोश

या कोश-ग्रंथात वेद, पुराणे, महाभारत, रामायण, चिनी प्रवासी, टॉल्मी, पेरिप्लस, जैन व बौद्ध ग्रंथ तसेच शिलालेख-साहित्य यामध्ये द्रवित केलेले प्राचीन भारतीय भूगोल-विषयक साहित्य सुसंगत, सुस्पष्ट आणि गाधार पद्धतीने द्रवित केले आहे.

येवढ्या व्यापक पद्धतीने प्राचीन भारतीय भूगोलविषयक कोश-ग्रंथ मराठीतच वाय अन्य कोणत्याही भारतीय भाषा-मध्ये आजवर झालेला नाही.

* * *

भारतवर्षास प्राचीन चरित्रकोश

गुमारे तीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या या अद्वितीय कोश-ग्रंथाचे नवे परिशोधित मसुदा गुमारे ६०० पेशा अधिवृत्तीची नवी माहिती समाविष्ट करून नव्याने प्रसिद्ध करण्यात येत आहे.

भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे ४